

HOLMI

V. évfolyam 8. szám

1993. augusztus

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő), Domokos Mátyás (széppróza),
Radnóti Sándor (bírálat), Várady Szabolcs (vers)

Szerkesztőbizottság: Fodor Géza, Göncz Árpád, Kocsis Zoltán, Ludassy Mária,
Mándy Iván, Megyesi Gusztáv, Petri György,
Szalai Júlia, Tar Sándor, Vásárhelyi Júlia, Závada Pál.

Borítóterv és tipográfia: Környei Anikó. Tördelőszerkesztő: Keller Klára.
A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

TARTALOM

- Mándy Iván*: A mozdulat • 1059
Orbán Ottó: Horatiushoz • 1062
Petri György: Lassan • 1063
Határ Győző: Szemfedél • 1064
Mr Funeral Director • 1064
Sírkertben • 1066
Komoróczy Géza: Apák és fiúk • 1066
Sanford Pinsker: Isaac Bashevis Singer
(*Rakovszky Zsuzsa fordítása*) • 1070
Kemény István: El • 1076
Kőröcs Imre: Poste restante • 1077
Piis manibus E. K. • 1078
Lövey: A ház • 1079
Luca Anna: Szépség • 1089
Lassan formát ölt • 1089
Egri Péter: Érték és vihar: Shelley, Turner és Chopin • 1090
Szegedi Katalin: Közös kincseink • 1096
Óravec Imre: Szajla
Zalavári • 1102
Kálnay Adél: Az utolsó tél • 1103
Imre Flóra: Önarckép • 1107
Hát így, uram • 1108
Társalgás • 1108
Tatjana levele (tizenöt évvel öregebben) • 1109
Csiki László: A kősvatag szöglete • 1109
Jerzy Stempowski: A Dnyeszter völgyében
(*Pálfalvi Lajos fordítása*) • 1111
Bakos András: A Hajó • 1121
Payer Imre: Az Rt. egy alkonyon Pesten túlra • 1121
Békés Pál: A harlemi zongorista
és a brandenburgi lócsiszár • 1122

- Vladimir Nabokov*: Az utas (*Bratka László fordítása*) • 1129
Takács Zsuzsa: Érintés • 1133
Halála óráján • 1133

FIGYELŐ

- Báthori Csaba*: Rítus és szabadság
(*Takács Zsuzsa*: Viszonyok könnye) • 1134
Szilágyi Márton: Baka István jelenései
(*Baka István*: Farkasok órája) • 1137
Bán Zoltán András: Könyvmoly. A savanyítóban
(*Tar Sándor*: A te országod) • 1141
Márton László: A személyiség kicsiny szigetei
(*Darvasi László*: A portugálok.
Rugási Gyula: Szent Orpheus arcképe) • 1144
Csűrös Miklós: Új szemszögből a mindig új Aranyról
(*Dávidházi Péter*: Hunyt mesterünk) • 1147
Ujvárosi Emese: Az élet nem jesiva (*Isaac Bashevis Singer*:
The Family Moskat) • 1151
Pálfalvi Lajos: Egy keletlengyel emigráns
a „sztyepei Hellász”-ról
(*Jerzy Stempowski*: W dolinie Dniestru i inne
eseje ukraińskie. Listy o Ukrainie) • 1155
S. Nemes Ilona: Bohumil Hrabal székei
(*Bohumil Hrabal*: Házimurik) • 1157
Voszka Éva: Tiszta Amerika? (*Almási Miklós*:
Léghajó Manhattan felett) • 1158
Bihari Péter: M. Kir. miniszterelnökök tragédiái
(*Pritz Pál szerk.*: Bárdossy László
a népbírótság előtt. *Kállay Miklós*:
Magyarország miniszterelnöke voltam.
Romsics Ignác: Bethlen István) • 1161
Kálmán C. György: A szamizdat Beszélő
(*Beszélő. Összkiadás I–III.*) • 1166
Argejő Éva: A pimasz halacska csodálatos élete avagy
Így irtok ti (*Magyar Narancs*, 1989–) • 1170
Retkes Attila: Claudio Monteverdi: Madrigálok • 1180
Kocsis Zoltán: Távolodunk Bartóktól? (*Bartók Béla*: Cantata
profana – A fából faragott királyfi) • 1182

A HOLMI postájából (*Balassa Péter, Pór Péter,*
Somlyó György, Schiller Róbert, Ferge Gábor,
Steiger Kornél, Csepeli György,
Kronstein Gábor levele) • 1184

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál
Levélcím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A
Előfizetési díj fél évre 360, egy évre 720 forint, külföldön \$25.00, illetve \$50.00
Terjeszti a Magyar Posta és a Sziget Rehabilitációs Kisszövetkezet

A fényszedést az ARGOS Kft. végezte
Nyomtatta a Zenemű Nyomda Kft.

Vezető: Tóth Béláné

A kéziratokat megőrizzük és visszaküldjük

ISSN 0865-2864

Mándy Iván

A MOZDULAT

Valahol kinyitottak egy ablakot, zongora hallatszott. Elhallgatott a zongora, és az ablakban megjelent egy kissé hosszúkás arcú, barna hajú lány. Ahogy kikönyökölt az ablakkeretben, úgy hatott, mint valami régi kép. Az eget nézte, a szőke kislányt a szemben levő kapuban, és mosolygott. A háta mögött csoszogás, krakogás. Ezek az apró, öreges zajok furcsa ellentétben a vidám napfényvel, a derült éggel.

– Jó lenne, ha sétálnál egyet, apa. Nem gondolod?

Nem kapott választ. Tovább nézte az utcát. Egy hajlott hátú, zöld ruhás férfi a másik oldalon. A nap felé hunyorgott. A napfény megfakult a pergamenszerű arcon. Két lány egymásba kapaszkodva sétált. Az egyikén piros, a másikon sárga ruha. Olykor összedugták a fejüket, nagyokat nevettek. A sárga ruhás hirtelen felkapta a fejét. Elkomolyodott. Éppolyan értelmetlen ez a komolyság, mint előbb a nevetés.

– Nem jössz ki egy kicsit, Annus?

A lány az ablakban a fejét rázta.

– Majd később.

Azok ketten tétován megálltak az ablaknál. Valahogy mintha nem tudnának mit kezdeni magukkal, a színes ruhájukkal, a nevetésükkel.

– És ha eső lesz? Az ember használja ki a szép időt.

– Bizony – bólintott a másik –, sose lehet tudni. Ez azért már mégiscsak az ősz. – Egy hiábavaló mozdulattal igazított valamit a haján.

Egyáltalán nem figyeltek arra, mit mondanak. Türelmetlenül topogtak. Az utca tül-ső vége felé néztek, talán onnan vártak valakit. Közben egy pillanatra se engedték el egymást. Annus szinte el se tudta képzelni, hogy ezek külön járjanak, külön éljenek.

– Biztosan sokan vannak a parkban. (A piros ruhás.) Ilyen remek időben.

Megint csak a toporgásuk. Mintha kétségbeesetten sürgetnének valamit. Vészjeleket adnának le.

– Igaz, hogy Pestre mész?

Annus bólintott.

– Igen.

A két fej megint megmozdult. Mint ahogy a fák koronája ing a szélben. A piros ruhás lebiggyesztette az ajkát.

– A múlt héten voltunk Pesten. Igazán semmi különös.

– Talán csak a színház.

– Itt is lesz még az ősszel. Igaz, nem olyan jó erőkkel. – Így mondta: erőkkel. És ez olyan komoran hangzott.

Egy sovány fiatalember köszönt a másik oldalról, kalapját mélyen megemelve. Nem vették észre. Ő pedig, mintha nem is várt volna mást, továbbment. Eltűnt a sarkon.

A sárga ruhás lány az ablak felé.

– És már biztos, hogy mész?

– Igen. Gyerek mellé.

– És azt itt nem lehet?

Annus nem felelt. A testvéreket nézte, ahogy összedugják a fejüket. Egyforma szabályos, kerek arcok. A hajuk is ugyanaz a fekete. Csak a sárga ruhás hátrafésüli, a másik meg oldalt választja. Mintha ezzel jeleznék, hogy mégiscsak külön élnek. A szem körül finom ráncok. Na igen... Annus szinte látta, ahogyan a nővérek a tükörben nézik a ráncokat. Végighúzzák rajtuk az ujjukat, de olyan reménytelenül. Olykor talán kicserélik az arcukat. De azt is olyan végtelen unottsággal.

– Azért még éppen nem kell Pestre menni. Hallottam, hogy a Tóthék is keresnek kisaszonyt.

– Tudjátok, azért talán mégse árt, ha körülnézek néha.

– Hát lehet...

Csend. És mintha többé már nem is akarnának megszólalni. Valahogy minden kedvük elment ezektől az ostoba, semmitmondó szavaktól.

Majd a piros ruhás váratlanul.

– Hát menjünk, Magdi.

Azzal elindultak.

– Sétáljatok csak! Sétáljatok!

Annus megint csak az utcát nézte, az apró házakkal. A sarkon lámpa. Az egész olyan, mint egy képes levelezőlap. És akkor az ég bal sarkán egy hízásra hajlamos, sötét felhő. Mint egy óriási béka, ahogy teleszívja magát sötétséggel, és felfúvódik.

Szél jött. Éles, szemtelen szél. Egy papirosfoszlányt fújta maga előtt üzenetként. Ócska gyufaskatulya sodródott oly igyekvően, mint aki valami roppant fontos ügyet akar elintézni.

A lány szeme megtelt porral. A derű eltűnt az égről. Az utcaköveken már az eső kopogott.

– Csukd be az ablakot.

A lány még várt, mintha még bizna valamiben.

Egy biciklista száguldott át az utcán, erősen előrehajolva. Távolodó háta sötét folt. Egy vászonruhás férfi az eresz alatt, roppant ijedt arckifejezéssel... Nem számított az esőre, és most mintha szégyenkezett volna ezért.

Besötétedett. A sarkon felgyulladt a lámpa, és sárga fényt hintett az ázott járdára.

Annus betette az ablakot.

Dörgött.

– Ilyenkor persze senki nem jön át.

Apa csak állt az asztalnál. Fejét mélyen lehajtotta. Egy pillanat és lecsúszik az a fáradt fej.

Váratlanul felnézett.

– Henkel Péter már időtlen idők óta felénk se néz. És a Kállay Béla...

– De apa! Hát hol van már a Kállay Béla!

Egy halk, riadt kérdés.

– Hol van? – Egy pillanatra elnémult. Majd valami váratlan ingerültséggel. – És hol van a szemüvegem? Ki látta a szemüvegemet?

– Én nem.

– Én se, apa.

– Hát akkor eltűnt.

– Jaj, dehogy!

– Nézd meg a kisaszobában.

– Már megnéztem. A kissozóban... az ablakpárkányon... az éjjeliszekrényen... Reménytelen!

– Mit olvasol?

– Semmit.

– Hát akkor?

– A mozdulat. Ahogy előhúrom a tokból, meg ahogy visszateszem, lassan visszacsúsztatom. Közben egy pillanatra az arcomhoz emelem... éppen csak egy pillanatra. (Csönd.) Talán megszólítom.

– Mi csinálsz?

– Azt nem mondom, hogy kialakul egy beszélgetés. Ilyet nem merek mondani.

– Igazán?

– Igazán.

Csőnd.

Anya halkán, de valahogy mégis olyan kiméletlenül.

– Régebben mindig kieszeltél valamit.

– Kieszeltem!

Idegen szó. Azért mintha rémlene valahonnan. Igen, újra meg kell ismerni. A jelentését, és ami benne és ami mögötte van.

– Egyszerre csak letted elének a három mozijegyet. Esetleg színházjegyet. Társaságba vittél bennünket.

A lány csendes nevetése.

– És nem csak az Orbán Bubiékhoz, mert, ugye, én még csak gyerektársaságba járhatok.

Anya ingerülten.

– Meg is lett az eredménye! Csak ültél az asztalnál olyan ártatlan, angyali arccal. Egy pillanat és lerántottad a terítőt. Minden lezuhant. Azt a csörömpölést!

– Teniszmérkőzésekre is elvittél. Nemzetközi teniszmérkőzésekre. Te, apa, én még láttam a Tátrai Gizit! A magyar–olaszon is ott voltunk.

Anya bizonytalanul.

– Magyar–olasz? Mi az, hogy magyar–olasz?

– Futball! Apa nagyon szerette a focit. Igaz, apa?

– Hát persze! – És mint aki megmentett valami kincset a mélyből! – Combi védett az olaszoknál, Zsák a magyaroknál. Azt még megnyertük. De aztán...

Anya makacsul.

– De mégis inkább moziba jártunk.

Apa engedelmesen megismételte.

– Inkább moziba jártunk.

De mintha már ezeket a szavakat is csak úgy homályosan ismerné.

Elhullott szavak potyogtak körülötte.

Szavak temetője.

Az a gomb mindjárt leesik a nadrájjáról. Az öve egyetlen hasadás. Rendbe kell tennem... és anyát is... ez az örök ingerültség... egyszer nekiugrik apának... mit tudom én!

Annus egy aggódó szülő tekintetével. Nem hagyhatja itt ezt a két elaggott gyereket. Hangfoszlány tört fel.

– Azért lehet, hogy néhány szót váltunk.

– Igazán? Néhány szót...?!

- Hagyd, anya.
- Miért? Megbántottam? Megsértettem volna? (Elhallgatott, majd szinte eszelősen.)
Csak ha azt az egyet megtudhatnám, hogy kivel akar ez szót váltani! Hallod?! Kivel!
Kivel! (Csönd.) Motyog valamit... igen... mintha motyogna...
- Semmi, anya... semmi.

Orbán Ottó

HORATIUSHOZ

Eheu fugaces, Postume, Postume

ÉN:

Juhé, de gyorsan múlnak el éveink:
egy perce még nagy kurvapeccér valék,
s halhatatlanság balekja,
olvatag érc remegő ölemben,

s ma botra hajlok – ősz akadémikus,
kit máris unni kezd az utókora:
szegény tatus a DNS-sel;
ő meg a kába utópiái!

Ahogy te mondtad, nincs haladék, kiút.
Tömör sötétség mindenem, ólmos éj,
s hálótársunk sivár öregség:
csontjai szúrnak, akár a rajzszög.

Hatalmas úr hív, bárki is ő. Ha int,
a téridő, mint végtelen óceán
megnyílik és magába süllyeszt.
Mégsem adom föl a meccset, azt nem!

Mert lényegem nem én vagyok, én, a név –
az olthatatlan láng az, a lázadás,
mely sejtről sejtre bujdokolva
menti a horda lopott tüzét. Ma

bennem: jövőre bennük!

Ő:

Oké, majom;
a végtelen nagy trükkje a változás –
ezt úgy ahogy, de eltanultad...
Bújj csak az ágyba hamis reménnyel!...

Petri György

LASSAN

Lassan, anyám, mindegy lesz nekem,
 hogy mit beszélnek rólunk a „házban”,
 hogy kivel élek én, ki él velem.

Bárha befognák – ha szabad így kifejeznem magam –
 a... lepcsés pofájukat; kussoltassék.
 Éppenséggel mesélhetnék én is róluk.
 És ha nem teszem,
 ez csak azért van, mert most
 (mint máskor se)
 nem lüktet az epikai vénám. Pedig!
 Ha én egyszer kinyitnám a számat.
 De nem nyitom ki. Beérem
 a kinyithatás elő-kéjével.

Meg különben is: javarészt
 nincsenek már az élők sorában,
 vagy ha vannak is: csaknem
 elhalálozófélben.

Ami pedig a „házat”
 illeti – az se lesz soká:
 a kigyóbőrből kihál a kigyó,
 s beléköltöznek szélhordalékok:
 homokszemek, szúnyogszárnyak,
 korhadékok, menyasszonyi csokor-
 maradványok, papírszalvéta fosz
 lányra száradt marhapörköltlelékek.

De mint kezdtem: lassan
 szétrohad ama ház,
 ahol egyesek még beszélnek rólunk.
 Bauxitbetonból épült,
 rossz az alapozása,
 épületgépészetileg pedig...
 ne is beszéljünk róla.
 Csak védj eszedbe, hogy mindaz,
 ami a fentiekből
 következik, csak *lassan* következik be.
 Nem lavina, sem nem tájfun.
 Nem akkumulálódik, nem is támad hirtelen.
 Csak (szivedre ne vedd!):
 VAN.

Határ Győző

SZEMFEDÉL

Jánosnak, Évának

te ócska földi porhüvely
csonttartó zsák-idom
te még lityegsz s kekeckedel
rogyó pálcáidon?!

te bábzsínóron rángatott
csörgősatyak-tetem
ne járd pojácáságot
karó kereszteden! –

de ócska földi porhüvely
(ha egyszer nincs egyéb)
neked ez így idő s a hely:
csak egyszer jár a lét

csak egyszer jár a jelenés
te kérészéletű:
lityegni nem tudsz szebben és
halódní te tetű?!

koporsóforma éjszakád
benyelni rádborul
ne! kapd el: kapca rongya rád
halotti rongyodul

MR FUNERAL DIRECTOR

a temetési vállalkozó ritornellója

ha rásugárzik Égi Jel
„a Mennybe fel!” – kísérni kell
a hullának is élni kell
a hullából is élni kell
(OH! FUNERAL – FUNERAL DIRECTOR!)

mert vállal ő: Igazgató!
 oly megnyerő s mi biztató
 a Mintakönyv oly megható
 s a kő meg oly faragható
 (OH! FUNERAL – FUNERAL DIRECTOR!)

Nekropolisz: világváros!
 attól orra fokhagymáros:
 koszorúra ki-ki *már most*
 gyűjtsön pikszis korcsomáros
 (OH! FUNERAL – FUNERAL DIRECTOR!)

egy a Rostély egy Rostélyos
 ásott egy Sir egy a Prépost
 hüccs ki kölyke! épp te épp most
 peselhetnél?! Brigadéros!
 (OH! FUNERAL – FUNERAL DIRECTOR!)

egy Gyalázó egy a Hulla
 kajla kádból kiborulja
 egy ez Ezred egy a Kujva
 Kántor Káplán Ajatolla
 (OH! FUNERAL – FUNERAL DIRECTOR!)

lagzi legyen hullahegyen-
 völgyön! s merre papja megyen
 írott szalag s virág legyen
 szemfödél gyolcs göngyölegén
 (OH! FUNERAL – FUNERAL DIRECTOR!)

a Hullának is kaszni kell
 a koporsón is – – – lakni kell
 nagy csillagsátras lagzi kell
 mely földi mélyben magzik el
 (OH! FUNERAL – FUNERAL DIRECTOR!)

kit tömbmárványsúly átka zár:
 hancúroz lent a mátkapár
 fönn rápipál és – – – rákapál
 a Bán a Bég s a muszka Cár
 (OH! FUNERAL – FUNERAL DIRECTOR!)

ha rásugárzik Égi Jel
 „a Mennybe fel!” – kísérni kell
 a hullának is élni kell
 a hullából is élni kell
 (OH! FUNERAL – FUNERAL DIRECTOR!)

SÍRKERTBEN

sírkertben járok sírokon sírokon
holott mindahánya nekem már sírokon

lenn lenni megölelkezni nem bolondság
odahúz leölel már ez a sírokonság

mind-hallom doblogol idetart a menet
hogy rajtam-fölöttem ellépdeljenek

ne itt üljek ahol ülök: a kertpadon
legyen nekem is sok száz éves sirlapom

s míg alatt belőlem semmi sem marad
kövemből számom s nevem: kikopjanak

Komoróczy Géza

APÁK ÉS FIÚK

Zsidó apák, természetesen, és zsidó fiúk. Ha az apák bűnt követtek el, s a babilóni fogság előtti évtizedek történetéből tudjuk jól, hogy igen, elkövettek: e bűnök miatt kire hárul a felelősség?

Köszmétét esznek az apák; izes és nedvdús, savanykás, nagy hőségben, szomjat ol-tani, kellemes ízű gyümölcs.

Köszmétét vagy egest? A magyar nyelvérzékét élesen osztja két pártra ez a szó-vita. Én – hajlamaim szerint – másként-fordító vagyok: köszméteparti, menthetetlenül nyelvi kisebbségben; de azért tudom: a szövegekben a többségi konszenzus egest mond szinte mindig. Nos, a kellemes gyümölcsöt, egest vagy köszmétét, netán, mert ez is elképzelhető: éppen csak érlelődő szőlőt, az apák ették, eszik.

De kinek vásik el a fogak?

Persze hogy nem az egres/köszméte szóválasztás a kérdés; a nyelvünk, végtére is, egyelőre közös, mindenki érti, miről van szó. A kérdés mélyebbre vág; igenis: szubsztanciális. Hogy kiknek vásik el a foguk a köszméte-erágástól: mármint hogy az apáké-e, akik ették, vagy a fiaiké. Ez volt a kérdés. Ez a kérdés az igazi. Kit ér a büntetés, ha az apák bűnt követtek el netán? Próféták kérdezték: Jeremiás, Ezékiel. Zsidó apákról van szó, természetesen, és zsidó fiúkról. Kiknek kell a felelősséget viselniük mindazért, amit az apák tettek? A fiúknak? Ez a Biblia tanítása?

Talán mondanom sem kell, nem Jeruzsálemben: Babilóniában vagyunk; még ott

sem éppen a fővárosban: vidéken, ahol a csak néhány éve, i. e. 597-ben áttelepített zsidó csoport él; egyszóval, a fogságban. Júda, Jeruzsálem megvan még – de Nebúkadreccár bármikor megindulhat ellene. Cidqijjáhu, akit otthon királynak tekintenek, és az udvar, és a nép, nemhogy remélnek: bizakodnak. Áll a templom, Jahve teljesíteni fogja, amit a szövetségben népének ígér. Jeruzsálem hatalmasságai éppen katonai segítséget keresnek. Alig múlt még, hogy tanácskozássra gyűltek a városba a remélt szövetségesek, köztük egy nagyhatalom, Egyiptom követei is. Cidqijjáhu erősen bízik Egyiptomban: Egyiptomnak érdeke, hogy feltartóztassa Babilónt.

Közmondásról van szó, szólásról, ennyi világos. Már csak azért is, mert a kérdéses mondat két különböző helyen is írva van a Bibliában. Jeremiás idézi Jeruzsálemben és Ezékiel Babilóniában, nagyjából egy időben. Elképzelhető ugyan, hogy a kettőzés csak utólagos, a későbbi szöveghagyomány hozta létre, átemelve a találó szólást az egyik szövegből a másikba; elképzelhető, de nem valószínű. Részben azért nem, mert két apró nyelvi eltérés mégiscsak van a két szöveghely között, s ez nem idézetre vall. Részben pedig, s főként, azért nem, mert a szóláshoz a két próféta nem egészen azonos magyarázatot ad, holott általános mondanivalójuk egyébként nagyjából ugyanaz: bírálat népük fölött.

Ezékielnél (18,2) a mondat közmondás volta különösen jól felismerhető: a szintaxison.

„Ábót jóklu bószer ve-sinné ha-bánim tiqheyna.”

Az ige mindkét fél mondatban jelen időben, folyamatos vagy befejezetlen alakban (imperfectum) áll, ez a közmondások szokásos szintaxisa, nyelvi eszköze az általánosításnak. JEREMIÁS (31,29) ellenben az első fél mondatban múlt időt (perfectum) használ (óklu), ez az előidejűség nyelvi eszköze, viszont nem teszi ki a névelőt a „fiúk” szó elé (bánim); más nyelvi megoldással ugyan, de végeredményben nála is közmondásszerűen általános a fogalmazás.

Hogy mi a szóban forgó gyümölcs valójában: vitatják. Az egres/köszméte mellett gondolni lehet szőlőszemre is; a szó egyéb előfordulásai (JESÁJA 18,5; JÓB 15,33) közül az egyik fürtöket (*gefen*) említ, s ez nem köszmétét, inkább szőlőt jelez. A másik hely s a rokon nyelvek a szót nem meghatározott gyümölcsre, hanem a bogyók éretlenségére vonatkoztatják: *bószer* a. m. már csaknem érett fürtös bogyó. Lehet szőlő, de ribizli is akár. Károlyi Gáspár (1590) Ezékielben vadszőlőt fordított. Jeremiásban egrest. Megnyugtatósnak azoknak, akik ellentmondást látnának a két fordítás között: a magyar (dunántúli) *egres* végső soron a latin *agrestis* szóból jön, s ennek jelentése: „mezei, ti. nem szántóföldi (*ager*)” „vadon termő, vad”, „éretlen bogyó”, „éretlen szőlő”. Ennél pontosabbat a legtöbb kerti vagy szántóföldi növény botanikai azonosítása tárgyában még Löw Immanuel paradicsomkert gazdagságú FLORA-könyvével a kezünkben sem mondhatunk. De tudjuk, arab forrásokból, melyeket Gustav Dalman lutheránus tiszteletes úr, a múlt századi Palesztina legjobb biblikus-ethnográfus ismerője, s persze Löw is idéz, hogy a zöld bogyót Izraelben, Palesztinában csemegeként fogyasztották: valóban mint üdítően savanykás, nedvdús csemegét. Mi is a zöld kajszit, gyermekkorunkban. Ha kertészeti szakkönyvbe nem is: irodalomba mindenképpen a köszméte/egres fordítást ajánlhatom.

De nem nyelvészeti élvezetként ropogtatom fogaim között a bogyókat. Az egész szövegrész értelme függ attól, hogy a közmondás mit jelent. Nincs is nehezebb, mint közmondást magyarázni. A jelentés gyakorta nem a szavakban van, inkább a szintaxisban,

más-más formulák azonos szerkezetében. Ebben a mondásban a szerkezet az ellentét-re épül. Ha mit az atyák tesznek, következményeit a fiak viselik. Az atyák közmétét rágcálnak, szőlőt esznek; teszi mindenki, ha teheti. De, s a *de* hangsúlyos, a fiaknak elvásik a fogak az apák élvezetétől. Ennyi elég is a szintaxisról.

Ezékiel, de Jeremiás is, bárki, azért idéz közmondást, mert ez tömören és általános formában fogalmaz meg valami igazságot. Szükségünk az általánosabb igazságra van.

Ugyan baj-e, s ha baj, miért, hogy valaki szőlőszemet vagy közmétét eszik? A közmétés/szőlőbogyós közmondás egybekapcsol apák és fiúkat: amit az apák tesznek, maguk öröme, az élet rendjén, kötelességből, kényszerből, de ha csak úgy *csak*, az esetleg bajt hoz a fiakra. Az apák miatt a fiúkat vonják felelőségre.

A társadalomtudomány gazdag a szolidaritás leírásában, a Biblia vonatkozásában is. Itt voltaképpen a szolidaritás sajátos – mondjuk így – fonákjáról van szó. Apa és fiai: családi egység, mind a jelen időben, szinchron vagy horizontálisan, mind diachronikusan vagy vertikálisan, nemzedékek során át. Amit az apád tesz, abból van vagy lehet előnyöd, számíthatsz a segítségére; de a helyzete mindenképpen befolyásolja a sorsodat, esetleg negative is. Viselned kell apád helyzetének minden következményét: jót, rosszat.

A törzs erkölce ez: valóság és etika a genealógia, vérségi kötelék, törzsi szervezet kapcsolatai mentén szerveződő társadalmakban. A szolidaritásra hivatkozni lehet: az előnyök mintegy lehívhatók; s ugyanakkor elháríthatatlan az esetleges hátrány. Nebúkadreccar/II. Nabúkudurri-uszur nemcsak Cidqijjáhut fogja megbüntetni, az ostrommal bevett Jeruzsálem uralkodóját: mielőtt megvakítaná, a szeme előtt öleti meg fiait (II. KIR. 25,7). Számos más példa van hasonlóra az ókori Keleten; csak megemlítem, némi nyomatékka, de mellőzve a részletesebb kifejtést, hogy inkább a törzsi társadalomszervezetekben, nem pedig urbánus, szegmentált társadalmakban, melyekben rendszerint formalizált jog érvényesül.

A Biblia ősi hagyománya sem más; ősi jog, szolidaritási etika. Nem akárhol: a Tízparancsolatban (EX. 20,5–6/34,6–7/DEUT. 5,9–10) olvassuk a következőket. Szenvedélyes isten (*él qanna*) vagyok, az apák bűne miatt felelőségre vonom azokat, akik gyűlölnék, harmad- és negyedrenden, de kegyelmet gyakorlok azokkal, akik szeretnek, s akik megtartják törvényeimet, az ezredik renden is. Fordításom több ponton is érdemben különbözik a szokásos fordításoktól. Nem mindent indokolhatok most, de legalább azokat az eltéréseket jelzem, amelyek a jelen tárgyat érintik. A „szenvédélyes isten” Károlynál még „erős bosszúálló”, egybehangzóan a régi fordításokkal (Lxx: *theosz zélótész*), s csak újabban szokás elsimítani a kifejezés különös – hadd mondjam így – történeti barbárságát. Az isteni felelőségre vonás, illetve kegyelem köre nem feltétlenül diachronikus, ti. a nemzedékek egymást követő során; lehet szinchron is: egy ember bűne miatt – a már említett fonák-szolidaritás értelmében – büntetés jár a vele kapcsolatban lévőknek a rokonság harmadik vagy negyedik körében, s kegyelem az ezredik körben. Nem lényegtelen a különbség a számok között: felelőségre vonás, mondjuk, a másod-unokatestvérek körében, kegyelem az egész társadalmi közösség számára – mert hiszen ki számlálhatja meg ezred-unokatestvéreit. Az apák: a közösségért felelős személyek bűnét Isten megtorolja, szenvedélyesen, de – s itt a fordításbeli eltérés már mondatszinthez van – csak azokon, akik gyűlölik őt, mert akik szeretik, azoknak kegyelem (*heszed*) a részük.

Nem egészen úgy értelmezem a Tízparancsolat szövegét, ahogyan szokás; meggyőződésem, hogy úgy értem, ahogyan Ezékiel értette, értelmezte.

Magával a közmondással a régi zsidó hagyomány, mindjárt az arámi fordítás, nem vacakol sokat. A TARGUM JONÁTÁN, arámiul: Az atyák vétkeznek, és a fiak elpusztulnak. Se közméte, se elvásott fogak. A zöld bogyó evése helyett pedig egyszerűen: a vétek. Hasonló egyszerűséggel fogalmazott a SIRALMAK (*Ékha*) is (5,7): Atyáink bűnt követtek el, és nincsenek, s bűneik (terhét) mi hordozzuk. Ez a siratószöveg a Tizparancsolat logikáját követi, akár Ezékiel mondását értelmezi, akár – ez a valószínűbb – magát a helyzetet. A bűnre büntetés következik; ahol büntetés van, az ok: a bűn.

Ezékiel szembeszegült ezzel a hagyománnyal. Szembeszállt még a Tizparancsolattal is: a hagyományos, szó szerinti értelmezéssel. Ezékiel azt mondja kortársainak: nem áll a mondás az egresről. Ne hivatkozzatok rá soha többé (18,3). Jahve eskszik, az életére mondja: minden előlény az enyém, az apák is, a fiak is. Büntetés csak azt illeti, aki maga követte el a bűnt (18,4). Hosszan fejtegeti az eszmét, részletezi a bűnöket is, amelyekre gondol, s közben ismétli a fő tételt, többször is, változatokban: Az, aki vétkezett, megbűnhődik. De fiú nem visel felelősséget az apja vétke miatt, apa nem visel felelősséget a fiú vétke miatt. Az igaz embert igazsága minősíti, egyedül az, a gonoszt gonoszsága minősíti (18,20).

Jeremiás, a szavakban, kissé mást mond, mint Ezékiel. Jeremiás, idézve a közmondást, érvényét mintegy hallgatólagosan elismeri; csak annyit mond, hogy *majd*, Isten és Izráel/Júda házának új szövetségében szűnik meg a mondás érvénye. Majd; de eszerint *most*, egyelőre, érvényben van.

A két férfiú egyaránt Júda népéhez szólt, s nagyjából egy időben: i. e. 590 táján valamikor. Jeremiás, otthon, belülről, úgy látta: az isteni törvény fenyegetés lehet a felelőtlen politikusok, a megtévesztett nép kritikátlan reménykedésével szemben. Ezékiel, a fogságban, kívülről, úgy látta: már nem segíthet más, csak ha kinek-kinek a személyes felelősségére hivatkozik. Ugyanabban a hagyományban, ugyanabban a nyelvi, vallási közösségben, egyazon eszme – isteni parancs – hirdetéséül más-más értelmezést adtak a hagyomány egyik fontos tanításának.

Ezékiel nem politizál, az *erectől* távol, *galutban*, nem lehet szava a döntésekhez. A magatartást bírálja, a tetteket. Az életmódot, melyet Jahve megkíván, mely a szövetség fenntartása lehet. Egyéb ügyekben tehetetlen.

A hegycsúcsokon bemutatott áldozati étel fogyasztása: *nem*. Idegen istenek (bálványok) tisztelete: *nem*. Hálni másnak a feleségével: hát, bizony, ez is: *nem*. Hálni a saját feleséggel a tiltott időszakban: *nem*. Kegyetlenkedés: *nem*. Zálog visszaadása: *igen*. Más kifosztása: *nem*. Éhezőknek kenyér adása: *igen*. Meztelen szegénynek ruha adása: *igen*. Uzsora: *nem*. Kölcsönön többlet (kamat) szedése: *nem*. Viszályok elsimitása: *igen*. Jahve törvényeinek megszegése: *nem*. Az elvásott fog az e bűnökben bűnösök büntetése.

A hétköznapi élet bűnei, erényei; a hétköznapi életben viselkedés szabályai. Ezékiel erről beszél.

Ezékiel számára nincs értelme beszélni az egyiptomi szövetségről, a szabadságról, az országot függetlenségéről. Az embereknek élniük kell: élni hétköznapi életüket, otthon is, a fogságban is; az isteni törvény erre vonatkozik: az életre.

Jeremiás azonban otthon van, s végeredményben ugyanezt mondja ő is, szenvedéllyel, a konfliktusokat vállalva, keresve, teremtve; a politikába beleszólás árán. Jeremiástól tudjuk: az ő szemében már az bűn, hogy Cidqijáhu, a nagypolitika ábrándjait kergetve, politikai céloknak, történetesen a nemzeti nagyság eszméjének rendeli alá az emberek életét Júdában, hogy ellenállásra készülődik, szövetséget keres, had-

seregét szervezi, fegyvert halmoz fel, hogy botorul hiszi: feltartóztathatja a babilóni támadást.

Ezékiel fogságban beszél: csak általánosságban, csak a vallási előírások és az erkölcs síkján. Az isteni törvény és előírás – ami az életet egyáltalán lehetségessé teszi – nem a politika részleteire vonatkozik: az életre, már az elemi szinteken, a hétköznapokra.

Ezékiel tudta, legalább úgy, mint utóbb tudni lehet, két és fél évezreden át, hogy a Tízparancsolat Izráel számára mit jelent. Nemcsak maguk a parancsok és tiltások: az indoklás, a magyarázat is. Ezékiel a személyes felelősség kimondása érdekében szembeszögült még a legnagyobb tekintéllyel: a mózesi hagyománnyal is; a mózesi hagyomány kortársi értelmezésével. Merte megváltoztatni a Tízparancsolat értelmezését; tudjuk, az általa képviselt felfogás helyet kapott a TÓRÁ-ban (DEUT. 34,6–7). A zsidó hagyománynak szerves része az értelmezés: a szöveg hozzáigazítása a körülményekhez; hiszen más körülmények között, s a körülmények mindig mások, ugyanazt a hatást csak más eszközökkel lehet elérni. A szövegben, a TALMUD kimondja, rejtve bár, de eleve benne van minden új és újabb értelmezése. Ezékiel papi személy volt, Babilóniában, a galutban a hagyomány az ő számára nem a szentély, az nem lehetett: szöveg és szövegértelmezés. A zsidó hagyomány szellemében járt el, amikor a törzsi valóságosság etikájából kibontotta az individuális felelősség tételét – elutasítva, mert tétele ezt is jelenti, minden kollektív felelősséget. Fogság, Babilónia, szegmentált társadalom: individuális etikát kell állítani a vérbosszú, a kollektív felelősség ősi, de idejétmúlt hagyománya helyett.

Apák és fiúk? Családfő és a rokonság széles köre? Az apa a saját tetteiért felelős, a fiú pedig a saját tetteiért. Nem az apjának, nagypapjának élete és dolgai: ki mit maga tett az ember, felelősséget azért visel.

Sanford Pinsker

ISAAC BASHEVIS SINGER

Rakovszky Zsuzsa fordítása

1967 forró nyarát New Yorkban töltöttem, közelebről Manhattanben, ahol azon igyekeztem, hogy a disszertációm – amely a *slemil* alakjával foglalkozott – könyvvé hízaljam. Egyik barátom, aki a City College-ban tanított, azt tanácsolta, hogy keressem fel Isaac Bashevis Singert. Végére is disszertációm egyik fejezete hosszasan elemzte Singer könyvét, A BOLOND GIMPEL-t, és Singer arról volt híres, legalábbis a barátom szerint, hogy igen nyíltszívú, különösen azokkal, akik kritikát írnak valamelyik könyvéről vagy irodalomtudósként az ő munkáival foglalkoznak. Máskülönben ugyan mi oka lett volna rá, hogy még a telefonszámát se titkosítsa?

Összeszedtem minden bátorságomat és jiddis nyelvtudásomat, és felhívtam Singert. A barátomnak igaza volt. Singer szemlátomást megörült, amikor meghallotta, hogy a tanulmányom vele is foglalkozik. Megállapodtunk abban, hogy a következő

héten valamelyik nap együtt ebédelünk. Eddig minden nagyszerű... A személyes találkozás azonban némileg csalódást okozott. Singer szórakozottnak látszott, és az volt a benyomásom, hogy egyáltalán nem érdekli, miket hordok róla össze a disszertációmban. Elfogott az a lehangoló érzés, hogy pusztán udvariasságból hallgat végig olyan türelmesen, de mondhatok én akármit, nemigen fogom vele lázba hozni. Voltaképpen nem is voltam meglepve. Tudtam, hogy Singer két csoportra osztja az embereket, azokra, akik a munkáit elemzik, és azokra, akik az életéről akarnak beszélni. Én az előbbieket táborába tartoztam, ami azt jelentette, hogy fecsegethetek én Gimpelről mint a slemil típusának megtestesítőjéről annyit, amennyit csak akarok, Singer sem helyeselni nem fogja az elméleteimet, sem vitatkozni nem fog velük.

Már éppen ott tartottam, hogy föladom a dolgot, amikor váratlanul Singer maga tett föl nekem egy kérdést:

– Ne haragudjon – bökte ki szégyenlősen –, de megmondaná még egyszer a nevét?

Ettől rajtam még nagyobb csüggedés vett erőt. Ezek szerint a telefonhívásom és a találkozáson aligha jelenthetett Singernek valami sokat: nyilván úgy gondolja, ha valaki éppen a „slemil” figuráját választja disszertációja témájának, az maga is csak slemil lehet. De azért a kérdésre kénytelen voltam válaszolni:

– Sandy Pinskernek hívnak.

– Igen, igen. Tudja – mondta Singer –, meséltem Almának, a feleségemnek, hogy ma magával ebédelek, és megfogadtam, hogy nem felejtsem el megkérdezni: mondja, nem a költő Pinsker fia véletlenül?

Már eddig is tanácstalan voltam, de most aztán végképp összezavarodtam. Mindössze annyit bírtam dadogni, hogy nem értem... Miféle Pinsker nevű költőre gondolt?

– Hogyhogy melyikre? – kérdezte Singer. – Hát arra, amelyiknek megjelent a *The Reconstructionist*-ban egy rólam szóló verse! Nagyon tetszett nekem, és az összes barátomnak megmutattam. „Látjátok”, mondtam nekik, „énrólam már verset is írtak!” Szörnyen hízelt nekem a dolog!

– De hiszen az az én verse – kiáltottam. Még hogy neki hízelt a dolog – én meg majd kiugrottam a bőrömből örömben! Ettől kezdve a helyzet villámsebessé javult. Singer egyre azt ismételte, milyen nagy megtiszteltetés számára, hogy végre személyesen is megismerhetett, és hogy gyakrabban kellene összejönnünk, amíg New Yorkban vagyok. Hiába hívtam fel újra meg újra a figyelmét a tévedésre, Singer továbbra is Pinsker, a költő fiaként beszélt rólam, de ezt cserébe könnyű szívvel elviseltem. Végére is mi a fontosabb: csakugyan olyan nagy baj, hogy Singer, aki gyerekkorában ügyetlen verseket faragott (jiddisül és héberül), körömszakadtáig ragaszkodik ahhoz az elképzeléshez, hogy kivétel nélkül minden költő tiszteletre méltó, idősebb úriember, de főként semmi esetre sem a húszas éveiben járó, éretlen tacsó, ha egyszer ezen az áron egy csomó információhoz juthatok hozzá Singerrel kapcsolatban, méghozzá első kézből?

Igy aztán maradtam Pinsker, a költő fia. Nem sokat számított, hogy apám valójában Pinsker, a nadrágszabó volt, vagy hogy ezzel valószínűleg Singer is tisztában volt. Singer számára a tévedésből tény lett; és úgy határozott, hogy képzeletbeli költő-atyám iránti tiszteletből kedves lesz Pinsker „fiához”. Singer úgy vélekedett, hogy a „Pinsker, a költő fia” titulus jóval hatásosabb, mint ha valaki egyszerűen „Pinsker, az angol tanészék tanársegéde”. Az angolprofesszorok kétségkívül okos emberek, csak éppen időn-

ként okosabbak is a kelletténél. Túlságosan is gyakran tévesztik össze a mélységet az érthetetlenséggel, a bonyolultat a fontossal.

Amikor elárultam Singernek, hogy az egyetemen a modern költészetéről tartok szemináriumokat, nem tudta többé túrtőzteni a nyelvét.

– Csak nem azt akarja mondani, hogy maga érti a modern költészetet?

Bármilyen kínos is, nyilvánvaló volt, hogy Singer nem sokra tartja a modernista írókat, se Joyce-t, se Faulkner-t, Wallace Stevenst vagy William Carlos Williamst és a hozzájuk hasonlókat pedig végképp nem. De nem volt nagy véleményel azokról sem, akik azt állították magukról, hogy ők megértik, amit ezek a szerzők írnak

– Akar hallani egy modern verset? – kérdezte, és rám kacsintott. – Akkor én mondom magának egyet:

*„A veséd jégszekrényre
úgy csillog a hajamban
akár egy hernyó
görbe lába”*

Lefirkantottam a fenti sorokat (mert hogyan is bírtam volna ellenállni a kísértésnek), és bevallom, nekem, Singer szándékával ellentétben, nagyon is tetszettek, ugyanakkor azért az is megfordult a fejemben, hogy talán mégsem egészen indokolatlan az az ellenszenv, amelyet Singer a modern irodalom, sőt néha maga a modernitás iránt érez. Singer számára a különféle „izmusok”, a professzorok e kedvencei – a freudizmus, a szimbolizmus, a kubizmus, a szürrealizmus és számtalan társuk –, az irodalmi alkotás szempontjából tökéletesen lényegtelenek voltak. Váltig állította, hogy egy történethez „lakcímre” van szükség – azaz egy helyszínre, amelyet az olvasó olyan élénken maga elé tud képzelni, hogy úgy érzi, akár levelet is küldhetne oda, ha kedve tartaná. Viszont senkinek nem jutna eszébe levelet címezni olyan regényhősöknek, akik nem valamilyen jól körülhatárolható helyen élnek (egy bizonyos ország egy bizonyos városának valamelyik utcájában, egy bizonyos számú lakásban), és akik még csak nem is emlékeztetnek emberi lényekre. És senki nem lesz kíváncsi egy olyan történetre, amelyik úgy fest, mintha valaki másnak a története volna, vagy – ami még rosszabb – mintha egy híres írókból, az angol irodalom professzoraiból és irodalomkritikusokból összeállított bizottság írta volna. Na nem, ismételte Singer újra meg újra, egy történethez elsősorban egy olyan szerzőre van szükség, aki csakugyan hisz benne, hogy azt csak ő tudja elmondani, és senki más.

Ám amikor Singer később ellátogatott a szemináriumaimra, egyáltalán nem igyekezett a diákokban azt a benyomást kelteni, mintha az írás könnyű dolog volna. Még ha az ember fejében készen áll is egy jó történet, mondogatta, a kezdő íróknak akkor is szüksége van egy jó barátra. Ez a barát azonban nem az apja vagy az anyja, nem egy fiú vagy egy lány, sőt még csak nem is valamelyik segítőkész, jóindulatú tanára – nem, ez a jó barát a tulajdon papirkosara. A kezdő íróknak azt kell teletömnie teleírt kéziratlapokkal, és ha megtelt, üritse ki, és kezdje előlről!

Mindez persze ismerősen hangzik azok számára, akiknek volt alkalmuk meghallgatni Singer valamelyik előadását, és hallhatták, hogyan válaszol utána a közönség kérdéseire. A róla készült számos televíziós dokumentumfilmben is erről az oldaláról mutatkozik. Vérbeli sármőr volt, az az ember, aki olyan könnyedén húzott elő a zsebéből egy-egy emlékezetes szellemességet, mint más a mentolos cukorkát. Mark

Twain óta nem volt még egy amerikai író, akit ennyire körülrajongtak volna az újságírók, az irodalomtudósok és mindenekfelett maguk az olvasók.

De a rózsáknak, amelyekkel Singer kedveskedett nekik, időnként megvolt a maguk tövise is. Az a mulatságosan rosszmájú portré, amelyet Cynthia Ozick fest Yankel Ostroverről IRIGYSÉG; AVAGY A JIDDIS AMERIKÁBAN című novellájában, sok szempontból emlékeztet I. B. Singerre. Amikor például megkérdezték Singert, azért vegetáriánus-e, mert aggódik az egészsége miatt, ő azt felelte, hogy sokkal inkább a csirkék egészsége miatt aggódik. Az igazság, persze, egészen más volt: mint sok más zsidó bevándorló, Singer is nagyon kedvelte a törpepapagájokat, és szerette, ha szabadon röp-dőshettek mindenfelé a lakásban. Egy napon mindkét madara belerepült egy tyúk-húsleves teli fazékba, és belefulladt. Singert annyira megrendítette a gondolat, mennyit kellett szenvedniük, hogy megfogadta: attól a naptól kezdve vegetáriánus lesz, és a fogadalmát meg is tartotta.

Bár voltak pillanatok, amikor Singer hajszál híján úgy viselkedett, mintha Woody Allent majmolná (például előszeretettel sütötte el közönség előtt azt a tréfát, hogy hisz a szabad akaratban, mivel „nincs más választása”), ilyenkor is jóval több volt holmi humoristautánzatnál. Jóllehet a közönség többnyire ugyanazokat a kérdéseket tette fel neki, így könnyű volt kitalálni, milyen (általában emlékezetesen szellemes) választ fog adni rájuk, Singer sose feledkezett meg a valóban fontos kérdésekről: hogy miért is vagyunk a világon, és miért kell meghalnunk? Miért engedi Isten a gonosz létezését? Miért van annyi szenvedés a világon? Ez a gyermeki lelkű Singer, és nem a szellemes előadó írta azokat a novellákat, amelyekre az emberek még akkor is emlékezni fognak, amikor Singer nyilvános szerepléseinek emlékét régen elmosta már az idő...

Singer már fiatalon elveszítette a bizalmát azokban a válaszokban, amelyeket a vallás és a politika vél szolgáltatni ezekre a kérdésekre. Ő csak a történetekben hitt (ha ugyan helyes a „hit” szót használni vele kapcsolatban), és csak azok az emberek foglalkoztatták, akiket megfigyelt vagy elképzelt (vagy a kettő valamilyen keveréke, az esetek többségében). Írásaiban mindenhol a szélsőséges jóság és gonoszság, szent és bűnös, ördög és „dibbuk” jellegzetes, összetéveszthetetlen figuráival találkozhatunk. Nem sokkal azután, hogy S. Y. Agnon megkapta a Nobel-díjat, egy egész délutánt töltöttem Singer manhattani lakásán.

– Agnon – mondta nekem Singer – azt képzelem, hogy tudja a válaszokat, de téved.

Singer kétségkívül Agnon ortodoxijára utalt, és arra, hogy ez több szempontból is kedvezőtlen hatással van az írásaira, ugyanakkor kétségkívül fájdalmasan érintette az is, hogy Agnont és nem őt jelölték a Nobel-díjra.

– Izrael Agnont jelölte – jegyezte meg. Aztán egy pillanatra megfeledkezett magáról, és kiszaladt a száján: – És engem ki fog jelölni: a halottak?

A kívülállót – különösen, ha addig esetleg abban a tévhitben élt, hogy az írók békesen megférnek a kollégáikkal – mindig megdöbbeníti, milyen féltékenyek valójában egymás sikerére – különösen a kortársaikéra! Ami Singert illeti, ő például sose fukarkodott a dicsérrel, ha, teszem azt, Arthur Conan Doyle-ról volt szó (az ő Sherlock Holmes-történetei nagy hatással voltak rá kisfiú korában), vagy Knut Hamsunról, akitől viszont felnőttként tanult sokat. Arra azonban nem sok hajlandóságot mutatott, hogy például Saul Bellow-t az égisz dicsérje, jóllehet Singer pályáján sorsdöntő fordulatot jelentett, amikor Bellow lefordította angolra A BOLOND GIMPEL-t: ekkor emelkedett ki az ismeretlenségből és vált nemzetközi híró íróvá. Maga Singer talán abban

a hitben élt, hogy afféle nem e világra való, ártatlan lélek, de akik jól ismerték, korántsem osztoztak ebben a hitben. Igaz, ami igaz, amikor egy alkalommal meghívtam, látogasson el a Franklin and Marshall College-ba (amely a pennsylvaniai Lancaster amishok lakta vidékén található), Singer azt kérdezte, melyik metróvonalon jut el odáig, ám amikor később több ízben megismételte a látogatást, minden köntörfalazás nélkül közölte, hogy legalább néhány száz dollárral több tiszteletdíjat kér, mint amennyit Elie Wieselnek fizettek. És nyugodtan elhíhetik nekem, hogy Singer pennyre pontosan tudta, mennyit kapott Wiesel...

Mondanom sem kell, hogy Singer számára mindebben nem a pénz volt a fontos – és nem is a díjak. Amikor Ed Koch, New York City polgármestere aranyéremmel tüntette ki, Singer csípősen megjegyezte, hogy a kitüntetések iskolás fiúknak valók, és nem a nyolcvanas éveikben járó öregembereknek... De mindjárt azt is elmesélte a Városháza nagytermében összegyűlt közönség okulására, hogy kisgyermek korában egyszer megkérdezte az apját, miért kell napjában kétszer imádkoznunk. Ugyan mi szükségése lehet az Istennek a mi imáinkra? Az apja azt válaszolta neki, hogy nem önmaga kedvéért kívánja meg tőlünk Isten az imádkozást, hanem saját magunk érdekében, nehogy kisebb istenségekhez imádkozzunk őhelyette. Ugyanez a helyzet az irodalmi díjakkal is, állította Singer: azoknak, akik megkapják őket, semmi szükségük rájuk, az viszont fontos, hogy ne kisebb íróknak jussanak. Csak Singer lefegyverző kedveségének köszönhető, hogy neki még ezt az arroganciát – vagy ha úgy tetszik, blaszfémiát – is megbocsátották.

De Singer azokat se tartotta valami sokra, akik abban hisznek, hogy az emberiség bajaira a politika kínál választ. Természetesen jól tudtam, hogy első felesége az orosz kommunizmus vonzásának engedve hagyta el őt, és hogy a sztálinista Oroszországban dühöngő totalitárius lidércnyomás sok barátját elpusztította. Azt azonban nem is álmodtam volna, hogy a dolgozószobám falára kiragasztott Mao-plakát annyira lehangolja majd.

– Figyelmeztetem, kedves barátom – mondogatta –, hogy semmi jó nem néz ki ebből az emberből. Ugyanolyan, mint Hitler, mint Sztálin és mint mindenki más, aki azt képzelem, hogy bármi jó kiszülhet abból, ha halomra ölik az embereket! – Megpróbáltam megmagyarázni neki, hogy a plakát csak vicc, tréfából ajándékozta nekem egy szerkesztő azt követően, hogy kritikaparódiát írtam a MAO ELNÖK MONDÁSAI című könyvről. És még hozzátettem, hogy ezeket a „hős” posztereket – például azt, amelyik John Wayne-t ábrázolja – többnyire ironikusnak szánják. Singertől aligha volt idegen az irónia, de a hetvenes éveknél ez az aspektusa valahogy nehezen vette bele magát az ő kelet-európai agyába. Miután ötször-hatször elismételtem, mit keres a Mao-poszter a szobám falán, rádöbentem, hogy minden hiába, Singer számára én már örökre maoista maradok, ugyanúgy, mint ahogy Pinsker, a költő fia. Gondoltam, az lesz a legjobb, ha leszedelem a falról a posztert. Következő alkalommal, amikor Singer felkeresett a dolgozószobámban, az üres falra mutattam, és ünnepélyesen közöltem vele:

– Már nem vagyok maoista!

Singernek szemlátomást nagy kő esett le a szívéről.

Hogy Singer számára milyen fontosak voltak ezek a dolgok, talán egy történet szemlélteti a legjobban, amelyik, tudtommal, sose vált Singer „show-műsorának” részévé. Egy alkalommal Singert meghívták, hogy felolvassa egyik novelláját jiddisül beszélő brooklyniak egy csoportja előtt. Nagyon kérelték, hogy tegyen eleget a meghí-

vásznak, bár olyan szegények voltak, hogy nem tudták megfizetni. De ott legalább a honfitársai között lesz, érvelt a szószólójuk, olyan emberek közt, akik értenek jiddisül, nem valami flancos-francos egyetemen, ahol kicsúfolják a kiejtését.

– Mit tehettem volna? – mesélte nekem Singer. – Ezek öreg emberek (mintha ő maga nem lett volna az!), hát elmentem... A taxi harmincöt dollárért vitt el Brooklynig. És amikor odaértem, mit láttam? Legfeljebb ha egy tucat embert! Na, felolvastam nekik egy új novellámat! Alighogy befejezem, feláll az egyik, és szó szerint ezt mondja: „Ez nem egy jó novella. Ez nem egy cionista novella. Köpök a maga novellájára!” És csakugyan, nagyot köpött a földre dühében, azzal leült. Na, akkor feláll a második, és azt mondja: „Ez nem egy jó történet! Ez nem egy ortodox történet. Ráadásul mocskos egy történet, úgyhogy én is köpök a maga történetére.” És azzal ő is, akárcsak az első, nagyot köpött mérgében a padlóra, azzal leült. Másoknak az volt a kifogásuk, hogy nem szocialista történet volt, vagy nem „szép” történet, vagy még csak nem is igazi jiddis történet, egy dologban azonban valamennyien megegyeztek: hogy egyáltalán nem volt jó történet! Sőt az egyik kétszer is köpött a történetemre – egyszer azért, mert nem volt cionista, másodszor meg azért, mert nem volt ortodox történet. Úgyhogy sikerült tizenkét embertől tizenhárom köpést begyűjtenem!

Ez az eset kitűnő alkalmat szolgáltatathatott volna rá, hogy emlékeztessem Singert, nem ő az egyetlen ember a világon, akit időnként félreértének. Utóvégre is én ekkor már vagy egy évtizede szerepeltem úgy, mint Pinsker, a költő fia. De csak a bolond szakítana félbe egy I. B. Singer-anekdótát, és mellesleg alig vártam, hogy meghalljam, mit válaszolt Singer az ellenséges hallgatóságnak. Nem kellett sokáig várom.

– Erre azt mondtam nekik – folytatta –, hogy harmincöt dollárért hozott el idáig a taxi, és újabb harmincöt dolláromba fog kerülni, hogy hazajussak. Ez eddig hetven dollár, amit kidobtam az ablakon! És akkor még a pénztárosuknak is fogok adni harminc dollárt, az már száz dollár! És hogy miért adok neki ennyi pénzt? Hát azért, hogy vásároljon maguknak mind papirost és ceruzát. Akkor most rögtön hazamehetnek, és hozzáfoghatnak történeteket írni. Így következő gyűlésükön pontosan azokat a történeteket hallgathatják majd, amelyeket hallani szeretnének. És ami a fő, engem nem kell többet idehívniuk!

Azokon a napokon, amikor már a könyökömön jönnek ki azok az olvasók, akik „tipikus” (azaz boldog, jól beilleszkedett, feddhetetlen politikai elvekkel rendelkező) zsidókról, feketékről, feministákról, latin-amerikaiakról vagy homokosokról vagy tudom is én, kikről akarnak olvasni, mindig eszembe jut a fenti történet, és azon veszem észre magam, hogy Singer valamelyik könyvét emelem le a könyvespolcra, és percek múlva megérkezem egy olyan világba, ahol az emberek, akikkel találkozom, egyszerre idegenek és ismerősök. És néha eszembe jut az a nap is, amikor Singer utoljára reggelizett nálam. Egy pillantást vetett a helyi újság címlapjára – afféle kisvárosi lapocska, amelyet nemigen lehet összetéveszteni a *New York Times*szal –, és megkérdezte, nem vihetné-e magával.

– Nem hát – válaszoltam, kissé megdöbbenve ettől a kívánságtól –, de minek is vinné? Az állomáson majd veszek magának egy *New York Times*. Az mégis csak jobb lesz, nem?

– Nem – kötötte Singer az ebet a karóhoz –, ez egy nagyon jó lap. Olyan megnyugtató. Nézze például ezt a címet: LANCASTER MEGYE NÉPESSÉGE TÍZ ÉVEN BELÜL MEGDUPLÁZÓDIK. Amikor New Yorkban vagyok, gyakran mondogatom magamnak: „Bashevis, ennek a világnak rövidesen vége lesz.” Ezentúl, ha ilyen gondolataim támad-

nak, csak előveszem ezt az újságot, és tudni fogom, hogy Lancasterben az emberek még mindig szerelembe esnek, házasodnak, gyerekeik születnek. A világ megy tovább...

Én pedig már azt se bántam, hogy a levelezőlapot, amelyen megköszönte a meghívást, a vendégszeretetet és az újságot – Pinsker, a költő fiának címezte.

Kemény István

EL

Ott mennek a locsolóautók víz helyett tiszta ésszel.
Mögöttük a jósnők, most is veszekedve.
Fölöttük a felhők, elérhetetlen billentyűzetükkel.
Mind, el, ugyanarra. Ugyanarra tekerednek le az orsók.
Arra ballagnak el a kutyák behúzott farokkal.
És a frakkos zenészek meg az udvari zenészek is.
Azok ott a bolondok, formájukat vonszolják a földön.
Arra folyik a Duna is, viszi, és vigasztalja a vizét.
Mind, el, ugyanarra.
– Nézd, apu! Ott mennek a lányok, és mind milyen gyönyörű!
– Látom... mivel kented össze a trikódat?
Ott megy el Fényes Ösztön emléktől emlékig lopózva.
Ott megy May Károly egy bárányhimlőt terelve arra.
Ott tanárt tanárok kísérnek, fegyelmezetten, hórihorgasan.
Ott megy el a lekéssett biciklitúra.
Ott gördül a golyó a toll végén messzi füzetekben.
Ott megy el a lisszaboni autó, körülötte cigarettafelhő,
és ott száll ki Móni, aki később nem akart élni.
Mind, el, ugyanarra.
– Nézd, anyu! Arra mennek a férfiak, milyen helyesek mind!
– Igen... mi lett a trikóddal, kicsi foltom?
Ott repülnek a vadlibák meg a hangjuk.
Az a hátsó fekete a kényszer, ami hozta-viszi őket.
Arra szárad fel a felszín, ürül ki alul a csatorna.
Az ott a tavasz, a nyár, az ősz, a tél, külön nejlonszákokba téve.
Ott mennek az egyszer meglátottak, meg a többször, meg a mégsem.
Ott mennek a régiek és az eljövendők.
Ott mennek a régiek és az eljövendők.
Ott mennek a locsolóautók víz helyett tiszta vízzel.
Mind, el, ugyanarra.

Kőríz Imre

POSTE RESTANTE

K. D. válasza S. Z.-nek

„Kedves barátom, itt valami történt” –
és nem tudok továbbmenni e sornál,
csak nézem vaksin ezt a téli, tört éjt,
s kezem a tollal tétován botorkál
a lámpafénynél sárgálló papíron,
s „kedves barátom, itt valami” – írom.

„A sárga hajú körüti szirének”,
akiknek combját s mellét mérlegelve
úgy mondtad, egy hatalmas régi ének
leányosult meg új mértékre kelve,
most fáznak ők ott kinn az éjszakába.
A tél ilyenkor oly goromba, kába.

„Egy szó... egy dal... egy név, amit szeretnél –”
eltűnőben – de annyi baj legyen!
Hiszen ha egyszer ötvenéves lettél,
a szerelem is máshogy szerelem.
A múlt az elmúlt lány kódébe vész el,
és lassanként kibékülsz az egésszel

De „vannak dolgok, mikről nem beszélünk”.
S mert nincs szavunk, jobb, hogyha hallgatunk mi.
Elhaladunk a megtelő időben –
keserves volt és szép ezt megtanulni,
s mást nem is mondhatok, ma már belátom,
valami történt itt, kedves barátom.

PIIS MANIBUS E. K.

A hagyatékból

Egyszer haldokolni fogok.
Milyen napra fog vajon esni?
Csütörtökre? hétfőre? Nem
tudom naptárban megkeresni.

(Ha majd haldokolni fogok,
szerepe lesz benne a szmognak.
De nem vigasz, hogy okozói
majd szintén haldokolni fognak

egyszer. Egyszer bizony te is
haldokolsz, s többet nem mozogsz itt:
veszel egy mély lélegzetet,
s végképp átjár a szénmonoxid.)

Az agónia percein
aligha emlékszem majd arra,
hogymit is irtam hajdanán,
mert mással leszek elfoglalva:

párnák közt ver ki majd a víz?
vagy utcasarkon vernek fejbe? –
hirtelen milyen meglepő,
hogymegy halál jut egy emberre.

Haldoklás-tervem füstbe megy
úgyis, ha szívem végsőt dobban –
ettől jó okkal félhetek,
s csak a haláltól félek jobban...

Bár ez se, az se nem igaz.
A haldoklásra nincs is tervem,
s nem félek haláltól se még,
tervszerűtlen se várom vermem.

Lövey

A HÁZ

A házat apám tervezte és építette, és amennyire tudom, ez volt élete egyetlen teljesítménye. Elvégezte ugyan a mérnöki fakultást, de sosem szorult rá, hogy dolgozzon. Anyám is, ő is, elég gazdagok voltak ahhoz, hogy ne kelljen a megélhetően töprengeniük, elég ötletdúsak is, hogy kedvteléseik kitöltsenek egy hosszú életet. De hát a kamion nem adta meg az elsőbbséget, és a kis ezüstszerű sportautó karosszériája nem óvhatta meg őket egy tucatnyi tonna ellenében.

A szüleim élete olyan magától értetődő, irigylésre méltó természetességgel folyt, ami szinte hihetetlen műanyaggal és hírközléssel zsúfolt világunkban. Ettek, ha éhesek voltak, szerették egymást, egzotikus tájakra utaztak, vagy órákig reggeliztek a saját kertjükben, mindig éppen azt, amihez kedvük támadt. Alig hiszem, hogy szépséges, szőke hajú anyám végigolvasott volna egy Thomas Mann-könyvet, vagy hogy apám az egyetlenen kívül törte volna magát, hogy valamit elérjen. Nem mintha ostobák vagy részvéttelenek lettek volna, dehog. Pusztán boldogok voltak.

A módnak, ahogy éltek, megtestesítője, csúcsteljesítménye a ház. Lejtős, többholdnyi kert felső végébe épült, oda, ahol a telek hirtelen meredekbe fordul. Ettől első pillantásra olyan, mintha félig támaszkodnék, félig cseppkőként függne a hegyoldalon. Apámat megihlették a környező sziklák, a táj, Le Corbusier, anyám szőkesége és diós kalácsa, ezért az épület leginkább egy futurista látomás és egy viktoriánus álom keverékére hasonlít. Tornyok, beugrók, díszszökőkutak és mozaikok – ez utóbbiak pompeji modorban. Minden fal hófehér, és mintha egyetlen kőre vagy gerendára sem lenne érvényes a gravitáció. A szüleim életében hetente egyszer még turisták is bebozsáttatást nyertek, hogy kellőképpen ámuldozhassanak és pocsek felvételeket készíthessenek.

Ami engem illet, még ötéves sem voltam, amikor felfedeztem, hogy fantasztikus, semmihez sem hasonlítható játékszer van a birtokomban: a tulajdon agyvelőm. Mint ahogy a csecsemő ismerkedik a végtagjaival, lábujjait harapdálja, vagy a tenyerét nézi elmerülten, én is így ismerkedtem a gondolkodás, a tudás birtokba vehetőségével. Senki nem emlékszik, hogy tanultam meg olvasni. Mikor iskolába mentem, már tudtam, és nemcsak azt, sok minden mást is. Hamarosan átírtak egy speciális magániskolába, ahonnan korengedménnyel kerültem az egyetemre. A kollégiumban ért utol a szüleim halálhíre is, néhány hétre szokatlan csendet teremtve a körülvevő világban.

Kémiából, fizikából és matematikából diplomáztam. Nem volt nehéz állást kapnom. Pontosabban az okozott gondot, hogy *ne* kapjak állást. Nem akartam belekeveredni semmilyen haditechnikai fejlesztésbe, nagyiparba, azonkívül nem akartam bezárni magam egyetlen kutatási területre sem. Végül egy környékbeli kisebb gyógyszerárban helyezkedtem el. Ma már többmilliósi nagyvállalat, jórészt nekem köszönhetően.

Néha nem tudom, nem lett volna-e okosabb, ha messzebbre megyek, el a vidékről, ahol születtem, ahol a szüleim háza áll. Bárkivel ismerkedtem meg, az első kérdés mindig ugyanarra vonatkozott, ha be akartak mutatni valakinek, egyetlen módját válasz-

tották az azonosításomnak. „Ismerkedj meg Peterrel” – mondták. – „Peter Sappshow, tudod, ő lakik abban a fantasztikus házban.”

Bárki vagy is, bárhogy élsz is, nyilván nem akarod, hogy egyetlen ismertetőjeled legyen a körülvevő világban: a hely, ahol élsz. Különösen nem akkor, ha egy bolondos, kétes ízléssel tervezett épületről van szó.

Miért nem adtam el vagy bérbe, vagy költöztem máshová, nem tudom. Talán pusztán lustaságból, talán mégis a szüleim emléke kötött ide. Ott maradtam, de a magam módján mégis bosszút álltam. Véget vetettem a turistalátogatásoknak, egyetlen kóbor kíváncsiszkodót sem engedtem be, és én magam is belső száműzetésbe vonultam. Gyakorlatilag csak a legfelső emeleten lévő szobákat használtam, és bezártam minden feleslegesnek ítélt helyiséget. A toronyban lévő impozáns társalgót, a ház legszebb termét átalakítottam dolgozószobává. Az egész épületből ezt a szobát szerettem egyedül. A majdnem teljes kört bezáró falakat hatalmas ablakok szabdalják, tág kilátást nyújtva az egyre roskadó, kisebbedő dombok vonulatára, a városra, a távoli hegyekre, amiket mindig közelebbinek éreztem, mint bármi más. Tiszta napokon úgy tűnt, dolgozószobám egy szinten lebeg a hófoltos csúcsokkal. Ahogy teltek az évek, egyre kevesebbet és kevesebbet jártam emberek közé. A munkám, vagy mondjam úgy, munkáim, teljes egészében lekötöttek, nem is lekötöttek: elbűvöltek, lenyűgöztek, boldoggá tettek. Az agyam pedig, ez az idők folyamán egyre hatalmasabbá, érdekesebbé váló játékszer, diadalmas gyönyörűséggel töltött el. Egy percre sem unatkoztam, nem éreztem magam egyedül. Tele voltam ötletekkel, az egyik hozta a másikat, már-már képtelen voltam lépést tartani velük.

Ebben az időben mint egy csodálók nélkül maradt szépasszony, olyan volt a ház. Én nem törődtem azzal, hogy a szobanövényeket ápoljam vagy a használatlan szobákat szellőztessem. A takarítónőnek, aki hetente kétszer nyert bebocsáttatást néhány kurta órára, nem jutott ideje efféle apróságokra. Az első években még sopánkodott: „a mamája idejében nem így volt, kérem”, hajtogatta. De aztán évek jöttek, évek múltak, és a következő takarítóasszony már nem ismerte a szüleimet. Nem mintha a sopánkodás bármin változtatott volna. Engem tökéletesen hidegen hagyott az épület állapota, sőt. Emlékszem, amikor egy kiadós eső után a homlokzati fal mozaikjának egy darabja leesett, szinte perverz örömet éreztem. Mintha ez az aprócska sérülés bebizonyította volna, hogy hebehurgya és törvényen kívüli kinézete ellenére a ház mégiscsak erre a sáros földgolyóra épült.

A negyvenedik születésnapomon kezdődött, a városi laborban. Hogy mi történt pontosan, azt mások elbeszéléséből tudom. Állítólag már reggel furcsán viselkedtem, sápadtabb voltam a megszokottnál. Ingerlékenyebb. Átnéztem az eredménylistát egy hétvégén lefuttatott analizisről, aztán leültem a komputer elé. Talán negyedórát dolgozhattam, amikor egyszerre minden látható ok nélkül dühöngeni kezdtem, valamilyen polimereket átkozva. Senki nem értette, mit akarok, de mindenesetre felfigyeltek, közelebb jöttek. A következő pillanatban összeestem, és komolyan megsérülhettem volna, ha nincsenek ott a többiek.

Arra ébredtem fel, hogy iszonyúan szomjas vagyok, és hogy egy affektált orrhang azt kérdezi: „Hivtátok a mentőt?” Valaki egy poharat nyújtott felém, pedig emlékszem, hogy nem kértem fennhangon. A viznek mocsok klórizé volt, de jólesett. Visszaadtam a poharat, egyetlen szó kíséretében: „még”. Akkor vettem észre, hogy egy nőhöz beszélek, hogy egy nő hozta a vizet is, és fordul el, hogy újabb pohárral hozzon. „Kérem.” Tettem hozzá, valami réges-rég elfelejtett szabálytörődék emlékeitől

kényszerítve. A nő megfordult, meglepetésében felhúzta a szemöldökét, a szája széle hullámot vetett. Mintha a vonásai sem tudnák eldönteni, hogy csodálkozzanak vagy inkább mulassanak a helyzeten. Kiittam az újabb pohár vizet, és felültem.

Valahonnan előkerült egy fehér köpenyes, himlőhelyes férfi. Kizavarta a körülállókát. Megvizsgált, kérdéseket tett fel. Végül azt mondta.

– A túlfeszített munka. Ismerjük ezt. Mikor volt utoljára szabadságon, professor úr?

– Nem vagyok professor – morogtam. Ő rám mosolygott.

– Tudom. Pontosan tudom, hogy ki maga. Abban a nagy, furcsa házban lakik, ugye? A környéken mindenki ismeri, és persze magát is.

Semmit nem feleltem. Fáradt voltam, elgyötört. Pár percnyi nyugalomra vágytam, hogy aztán felkelhessek és folytathassam a munkát. De a pasas nem volt olyan ostoba, mint első pillantásra látszott.

– Már arra gondol, hogy mikor megyek el, és mikor ülhet vissza a számítógépéhez, ugye? A maga helyében nem tenném. Telefonáljon taxiért. Van valaki otthon magánál? Nincs? Hívja fel a bejárónőjét, hogy nézzen magára. Ne jöjjön be ezen a héten. Pihenjen. Szívem szerint egy rövid kórházi kivizsgálást javasolnék, de hát... – reménytelen gesztussal fejezte be a mondatot. Kinyitotta az ajtót.

Egy másodpercre nevetethnékem támadt. Mint egy nem létező üvegfal mögött egy nagyon is valós akváriumban a halak, úgy tömörültek a munkatársaim az ajtókeretben. Az arcokon ülő néma feszültség, a hangadás kezdeti fázisában megmerevedett szájak csak még erősebbé tették a hasonlatosságot. A fehér köpenyesre is hathatott az állókép, mert feléjük fordult, mint egy tiszteletbeli család felé.

– Ne engedjék dolgozni egy darabig. Vigyék haza. Beszéljenek a lelkére – mondta.

Megvártam, amíg eltűnik a képből, és csak akkor szólaltam meg.

– Ostobaság. Tökéletesen jól vagyok. Van munkájuk elég, nem? Egyedül is haza tudok menni, megvan a jogositványom. – Meg az otthoni laboratóriumom is, tettem hozzá magamban.

Figyeltem, ahogy lassacskán, bizonytalan arccal szétszóródtak, mint a megszidott iskolás gyerekek. Megint csak nevetethnékem támadt. A helyzet, fizikai megviseltségemet nem tekintve, szórakoztatott. Elindultam a folyosón, koncentráltam, hogy lehetőleg ingadozás és botlás nélkül érjek el a felvonóig.

A lift kivételesen rögtön jött. Alig vártam, hogy a súlyos fémajtók a helyükre gördüljenek, és én szabadon engedhessem vigyázzban álló vonásaimat. Az utolsó pillanatban, szinte a résen oldalazva, egy nő csusszant be a fülkébe. Megismertem, ugyanaz volt, aki a vizet hozta. Bosszantott. Jelenléte még ötven másodperc önfegyelemre kényszerített. Vártam, hogy melyik gombot nyomja meg, de csak állt a falnak dölve, szótlánul. Az a kényelmetlen érzésem támadt, hogy akar tőlem valamit.

– Hova megy? – kérdeztem mogorván.

– Az alagsorba – felelte semleges hangon. – Hazaviszem magát.

Valami azonosíthatatlan hangot adhattam. Ő mosolygott. Nem kihívóan, inkább fáradtan. – A többiek mind a beosztottjai. Maga rájuk parancsol, aztán egy fának vezet a kocsiját – magyarázta. – Egyébként melyik az?

Megmutattam. Kinyitottam az ajtót, a kezébe nyomtam a slusszkulcsot, hogy szolgálja ki magát, és bezökentem az ülésre. Hátradőltem, megtámasztottam a fejem, és pihentem. Lehet, hogy igaza van az orvosnak. Az út a labortól a parkolóig kifárasztott. Nem bántam, hogy nem kell vezetnem.

– Végig a körgyűrűn. Az M8-ason északra, a leágazást majd megmutatom – mondtam.

Már az autópályán jártunk, amikor újra megszólaltam. – Ha maga nem a beosztottam, hogy került a laborba? És hogyhogya nem ismerem?

Fél szemét a visszapillantó tükrön tartva, gépiesen válaszolt.

– Ösztöndíjon vagyok itt kilenc hónapra. Egy emelettel feljebb dolgozom, és ahányszor eddig átjött, hogy tárgyaljon a főnökömmel, túlságosan el volt foglalva a saját gondolataival. Hol forduljak le?

– A következő után kettővel. Közvetlenül a nagy benzinkút előtt. Hogy hívják?

– Francescának. A többivel ne törődjön, úgysem tudja kimondani.

– Amerikai?

– Olasz vagyok.

– Nem gondoltam volna, hogy nem angol az anyanyelve.

Elmosolyodott, és egy pillanatra levette a szemét az útról. – Köszönöm. Amerikában jártam egyetemre – mondta. – Messzire van még?

– Hogy? Még körülbelül tíz mérföld.

Nem kérdeztem többet. Hosszú évek óta először jöttem végig ezen az úton úgy, hogy nem kellett a vezetésre figyelnem. A tájat néztem. Sok minden megváltozott, házak, növények, utcarészletek.

Arra sem emlékeztem, hogy a kertem ennyire elvadult volna. A kocsiból nézve minden egymásba gabalyodó virág- és indahullámnak látszott, a fákat derékig cserjék takarták. Én magam is nehezen ismertem fel a kerti sétányok helyét. Az út élesen balra kanyarodott, hirtelen felbukkant a ház.

A nő halkat füttyentett vagy inkább csak szisszentett a fogai között.

– Maga itt lakik? – kérdezte.

Felé fordultam, majdnem ellenségesen. – Van kifogása ellene?

– Dehogya. Megengedi, hogy bekísérjem? Vagy maga hív nekem egy taxit?

Hirtelen elszégyelltem magam. Végül is szivességet tett nekem, és rámenőssége nem volt azonos a tolakodással.

– Vigye el nyugodtan a kocsimat, és hagyja az intézet garázsában. Majd legközelebb valamelyik másik kocsival megyek be vagy taxival.

Bólintott. – Köszönöm. De ha nem bánja, azért jobb szeretném a házon belül látni. Legalább ülve, ha nem fekve.

Furcsán nézhettem rá, mert vállat vont. – Én persze nem ismerem magát, de szerintem ramatyuul néz ki.

Mit lehet erre felelni? Együtt bementünk a házba, felkapaszkodtam az emeletre (életemben először bántam, hogy itt rendezkedtem be), és tüntetően leültem a házi számítógép elé. Még az ellenőrző program sem futott le, amikor fekete karikák kezdtek el korzózni a szemem előtt. Felálltam, közben véletlenül megtámaszkodtam a billentyűzeten, amire a gép sértődött csipogással és egy hibauzenettel reagált.

Fogalmam sincs, honnan tudhatta, hogy melyik a hálószobám, de mire tiltakozhatam volna, már ott voltunk. Gondolkodás nélkül megszabadított a zakómtól és a cipőmtől, és majdhogynem lelökött az ágyamra. Amikor a telefonért nyúlt, megszólaltam.

– Hagyja. Mindjárt jobban leszek. Igaza volt a dokinak, egy kis pihenésre van szükségem.

Szemöldöke közé kettős ránc mélyült. Láttam, hogy komolyan aggódik, és habozik, hallgasson-e rám. Végül mély levegőt vett.

– Kössünk alkut. Maga nem próbál meg felkelni, nyugton marad. Ha két-három órán belül jobban lesz, békén hagyom a telefont. Ha nem... – vállat vont. – Szívesebben látnám magát kórházban.

Nem esett nehezemre engedelmeskedni. Leraktam a fejem, és már aludtam is. Mire felébredtem, jócskán elmúlt dél. Hasonlíthatatlanul jobban éreztem magam, a fejem a helyére került, a kezem nem remegett. Csak az az ostoba szomjúság kintzott megint. Éppen elszántam magam, hogy elkirándulok a fürdőszobacsapig, és azon morfondíroztam, hol lehet a nő, amikor megjelent az ajtóban. Korábbi, aggóató arckifejezését viselte, amely azonban megenyhült, amikor meglátott.

– Jobban van? – kérdezte.

– Aha, azt hiszem – mondtam, és visszahuppantam az ágyra. Nem akartam, hogy tápázkodni lásson.

– Nem éhes vagy szomjas? Hozzak valamit?

– Igazán kedves, de nem akarom az egész napját...

Félbeszakított. Nyugodtan, majdnem mulatva. – Tudom, hogy a fenébe kíván. Hadd nyugtassam meg. Amíg aludt, felforraltam egy zacskós levest. Felhozom, megvárom, amíg megeszi, aztán már itt sem vagyok.

Figyelemre méltóan rövid távollétét felhasználta egy látogatásra a fürdőszobában. Szívesen váltottam volna inget is, de arra nem maradt időm. Azt hiszem, akkor néztem meg először, amikor bejött a levestel és a teával. Hosszú, hullámos haja volt, gömbölyű, fehér homloka és nagy barna szeme, mint a reneszánsz madonnáknak, de a hasonlóság ezzel véget is ért. Annak ellenére, hogy tálcát tartott a kezében, és éppen betegápoláshoz készülődött, nem volt benne semmi anyáskodó. Asztalt húzott az ágy elé, lepakolt rá, és közben csak úgy mellékesen megjegyezte.

– Szép nagy háza van.

– Körbenézett?

– Aha. A kertben is jártam. Kívülről még érdekesebb. Körüveszi valami titokzatoság. De egy csomó szoba úgy nézett ki, mint amit évek óta nem használtak. Azt hittem, hogy ilyen házak csak a mesében vannak vagy legfeljebb Amerikában. Olyan... olyan... – kereste a szót, és én közbevettem, bosszúsán, ha nem éppen dühösen.

– Mintha Walt Disney tervezte volna, mi?

Rám nézett, higgadtan, értetlenül. – Nem. Egyáltalán. De mintha Csipkerózsika aludna benne valahol – felnevetett –, csak itt a toronyszobában számítógép van, nem rokka. – Hirtelen hangot váltott. – Megette a levesét. Jobban van. Megyek.

Ránéztem megint, és nem bántam, hogy itt van. Az sem bántott, ahogy a házról beszélt. Nem tartotta sem nevetségesnek, sem abszurdnak, csak éppen különlegesnek. Azt nem hiszem, hogy mosolyogtam volna, de, hogy megváltoztak a vonásaim, azt lemérhettem az ő arckifejezésén.

– Köszönöm, hogy hazahozott – mondtam. – Én most alighanem újra aludni fogok. Maradjon, ha van kedve, nézzen körül. A slusszkulcsot leadhatja bárkinek a laborban.

Másnap dél felé járt, amikor becsöngetett. Az egyik kezében az aktatáskámat tartotta, a másikban egy „vegye-vigye” vendéglő reklámszatyrát, mindkettőt kicsit védekezőn maga elé nyújtva.

– Meg akartam nézni a házat egy kicsit alaposabban. Meg magát is, hogy hogy van. Meg gondoltam, hátha éhes.

Akkor már legalább öt éve nem volt konstans barátnőm, de nem voltam sem hülye,

sem vak. Különösen az utóbbi nem. Látnom kellett, hogy az egész nő átalakult. Nem a ruhája, haja, még csak nem is a viselkedése. Nem ilyen külsőleges dolgok. Talán a mozgása, talán ahogy a levegőt vette? Tegnap csak segíteni akart. Tegnap még nem számított, hogy férfi vagyok.

– Fáradjon beljebb – mondtam, és félreálltam az ajtóból.

Visszatekintve, azt hiszem, ez az epizód tökéletesen jellemezte Francescát. Mindig nyilvánvalóvá tette, hogy mit akar, aztán megtorpant, és figyelt. A várakozás sokszor csak jelképes volt, másodpercnyi, de mindig hagyott időt, hogy a másik dönthessen, és a reakció szerint továbbment vagy visszavonult. Ez a tulajdonsága volt a belépő kapcsolatunkhoz. Nem tudtam volna egy olyan nővel együtt élni, aki nem fogadja el a munkámat, ezernyi hóbortomat, aki nem elégszik meg a maradék időmmel és energiámmal. Francesca megelégedett. Talán emiatt, talán azért, mert valóban igazi nő volt, keveréke a kifürkészhetetlennek és magától értetődőnek, egyre több időm jutott rá, míg végül elérkeztünk egy ponthoz, amikor ő kívánt több szabadságot. Élveztem, ahogy beszélt, ahogy öltözködött, ahogy evett. Ő tanított meg, hogyan kell csigát, kagylót, tengeri herkentyűt csemegézni, és rengeteget nevetett kezdeti próbálkozásaimon. Szomorú vagy komikus, de vele fedeztem fel a szexualitás jó néhány addig ismeretlen örömét, és ő volt az első nő, akivel *utána* is beszélgettem, csupaszon, békeségben elnyúlva.

Szeretett fél könyökre dőlve, kicsit oldalról és lefelé nézni rám, miközben mutatóujjával végtelen, egymásba forduló idomokat rajzolt a testemre. Egy ilyen alkalommal történt, hogy megkérdeztem, végül is mért kezdett ki velem.

– Nem vagyok biztos benne, hogy örülni fogsz, ha megtudod – mondta, és ha történetesen középkori bársonyruhában van, erre a mosolyra mondhattam volna, hogy tartózkodó. Anyaszült meztelenül, egy harapás nyomával a vállamon ez a jelző nem tűnt időszerűnek.

– Amikor azt a pohár vizet hoztam, emlékszel, a laboratóriumban, te olyan nyomortul voltál, és mégis megpróbáltál udvarias maradni, az olyan megindító volt... és amikor hazahoztalak, és el akartad játszani a rettenthetetlen férfit... az is mulattatott, de leginkább a ház, a házad...

– Hogyan? – Tudtam, hogy Francesca szereti az épületet. Pontosabban, mániákusan érdeklődik iránta. Kapcsolatunk kezdete óta módszeresen végigment a szobákon, felbérelte a takarítóasszonyt, elkönyörögte a lomkamra kulcsát, és nem helyreállította az eredeti állapotot, mert azt nem ismerte, hanem újratertette a berendezést. Az eredmény engem sem hagyott hidegen. Közös játékunk, szertartásunk lett a szoba kiválasztása, ahol vacsorázunk. Folyton hurcolkodtunk, hangulataink szerint változtatva a helyiségeket. De hogy a ház *miatt* lenne velem?

Nevetett, mint aki tökéletesen átlát rajtam. – Nem úgy, te buta – mondta. – De pokolian kíváncsivá tett, hogy ki lehet az az ember, aki egy *ilyen* házban lakik, és, és... tudomást sem vesz róla. Egyébként pedig... Sosem mondták még neked, hogy jóképű férfi vagy? – megint nevetett gonoszán, csipkelődve. – Hmm, azt hiszem, igazán szép fiú lehettél úgy húsz éve. Fogadjunk, hogy nem hagytak neked békét a lányok.

Nem akartam mondani, hogy a lányoknak nem sok esélyük volt akkoriban nálam, azt még kevésbé, hogy sosem gondoltam úgy magamra, hogy szép vagyok. Azt hiszem, látszott rajtam a zavar. Francesca lehajolt, puhán szájon csókolt, de nem állt meg itt, elkalandozott a nyakamra, vállamra, karomra. Viszonoztam a csókjait, és igyekeztem

hatáskörömbé vonni minden elérhető felületet. A bokáját csókoltam, a lábikráját, a térdhajlatát. Ahogy érintésnyi távolságról néztem a bőrét, hirtelen feltűntek a kékesen, tapinthatóan áttűnő visszerek. Biztos ott voltak tegnap is, azelőtt is, de még sosem láttam őket ilyen közelről. Egy pillanatra megtorpantam becézés közben, és ő megérezte a lélegzetnyi szünetet, felült, elhúzódott. Magamhoz szoritottam. Ostobának éreztem magam, tehetetlennek. Legszívesebben azt mondtam volna, hogy szeretem. Hogy szeretem a visszereit is, és, hogy ne menjen el, soha, soha.

Nem beszéltünk róla. Tudtuk mind a ketten, hogy júniusban visszavárják a munkahelyére, hogy el fog utazni. Egyszer futólag megemlítette, hogy nem szereti a távolsági telefonokat és a hosszú leveleket, és én ezt annak fogtam fel: ami. Jelzésnek, hogy ha elutazik, nem lesz folytatása a dolognak. Eleinte nem érdekelt. Több nő is volt az életemben, akiknél nagyon örültem volna, ha a megfelelő pillanatban vonatra szállnak. Élveztem, amit a jelen nyújtott, a jövőtlenség felelőtlenségével együtt. Ahogy azonban egyre közeledett az elutazás időpontja, előbb hetekben lehetett mérni, aztán napokban, végül órákban, minden felkavarodott. Magam sem tudtam, hogy mit kívánok, hogy mit kívánhatnék. Francesca persze könnyedén kaphatott volna állást az intézetben, ha akar. De tudtam, hogy nem szereti ezt az országot. Idegen itt, még ha mindenütt talpra esik is. Hiányzott neki a napfény, a meleg, az otthoni gyümölcsök íze, a barátai. Az, hogy én menjek Olaszországba, nevetséges ötletnek tűnt. Különbösen is képtelen voltam elképzelni magunkat egy másik házban, mintha a görög drámaszerkesztés szerint létezhetnénk csak egy helyszínen, egy cselekmény, egy idő. És ez az idő most lejárt.

Búcsúzóul egy címet kaptam tőle ajándékba. Keresett egy építési irodát, ami főleg régi épületek rendbe hozására specializálódott. Azt mondta, tudja, hogy magamtól sosem jártam volna utána, és ő boldogabban megy el, ha tudja, hogy legalább valamennyi esélye van, hogy rendbe hozatom a házat.

Nem engedte, hogy kivigyem a repülőtérré.

– Utálom a búcsúzkodást – mondta. – Még a végén elbögöm magam.

Azt hiszem, inkább attól félt, hogy én bögöm el magam, egy férfi, a nagy tudós, ország-világ színe előtt. Kora reggel indult, lehetetlen időpontban. Felébresztett, és magamra hagyott. Nem tudtam mihez kezdeni. Mászkáltam szobákból ki, szobákba be. A délelőtti éles napfényben minden eddiginél jobban látszottak a romlás jelei. A földszinti nagy nappaliban, amit Francesca kék-arannyal rendezett be újra, a tapétán vöröses vonalak futottak szerte, valami rozsdás csőrendszer térképészlete.

Kikerestem a noteszemből az építész telefonszámát. Miközben tárcsáztam, még nem tudtam pontosan, mit fogok mondani, de a férfi, akivel beszéltem, szakszerű volt, és tapasztaltan irányította a beszélgetést.

Renoválást. Igen, vállalnak, korhű és iparművészeti renoválást is, de az persze drága. Mekkora a ház? Megmondtam, hogy a pontos területét nem tudom. Harmincöt szobából áll. A szám nem lepte meg, vagy legalábbis a telefonon keresztül nem hallatszott. A pontos cím után érdeklődött, és megkérdezte, mikor jöhetnének ki személyesen. Mielőtt bármit mondhatna, látnia kell a helyet és az épület állapotát. Ez persze magától értetődő volt.

Bő egy hét múlva maga az irodavezető állított be. Meglepődtem, azt hittem, legalábbis középkorú lesz, de a pufók, izzadásra hajlamos fiatalember nem sokkal lehetett több harmincévesnél. Végigjárta a házat a pincétől a padlásig, a falakat tapogatta, kopogtatta, ajtókereteket, ablakokat vizsgált. Én úgy jártam mögötte, mint egy pórázon

tartott vadállat. Más dolgom lett volna, nem gondoltam, hogy ilyen hosszú ideig fog vizsgálódni. Ráadásul majd kétórás vizit után azt mondta, hogy nem tud választ adni. Amennyiben komolyan gondolom, hogy tataroztatni kívánom a házat, kihozza az iroda statikusát. Néhány helyen mintát is kell vennie, és szüksége lenne az eredeti tervrajzokra is. Talán könnyelmű voltam, de a kezébe nyomtam a tartalék kulcsot, és felhatalmaztam, hogy jöjjön bármikor, hozzon, akit akar, csak engem hagyjanak békén. Ez volt a szerencsém.

Három héttel később ők találtak rám. Eszméletlenül feküdtem a bejárati ajtó mögött. Kórházba vittek. Bizonytalan emlékeim vannak egy mentőautó belsejéről is, de az első teljesen tudatos kép a világoszöld falú szoba, a palackok, csövek tompa csillogása. Egy nővér állt mellettem, két orvos, és abban a pillanatban, hogy kinyitottam a szemem, kérdezgetni kezdtek. Leginkább arra voltak kíváncsiak, tudom-e, hogy hív-nak, milyen nap, milyen hónap van, és hol vagyok. Azt hiszem, indokolatlanul go-romba lehettem, mert azt feleltem, hogy amennyiben ők nem viccből hordják a fehér köpenyt, akkor nyilvánvalóan kórházban vagyok, és nyilvánvalóan nem voltam telje-sen magamnál, mert különben hét lóval sem tudtak volna idevonszolni. Az idősebbik orvos rutinosan felnevetett, és azt mondta, örül, hogy visszatért a humorom. Azt fe-leltem, hogy fáradt vagyok, szívesen aludnék egyet, de előtte még számtalan kérdésre kellett válaszolnom. Megemlítettem a korábbi rosszullétemet, mire ők bölcsen hüm-mögtek. Mikor elindultak az ajtó felé, én voltam az, aki utánuk szólt.

– Elnézést, de lehet már tudni, hogy mi bajom van? Hogy mitől megy ki időnként a biztosíték?

Az idősebbik visszafordult, komolyan nézett rám. Legszívesebben azt mondtam vol-na, hogy ne zavartassa magát, és kérje meg a sminkes lányt, igazítson még a vonásain.

– Amennyiben nem tévedünk, Mr. Sappshaw, ön cukorbeteg. Ez annyit jelent, hogy a szervezete, amely egyébként igen szűk határok között tartja a vércukrát, nem képes megfelelő mennyiségű hormont előállítani. Ezért aztán az ön vércukra az élettani he-lyett jóval magasabb értékeket ér el. Amikor behozták, éppen hatszorosa volt a kivá-natosnak. Mint ahogy azt nyilván tudja, a cukorbetegség ma már kezelhető. Diéta, gyógyszerek, hormonpótlás. Mindazonáltal a körülmények, ahogy a betegség fellé-pett, ez a hirtelenség, az ön kora, hm, további kivizsgálást tesz szükségessé. Most pró-báljon meg pihenni. Azt mondta, hogy fáradt, nem?

Maga a kórházi tartózkodás, úgy értem, a pusztá körülmények, nem voltak olyan kellemetlenek, mint ahogy lehettek volna. Különszobám volt, mindenki a legvégső határig türelmes és szolgálatkész volt velem. Eddigi életemben kerestem annyi pénzt, és akaratomon kívül is szert tettem annyi kapcsolatra, hogy minden helyzetben kivált-ságos legyek.

Két dolog kinzott leginkább. Az első a tétlenség volt. Megfosztva szokásos eszköze-imtől, de folyamatosan áramló ötletekkel, hamarosan úgy éreztem, hogy kedvenc já-tékszerem, régi barátom, a tulajdon agyvelőm, most, hogy képtelen vagyok komoly táplálékot nyújtani neki, engem fog felfalni. Rengeteget gondoltam Francescára. Né-hány gyenge pillanatomban már majdnem felhívtam, de aztán nem tettem mégse. Ugyan mit segítene, ha eljönne? Részvevő nagynéniként vagy irtalmas szamaritánus-ként állni az ágyam mellett nem az ő világa. És ha eljönne is, elmenne újra. Az, hogy én éppen beteg vagyok, nem változtat a tényeken. Ez a szépséges és logikus levezetés pedig azon nem változtatott, hogy hiányzott, folyamatosan és céltalanul.

A meddő, egymásba akaszkozó gondolatköroknél már csak egy dolog gyötört job-

ban. Az állandó kiszolgáltatottság. Rövid idő alatt világossá vált, hogy sikerült szert tennem egy olyan betegségre, amely állandó figyelmet követel magának. Nem elég, hogy előírattatik, mit kell egyek, gondosan ügyelve minőségre és mennyiségre egyaránt, az sem mindegy, hogy mikor. A gyógyszer pedig, ezt a hormont nem lehet tablettában vagy porban lenyelni, mint más becsületes gyógyszert, hanem injekciós tűvel kell a bőröm alá juttatni, szintén előre rögzített időpontokban. Elmagyarázták, hogy ha futni akarok, teniszezni vagy úszni, külön figyelmet kell fordítsak a pluszkalória-bevitelre, és ajánlatos lenne rendszeresen ellenőriznem a cukor mennyiségét a tulajdon vizeletemben. Hogy utáltam, te szent isten. Nem mintha olyan sokat úsztam vagy kirándultam volna életemben, vagy a szakácsművészet hódolójának számítottam volna. De a tény, hogy valaminek a megtétele nem pusztán az akaratomtól függ, hogy nincs lehetőség a probléma logikai tisztázására és megoldására, az örjönégiség feldühtett.

A munkatársaim felajánlották, hogy hazavisznek, a kórház saját betegszállító autót bocsátott volna a rendelkezésemre. Taxival mentem haza, a kaputól elküldtem a kocsit, és miközben lassan, majdhogynem óvatosan sétáltam a bekötő úton, azon gondolkodtam, milyen komikus is vagyok. Egy taxi mint a függetlenség bizonyítéka, egy könnyű séta mint az extravagancia jele. Francesca június közepén utazott el. Mire kiengedtek a kórházból, július vége felé járt. A kert a szó szoros értelmében buzgott az élettől. A levelek zöldje összekeveredett a forró levegővel, és tapintható, tömör valósággá változtatta a szót: nyár. Kedvem támadt bemenni a fák közé, belegázolni a fű- és gaszövénybe. Melegem volt. Ledobtam a zakómat, és ott is hagytam, ahogy továbbmentem. Kicsivel később az ingem is hasonló sorsra jutott. Az ember nem tud eltévedni a tulajdon kertjében, még ha olyan méretes is, mint az enyém. Amikor finom verejtékcseppek ültek ki a bőrömről, jelezve, hogy a vércukrom megint nyugtalanodik, és felfedeztem, hogy a keksz, amit ilyen alkalmakkor meg kell ennem, a zakóm zsebében maradt, tudtam, merre forduljak.

Nem pontosan a főbejárat felől érkeztem. Az épület amolyan szabálytalan félprofilban bukkant elém, amit csak abszolút amatőrök vagy nagyon profik kapnak lencsevégre. A zabolátlan napfényben a falak makulátlan hófehérnek látszottak, a kiugrók, tornyok, diszítések kontúráját mintha tűhegyes ceruzával rajzolták volna. Egy pillanatra olyannak láttam a házat, mint nagyon régen, talán sosem létezett gyermekkori nyarak idején, és amit még sosem éreztem, boldog voltam, hogy az enyém.

Az élet, bár új, óramű szerint megszakított ritmusban, de újraindult. A kémia, a matematika törvényei mit sem változtak az alatt az egy hónap alatt, amit én a kórházban töltöttem. A régi szenvedély – a tudás és nem tudás határán való küzdelem – kezdett újra birtokába keríteni. Körülbelül három hete éltem már otthon, amikor csengett a telefon. Az utóbbi időben hozzászóltam, hogy a munkatársaim lehetetlen időpontokban és indokokkal telefonálgatnak, nyilván azért, hogy ellenőrizzék, nem heverek-e valahol öntudatlanul egy lépcső alján. Ehhez mért szívélyességgel vettem fel a kagylót, de csalódnom kellett. A csecsemőarcú fiatalember volt, az építésziroda vezetője.

– Elnézést, hogy zavarom, professzor úr – mondta –, de csak most értesültem róla, hogy kiengedték a kórházból.

Nem vagyok professzor, akartam morogni automatikusan, de aztán hagytam.

– Végeztünk a vizsgálatokkal. Visszaadnám a kulcsokat, és egyben elmondanám a véleményemet is. Természetesen, csak ha érdekli még a dolog.

Nem mondtam neki, hogy jobban érdekel, mint valaha. Megbeszéltünk egy időpontot, ami kevésbé tűnt alkalmatlannak a többinél, és ő pontos volt.

Kövérkés arcát nem barnította le a nyári nap, csak pozsgásabbá tette. Az egyik oldalsó szalonba vezettem, abba, ami az egykori rózsakeretre nyílt. Miközben helyel kínáltam, arra gondoltam, hogy ha a munkások, teherautók elvonultak, kertészeket hívatok, és a kertet is rendbe hozatom. Ahogy visszafordultam, láttam, hogy engem néz szűlten, és csak a pillanatra vár, hogy belekezdhesen. Ránéztem, és igyekeztem olyan arcot vágni, amely meggyőzi osztatlan figyelméről.

Volt abban valami fenyegető, ahogy kinyitotta az aktatáskáját, és akkurátusan előszedgette a papírjait. Ahogy beszélt, egymás után sorolva a nehézségeket, hibákat, károsodásokat, amiket felfedeztek, az az érzésem támadt, hogy egy maratoni alkudozás részese lettem, hogy valamire elő akar készíteni. Félbeszakítottam.

– Egyszer már mintha megmondtam volna. Elég jelentős anyagi háttérrel rendelkezem. Nem érdekel, hogy mennyit kér, feltéve, hogy kevesebb, mint ami a bankomban van. Kerül, amibe kerül, essenek neki.

Rám nézett, egy pillanatra mintha bosszúság felhőzte volna be az arcát, aztán belevágott.

– Attól tartok, uram, még mindig nem értett meg. A házát nem lehet renoválni. Mintha említette volna, hogy az édesapja tervezte az épületet. Nem volt gyakorlott mérnök, ugye? Nagyon sok mindent nem vett figyelembe, főleg a talajadottságokat. Az alapozás elégtelen, a szigetelés úgyszintén. Igazság szerint nemcsak hogy renoválni nem lehet, de komoly esély van rá, hogy néhány éven belül életveszélyessé válik. Az egyetlen megoldás az lenne, ha az egészet lebontanánk és körül köre újraépítenénk az eredeti tervrajz korrigálásával, a külalak megőrzésével. Természetesen hívhat másikat céget, szakembereket, de nem hiszem, hogy más véleményük lehetne.

– De hát – tanácstalanul körbenéztem – egyáltalán nem látszott ennyire komolynak, azt hittem, hogy csak a vakolat meg néhány...

Majdnem durván vágott közbe. – Az egész épület csúszik. A repedések, amiket maga is lát, nem pusztán a felszínen futnak, hanem végig a falakban, le az alapokig. A fémgerendák, amiket használtak, eredetileg egy új kísérleti ötvözetből valók, amiről később kiderült, hogy alkalmatlan. Nemcsak hogy maga korrodál, de a falak minőségét is rontja. És még valami, uram. Az ön dolgozószobája és laboratóriumai. Csoda, hogy eddig nem szakadt le. Egy lakóházat nem ilyen súlyos műszerek tárolására terveznek.

Ezek után nem volt mit mondanom. Kitöltöttem a csekket, ami fedezte az eddigi munka költségeit. Kikísértem, és megígértem, hogy gondolkodom a ház újraépítésén. A kocsit kilincset fogva még visszafordult, az arca egy pillanatra majdnem könyörgőre váltott. – Uram, ne felejtse el. Ez az épület már most sem teljesen biztonságos. Az ön helyében mielőbb keresnék egy másik lakást.

Mindennek lassan három éve. Azóta sem hívtam fel az irodát, és egy pillanatig sem merült fel bennem, hogy elköltözhetnék. Magam láttam neki a javításoknak. Betonnal töltöttem fel a réseket, vakoltam, visszaillesztettem a mozaikköveket. De a repedések újra megjelentek, a mozaik lehámlott, kövek mozdultak el, falak roppantak össze. Ma már jóformán csak a toronyszoba ép, hihetetlenül, a fizika törvényeivel dacolva áll, míg alatta, körülötte lassan felmorzsolódik a ház. Heti két napot még mindig a városi irodában dolgozom, a többit a saját laboratóriumomban. Egy kicsit talán kevesebbet, egy kicsit talán lassabban – könnyen fáradok, az inzulinadagomat az utóbbi időben

kétszer emelték –, de változatlan gyönyörűséggel. Energiáimat azonban, amiket egy bizonyos pontig egyetlen dologra használtam, most meg kell osztanom. Van, hogy órákig nézegetem magam anyám régi, barokk keretes tükreben. Máskor eszeveszett vágy fog el, hogy kilószám szürcsöljek édes, sárga húsú őszibarackot, és ilyenkor hosszú percekbe telik, míg visszakényszerítem magam az eredeti gondolatmenethez.

Nem arról van szó, hogy megbántam volna, ahogy éltem. Órákig ülök a toronyszoba nagy ablakában, hallgatom a ház baljós neszeit: kínlódó roppanásokat, lehulló zörejeket, a saját fáradt légzésemet, s közben eltölt valami nevenincs szomorúság. A veszteségé, hogy eltékoztam valami ritka és értékes jószágot, amit pedig rám bízta, és amiben örömeimet lelhettem volna.

Luca Anna

SZÉPSÉG

Sújtó erő a szépség Tág szemek
félgömbje Felhó-láng pupilla tágul
Fejének feszített gyufa
éles öröme s iszonya
a felsistergő foszforlobbanástól

LASSAN FORMÁT ÖLT

Milyen szerencse hogy
nem tudja senki. Szégyen
nem érheti, nyilvános folt
nem eshet rajta, csendben,

ahogy a többit is titokban,
úgy rágja szégyenét. Az arca meg se moccan.

*

A rezzenetlen rettenet. Megszürkült krumplikon
a tompa kés zaja.
Hallani szinte, hogy csapódik össze, előrebukva,
szálanként haja.

*

Ma a tárgyak kiszóródásának napja van. Ez is kell,
kell az is. Mohón hurcolja ki nyálkás virágcsokok,
nedves dolgok közé.
Legyen csak visszavonhatatlan. Úgy legyen
enyém, ahogy nem lett övé.

Aztán begyűjti majd egy új világ kellékeit.
Tárgyai formatervezettek, szándéka szép, hűvös.
Mértéktartó kabát, egy új cipő. Design.

Ha meg nem is telik;
kitöltve lassan téreit FORMÁT ölt a hiány.

Egri Péter

ÉRTÉK ÉS VIHAR: SHELLEY, TURNER ÉS CHOPIN

Shelley, Turner és Chopin – mint oly sok más romantikus művész – szenvedélyesen vonzódott a vihar művészi megjelenítéséhez. Számukra a vihar egyszerre volt természeti jelenség és felzaklatott lélekállapot, a természetnek olyan alakja, amelyben a művész a köznapi valóság és a művészi álláspont értékellentétének feszültségét szélsőséges formában, de természetes, természeti módon élhette át. A rombolva teremtő anyagát alakító és értékeinek új testet adó képzelet természetszerűleg vonzódott a természet rendkívüli megnyilatkozásaihoz, amelyekben saját közegére ismert.

E belső rokonság büszke daccal vállalt határértékként elvezethetett a vihar képezet művészi átminősítéséhez is. Az ÓDA A NYUGATI SZÉLHEZ (1819) költője, bár kezdettől fogva szólítja s tárt lélekkel várja, eleinte kívülről szemléli a szélvihart, és hatalmának érzékeltetésére olyan erőnek ábrázolja, mely rombolni és óvni egyaránt képes, s koronként lecsap a nyugalomra, rettegést kelt.

Költeménye harmadik részét Baiae öblének festői leírásával indítja, s a kép annyira békés és nyugodt, mint Turner festménye, a BAIÁE ÖBLE APOLLÓVAL ÉS A SZIBILLÁVAL (1823), mely – az először 1819-ben felkeresett olasz táj tündér sugárzásában – akár illusztrációja is lehetne a verssoroknak. A Földközi-tenger oly indigókék a képen, mint a versben; a vizen és fővenyen nyugvó napfény a képen is a vers nyarát idézi fel; a táj tágasságában, a felfénylő égbe másolt két lombkorona mozdulatlanságában, a pihenő tenger lélegző nyugalomban van valami az első terzina álomszerűségéből; az álmag nyugalmat a festményen is – miként a versszakokban – a „kristályos habverés”¹ szelid mozgása s a tárgyak vízi tükröződése mélyíti el; a kép kivilágosodó barnássárga és késszürke sziklái a versben leírt „habkő fokok” festői megfelelői; az azúr vízi világ a fest-

ményen és a költeményben egyaránt a szelid fénnel derengő kék ég sűrűbb változata; s a sziklától közrefogott, végtelenbe vesző öböl turneri képe a tágas ég alatt s a távlatba állított sáfránysárga part mögött éppúgy egyesíti a levegős nyitottságot és bensőséges zártságot, mint a Shelley szavaival lefestett Földközi-tenger, „*mely lustán pihen / kristályos habverés közt fekvé rég / habkő fokoknál, Baiae öbliben*”. Shelley tudta, hogy a szavaival megidézett és megörökített táj harmonikus szépsége festő ecsetjére méltó: „*oly szép, hogy festve sem szebb*”, mint ahogy Turner is verssel nyomatékosította tájképe költői telítettségét: egy sort a katalógusba írt, egy Horatius-idézetet a képre festett rá, magával a képpel pedig Ovidius METAMORFÓZISOK című művének egyik epizódjára utalt,² amelyben a Szibilla Apollótól, ki belészertett, annyi évnyi életet kért, amennyi homokszemet a kezében tartott, de örök ifjúságot és szépséget elfelejtett kikötni magának... Turner egy kigyóval és egy fehér nyúllal (Venus szimbólumával) jelképezi a jelen harmóniájának eljövendő megbomlását s a romantikus művész klasszikus szépségeszményének törekénységét, de a festményen – mint a Shelley-vers harmadik szerkezeti szakaszának első felében is – a békés táj nyugodt szépsége uralkodik.

Ezt törli meg a vihar szelének félelmetes hatalma:

„...óh, te Szél,
ki jössz s Atlant vad vízrónája ing

s fenékig nyílik s látszik lent a mély
tenger-virág s mit az iszap bevon:
a vízi vak lomb, mely zöldelni fél,

mert hangod csupa sápadt borzalom,
melytől remeg s széthull – óh, halld dalom!”

E rész első verssorának látszólag hangsúlytalan és hatástalan fenyegetése („*Ki felvered nyár-álmából a kék / Földközi Tengert*”) így válik valóra.

Ám mihelyt e lappangó fenyegetés megvalósul, újabb feszültség támad. Ha a szélvihar hangja „*csupa sápadt borzalom*”, miért foházkodik hozzá a költő? Ameddig a költői én a szél hatalmas energiájától elkülönül, addig a kérdésre ő maga sem találhat választ. A feleletet és feloldozást, a személyes szolgálat és tragikus áldozat értelmét csak akkor lelheti meg, amikor vágyában és képzeletében a világot megváltoztató: rontó és óvó, romboló és teremtő viharral végképp azonosul, annak erőközpontjában találja magát, és annak hatalmas, forrongó, forradalmi és költői energiája az ő lebirhatatlan erejévé válik („*én s te: egy személy!*”). A vihar képei így egy ellenállhatatlan értékteremtő folyamat ihlető áramába kerülnek és sodrában repülnek, „*mint oltatlan tűzhelyről a parázs / ropúl*”.

A költő a varázslatot – közege időbeli természetét kihasználva – az időegymásutánban hajtja végre, gyakran egy művön, egy versen belül, újra és újra. A festőnek – aki az idő járását is elsősorban hátrahagyott lábnyomaival érzékelteti – a vihar pozitív átértékeléséhez, az értékelő előjelek felcseréléséhez már legalább két képre van szüksége. Ilyen reprezentatív képpár Turner korai és kései művészetének egy-egy remeke, A CALAIS-I MÓLÓ (1803) és a HÓVIHAR (1842).

„*Majdnem elsodortak a hullámok*”¹³ – rögzítette szűkszavúan Turner 1802-ben vázlatkönyvében a viharos calais-i átkelés és kikötés tapasztalatát. Az év és a vihar annál is

inkább emlékezetes volt számára, mivel az amiens-i béke ekkor tette lehetővé, hogy először utazhasson külföldre hegyek között barangolni, képtárakat felkeresni, tájakat látni és tájképeket festeni. Külföldi útjának első állomása Calais volt, első élménye a vihar s az életveszély. Az élmény eltörölhetetlen intenzitását mintegy negyven rajz jelzi. Ezeket fogja egybe és foglalja össze az olajfestmény.

A képet Turner drámai ellentétekben festette meg. A mozgó hullámhegyek törékeny vitorlásokra törnek, és merev famólóba ütköznek, mely mélyen benyúlik a haragvó tengerbe, és ferde tengelyt állít a vágató víztaréj útjába. A hullámokkal küszködő csónakok imbolygó sora további ferde tengelyt dönt a képsíkba. E szaggatott és fenyegedett vonal egyszerre mutat előre, a tenger közepe felé és hátra, a móló irányába. A tengely két ellentétes irányának festői felhasználása a drámai kontrasztot fokozza: a halászkok minden erejüket latba vetik, hogy eltávolodhassanak a mólótól, a hullámok viszont visszafelé sodorják és bármikor a mólónak üthetik őket. A tenger és az ég találkozásának sávjában újabb tengely rajzolódik ki, a szemhatár részlegesen megvilágított és bal felé emelkedő vonala. Ehhez képest mozdulnak ki a képkompozíció átlói (az első és második tengely). A negyedik tengelyt az elbillent, felfelé mutató árbocok ideges sudara formálja ki. Elhajló vonalaik a szemet felfelé vezetik, egymás irányát kitérve is erősítik, különböző, de egyaránt kiemelt pontokon karcolják az eget, és vizuálisan hangsúlyos, kemény hegyükkel staccato hatású, szinkópált ritmusba rendeződnek. A vihar drámáját síkból térbe emelik, s a hagyományos témát költői káprázattá változtatják. A térhatást az ötödik tengely is megerősíti. Átlós vonalát a hullámzó viharfelhők széle húzza meg felülről lefelé, balról jobbra, az árbocok átlóját keresztezve, párhuzamos fénypázmákkal kiemelve s a behajló móló egyenes hátában folytatódva.

Mindezek a változatosan elhelyezett, de változatlanul dinamikus tengelyek örvénylő kavargásban egyesülnek, és formaelvekként általánosítják annak a vízörvénynek mozgását, amely a kép előterében egy hullámkúp körül kereng egy beomló falú, vízbe metszett, rombusz alakú szakadékban. A rombusz, a rontás, a szakadék, az örvény és a vízfal – mint oly sok Turner-műben – az 1805-ös HAJÓTÖRÉS-ben is visszatér. Turner ifj. Willem van de Velde holland hagyományát romantikus szellemben újítja meg, és maga is hagyományt teremt, amely egészen Géricault-ig, A MEDÚZA TUTAJÁ-ig (1818) mutat előre. Turner képe a hullámvölgybe sikló ronccsal és a mélyén küszködő mentőcsónakkal mintegy Shelley TENGERSI LÁTOMÁS-ának (1820) előképe: a Shelley-versben leírt, viharban fuldokló gálya is „*elvész; de megint szél-tépte habok / sodró örvényibe hull, kavarog, / és a víz-szakadék fala még e mohó / szélvészben is áll, tartván ragyogó / tükröt romlása elé*”.⁴

A CALAIS-I MÓLÓ-nak nemcsak a kép síkját és terét szervező tengelyvonalai, hanem mértani alakzatai is hozzávetőleges körpályára kényszerülnek. Szakaszosan zökkenett elmozdulásaik szintén az előtér tematikusan kezelt vízörvényének forrongó kerengését teszik meg képpalkotó formaelvé. A vízi rombusz alakját az égi rombusz a körmozgás ellentett fázisában ismétli meg. A móló alapjának és támfalának két szilárd háromszöge elomló viharfelhőkből is megépül. A nagyobbiknak csúcsa a világoskék nyiladék legmagasabb pontja; a kisebbiké az égi rombusz bal oldali hegye; s ezért az utóbbi úgy hat, mintha az előbbi elfordulását előlegezné. A fény lezúduló kúpja körül úgy forognak a felhők, mint a víz felemelkedő kúpja körül a hullámok. A mértani elemek csak rendezik, de nem redukálják a látványt; rajzolatuk inkább sejtető, mint rigorózus; megfeleléseik alapja nem szabatos egybevágóság, hanem lirai hasonlóság;

párhuzamaik hasonlatértékűek; úgy hatnak, mint Shelley TENGERI LÁTOMÁS-ának és a Nyugati Szelet megidéző ódájának hasonlatzuhatagai.

A CALAIS-I MÓLÓ színrendezése nem kevésbé dinamikus. Ez is körkörös mintát követ, melynek mindegyik szakasza újul ellentétet hordoz. A néző helyzetével több-kevesbé párhuzamos vízfal fehéren tajtékszik s ragyog, ám egyszersmind kontrasztban is áll a sötétbarna mólóval és a sötétszürke tengerrel. A középső csónak lobogó vitorlája tompítottabb árnyalatú, mint a fehér hullámtaréj, de mégis világít, mint a nap, mely megvilágítja, amint a komor viharfelhők kiterjedt tömege előtt szembe s szélbe lobban. Tőle balra barnásszürke vitorla feszül; árboca az ég világoskék nyílására mutat. A kép bal szélén súlyos és sötét esőfelhők tornyoznak szürkét és sötétszürkét feketére. Színüket az örvény alul megismétli és visszacsapja, a festmény előterének közepére veti, s így a hullámokból kiszakított fehér vízfallal szembesíti. A szakaszosan mozgó ellentétek szingyűrűje ez utolsó szinkontrasztal bezárul, s egyben újrakezdődik; továbbforog, mint a viharörvény.

A viharos jelenet drámai dinamikáját szembeforduló ellentétek is felszöktetik; a hullámhegy az előtérben és az égi völgy a forgó felhők ölén; a fényben fürdő vitorla középen és nedves, fényes párából esőfelhőkre mintázott tükörképe jobboldalt. A sötétben örvénylő égi háttérből vakító fehéren kilobbanó zászló olyan, mintha viharfelhőre tapadt tajték lenne; egy sötét tömbben meredeken sikló sirály éles, fehér foltja olyan, mintha sikoly lenne.

A vihar pusztító erejét – melyet életében, költészetében (TENGERI LÁTOMÁS) és halálában Shelley is oly jól ismert – Turner újra és újra megfestette, s mindig új oldaláról ábrázolta (HAJÓTÖRÉS, 1805, LAVINAOMLÁS GRISONS-BAN, 1810, SÜLLYEDŐ HAJÓ, 1810, HÓVIHAR: HANNIBÁL ÉS HADSEREGE ÁTKEL AZ ALPOKON, 1812, TŰZ A TENGEREN, 1835, A RABSZOLGA-HAJÓ, 1840).

Érett viharábrázolásának egyik legjelentősebb teljesítménye kétségkívül az 1842-es HÓVIHAR Turner művészi fejlődésének ivét e képnek a korai dobbantódeszkához, A CALAIS-I MÓLÓ-hoz való viszonya méri. Mig A CALAIS-I MÓLÓ-t bemutató festményen a vihar – a művész szándéka szerint is – félreérthetetlenül félelmetes, addig a HÓVIHAR-t felidéző kései képein – ugyancsak a festő akaratából és megélt tapasztalata szerint – felfokozottan fenséges. Nevezetes calais-i átkelésekor Turnerre rátört a vihar. A HÓVIHAR megfestése előtt a művész maga ment a vihar elé. Ruskin feljegyzése szerint Turner így nyilatkozott William Kingsley tiszteletesnek a kép élményalapjáról: „Be akartam mutatni, milyen ez a látvány. A matrózokkal az árbochoz kötettem magam, hogy megfigyelhessem a vihart. Négy óra hosszat voltam az árbochoz szíjazva, és nem hittem, hogy megmenekülök; de úgy éreztem, meg kell örökítenem, ha túlélem.”⁵ Néhány kutató ugyan kétségbe vonja a történet hitelességét,⁶ az azonban kétségtelen, hogy a kijelentés egykorú lejegyzésen alapszik; hogy a festmény alcime szerint „A szerző ott volt e viharban... amikor az Ariel elhagyta Harwich-ot”; és hogy a kép kompozíciója, metaforikus kavargása, jelképes örvénylése csakugyan olyan, mintha a művész az árbochoz kötve élte volna át a vihart. A HÓVIHAR személyes élményt idéz fel szilajon lüktető, szintézisben teremtő, mágikus képzelettel. A vihar pozitív átértékelése a kép kifejezőmódját is gyökeresen átalakítja. Turner kései korszakának formai forradalmát egy remekművel példázza, és a Shelley–Turner rokonságot a képalkotás tekintetében is párhuzamba állítja.

A romantikus zene egyik vonulatában – Schubert TÉLI UTAZÁS-ának (1827) VIHAROS REGGEL című dalában, Mendelssohn SKÓT SZIMFÓNIA-jában (1831–1842), Bellini A PURITÁNOK (1835), Wagner A BOLYGÓ HOLLANDI (1841) című operájában, Liszt

LES PRÉLUDES-jében (1848–1850), Berlioz A TRÓJAIK-jában (1855–1858) vagy Verdi OTELLÓ-jában (1887) – a vihar klasszikából örökölt baljós jellege megmaradt, s bizonyos vonatkozásokban még erősödött is. A romantikus zene másik ágában a vihar éppúgy átértékelődik, pozitív előjelet kap, mint Shelley ÓDÁ-jában vagy Turner HÓVIHAR-ában.

Chopin „VIHAR”-ETŰD-je – az 1832 és 1836 között komponált Op. 25-ös etűdsorozat 11. darabja – négyütemnyi bevezetővel indul. A bevezető lehetőségére egy barátja hívta fel a zeneköltő figyelmét.⁷ Későbbi gondolat volt tehát, de kicsoda gondolat! Chopin a zenei előszót finom művészi találékonyssággal és tévedhetetlen ízléssel illesztette viharzenéjéhez.

Amikor a jobb kéz először játssza a kísértő és éneklő zenei frázist, az azonnal jelentős üzenatként jelenik meg a hallgató felajzott figyelmében; minthogy azonban lento és piano szólal meg, egyszersmind távolról és elégikusan szól. Mivel törekény dallamvonalának lágy kettős hajlata minden kíséret nélkül rajzolódik ki, hangneme talányosan meghatározhatatlan: C-dúr és a-moll egyaránt lehet (1–2. ütem). A bizonytalanság benyomását hosszú szünet (korona) is növeli.

Amikor a frázis a 3. és 4. ütemben megismétlődik, a rejtély s a rejtvény, úgy tűnik, megoldódik: a dallam *e* hangja alatt megszólaló *c*, *g* és *c* C-dúr-ra vall. A kezdeti kettősség más síkon mégis tovább él: ha a dallamot az akkordok valamivel testszerűbbé kerekítik is, a pianissimo jel még távolibbá s titokzatosabbá teszi. A mozdulat tapogatózó tétovaságát újabb korona emeli ki. A zenei frázis jelenlétének és távollétének benyomása egyszerre növekszik. A szépség megfoghatatlan, a sóvárgás romantikus.

A bevezető harmadik sejtje a negyedik ütem utolsó akkordja. A dallam *d* és a basszus *h* hangja – *önmagában* s C-dúr tonika, valamint F-dúr szubdomináns akkordok ismételt váltakozása után – G-dúrt képviselhetne, mely dominánsként előkészíthetné a vizsztatérést C-dúrba. Ez azonban közhelyszerű megoldás volna.

A *d* hang alatt ezért a jobb kéz *gis*t (nem pedig *g*-t) játszik. *Igy tekintve*, az akkord nem a C-dúr ötödik fokát, hanem az a-moll hetedik fokát sugallná, két kis tercből álló szűkített kvint-akkordot adna ki. Ez legközelebbi rokona lenne a három kis tercből álló szűkített szeptim-akkordnak, amely – ahogy James Anderson Winn szellemesen megjegyzi – az volt a romantikus zene számára, „ami az »ahol«-lal vagy »amikor«-ral kezdődő határozói mellékmondat a romantikus költészet számára: sima, kézenfekvő módja a folyamatos mozgásnak, eszköz arra, hogy egymás mellé helyezzünk vagy társítsunk képeket vagy hangnemzónákat, anélkül hogy elköteleznénk magunkat egyetlen egyértelmű nyelvtani viszonylat mellett”.⁸

Ez azonban még nem a teljes igazság erről az akkordról. Az előző hangzat felső félhangja *e*, fölötte korona. A korona miatt sokáig kitarzott *e* hang még pianissimo hangerejéből is sokat veszít. Mivel azonban félhang, ha bármily finoman is, de együtt hangzik a bevezető utolsó akkordjának többi hangjával, s a hangzatot tapintatosan és kecsesen az a-moll domináns szeptim-akkordjává teszi. Ezen is korona van, immár a harmadik négy ütemben, annak jeleként, hogy a frázis lassan és akadozva keresi útját a sűrülő csendben. Vihar előtti csendben.

A vihar az 5. ütemben tör ki, energikusan (allegro con brio) és szenvedélyesen (a-mollban). A tűnődő bizonytalanságnak vége szakad, az a-moll a „VIHAR”-ETŰD alaphangnemének bizonyul. A bal kéz a bevezetés dallamát erőteljesen és határozottan (forte és risoluto) játssza. A drámai dinamikaváltás nemcsak a hangerőt növeli, hanem a jelleget is megváltoztatja. A zenei frázis immár nem elégikus panaszt, hanem szen-

védeyes erőt sugároz, melyet a jobb kéz gyors, kromatikus tizenhatod mozgása a dallamot támogatva és támadva fokoz. A bevezetőben lappangó ellentétező elv így magasabb fokon tér vissza. „Ezt az etűdöt mindvégig a két kéz közötti polifon duettnek kell tekinteni, figyelembe véve a tizenhatod figurációkba belefoglalt dallamhangokat”⁹ – írja találón Collet. A figurációk folyamatossága Shelley sorvégeken átcsapó versmondатаinak és Turner viharörvényeinek folytonosságával párhuzamos. A figurációknak a dallamba történő belejátszása, akciója és ellenakciója úgy érinti és porlasztja az alapfrázis dallamát, miként Turner felhő- és vízörvényeit az orkán (HÓVIHAR), szikrázó lángcsóváit a szél (A PARLAMENT ÉGÉSE, TŰZ A TENGEREN).

További tényezők is hozzájárulnak ahhoz, hogy Chopin „VIHAR”-ETŰD-je ennyire „férfias, energikus és forrongó”¹⁰ legyen. Ilyen a melodikus alapfrázis fokozó hatású, periodikus megismétlése, mely a Nyugati Szelet szólító invokáció hasonló szerepű, ugyancsak szakaszos visszatérésének felel meg. A „VIHAR”-ETŰD – mint Shelley ÓDÁ-ja és Turner HÓVIHAR-a – szakaszosan szerkesztett, szabad fantázia. Így hat a képzelet repítette merész modulációk hosszú sora s az a gyakorlat, hogy Chopin „két teljesen idegen harmóniát kromatikus menetekkel minden szólamban összekapcsol. Így... kapcsolódhat egybe egy E-dúr és c-moll hármashangzat (49. és 50. ütem)”¹¹. Úgy köt itt össze távoli harmóniákat Chopin harmóniafűzése, ahogyan Shelley hasonlatai és metaforái is messzire eső sarkpontokat ívelnek át (ÓDA A NYUGATI SZÉLHEZ), és amiként Turner viharörvényei is ellentétes színpásmákat sodornak egybe (HÓVIHAR). A pólusok távolításának és összefogásának, széttartásának és összetartásának paradox egyidejűsége mindhárom művészeti ágban a romantikus értékrend és képzelet közös, formát megújító, stílust felfrissítő, determináló és dinamizáló törekvése.

A viharos energiának hatalmas növekedését a zenei alapfrázis váltakozó hatóköre és módosuló alakja is kifejezi. A vihar kitörésekor a feldübörgő frázist a bal kéz a basszus mély regiszterében indítja útjára, de csakhamar (a 11., majd a 21. ütemben) egy pillanatra a violinkulcs tartományába ugrik át. A 41–44. ütemben a teljes frázist a jobb kéz játssza el és ismétli meg violinkulcsban. A frázis első motívumának azonos, pontozott ritmusú hangjait vagy ismétlés nyomatékositja, vagy triola helyettesíti (10. ütem stb.), mely olykor szétnyílik (17., 18., 35., 36., 81., 82. ütem), s gyakran kardszerűen felfelé mutat (11., 21., 29., 39. ütem stb.).

A vihar erejének növekedését és a feszültség fokozódását fejezi ki a dinamika növekedése is pianótól és pianissimótól fortéig, fortissimóig és forte-fortissimóig; ezt szolgálja az alapfrázis megismétlése a fedőhang alatt, maximális hangerővel, a második motívum erős hangsúlyozásával és augmentációjával; és ezt nyomatékositja a két kéz párhuzamosan haladó, felfelé száguldó zárófutama: a vihar pozitív átértékelésének, katartikus kifejezésének megannyi hordozója. A hangsúly nem is a hangutánzásra, nem a hangfestésre, hanem a szenvedély és a képzelet viharának felidézésére esik. Jó oka van annak, hogy a „VIHAR”-ETŰD és a „FORRADALMI” ETŰD (1831) között oly sok a motívikus, szerkezeti és hangulati párhuzam.¹² Így lett Chopin zenéje Shelley költészetének és Turner festészetének egyenértékű és zseniális társává, a romantikus értékrendnek, a romantikus képzeletnek s általában a teremtő képzeletnek mint művészi értéknek eredeti, előremutató és egyetemes kifejezőjévé. S így bizonyul a műalkotás érzékletes értékítéletnek, melyben a művészi formaadás kiválasztja, sűríti, érzékletessé teszi, alakítja és átalakítja, általánosítja és értékeli: kompozícióba kristályosítja a jelenségek emberi jelentőségét.¹³

Jegyzetek

1. Shelley ÓDA A NYUGATI SZÉLHEZ című versét mindvégig Tóth Árpád fordításában idézem. In: SHELLEY VERSEI. Szerk. Kardos László és Kéry László. Bp., 1963. 579–581. o.
2. A katalógusban ez a verssor áll: „*Repīts Baiaie partjára*”; a Horatius-idézet a KALLIOPÉHOZ írt ódából való; az Ovidius-epizód a METAMORFÓZISOK XIV. könyvében olvasható.
3. Vö. Andrew Wilton: J. M. W. TURNER. Se-caucus, New Jersey, 1979. 82. o.
4. Ford. Jékely Zoltán. SHELLEY VERSEI. 598. o.
5. John Ruskin: WORKS VII. Szerk. E. T. Cook és A. Wedderburn. London, 1903–1912. 445. o.
6. William Gaunt: TURNER. Oxford, 1981. 37. o.
7. Vö. Robert Collet: STUDIES, PRELUDES AND IMPROMPTUS. In: Alan Walker (szerk.): THE CHOPIN COMPANION. New York, 1973. 136. o.
8. James Anderson Winn: UNSUSPECTED ELOQUENCE: A HISTORY OF THE RELATION BETWEEN POETRY AND MUSIC. New Haven and London, 1981. 279–280. o.
9. Robert Collet: i. m. 136–137. o.
10. Arthur Hedley: CHOPIN. Revised by Maurice J. E. Brown. London, 1974. 145. o.
11. Paul Badura-Skoda: CHOPIN'S INFLUENCE. In: Alan Walker: i. m. 274. o.
12. Vö. Kecskeméti István: FRYDERYK CHOPIN: TIZENKÉT ETŰD, OP. 10. In: Kroó György (szerk.): A HÉT ZENEMŰVE. Bp., 1979. 22–23. o. Jim Samson: THE MUSIC OF CHOPIN. London, 1985. 72. o.
13. A műalkotás érzéletes értékitélet-mondatban az alany és az állítmány nem cserélhet helyet. Az állítmány jelentésköre nyilvánvalóan tágabb, mint az alanyé. E kérdést részletesen VALUE AND FORM: COMPARATIVE LITERATURE, PAINTING AND MUSIC című könyvemben elemeztem. Bp., 1993. – A Shelley–Turner összefüggésre vö. Cs. Szabó László: MÁRVÁNY ÉS BABÉR. Bp., é. n. 455. o.

Szegedi Katalin

KÖZÖS KINCSEINK

Egy öregkori Sinka-versről

*„Aki a forrásvidéken jár,
mindig ugyane virágokból szedi csokrát.”
(Weöres Sándor)*

Ki ne ismerné el, hogy személyes életünkben, a nemzetek sorsában s az egész emberiség léte alakulásában a különböző hagyományok elengedhetetlenül szükségesek, megtartó erejűek? S ki ne bólintana a fájdalmas tapasztalásként szerzett tudás birtokában arra, hogy a XX. század végén deszakralizálódott, egyetemes világmagyarázat nélkülöző, szellemileg rohamosan szétforgácsoló világunkban talán minden eddiginél nagyobb igény van az összekötő pontok felkutatására, a közös kultúrkincs évezredek távolából napjainkig sugárzó értékeinek újra és újra való birtokbavételére?

Ösztönösen vagy mély tudatossággal: váltakozó intenzitással és különböző módon bár, de mindannyian a megnevezhetetlen – ám zsigereinkkel mégis jól ismert – közös örök-

ség felé törekszünk, s a művészet minden ága és műfaja is legmélyén ezt a sóvárgást kell kifejezze: a sóvárgást az örök megragadására.

A hagyomány és egyéniség meglelt harmóniáját mindig örömet nyugtázzuk a Bachok, Tarkovszkijok, a filozófiai iskolázottságú és elkötelezettségű Babitsok vagy Hamvas Bélák esetében, de mit jelenthet a „hagyományörzés” egy, a világtól elzárt, műveletlen, határozott filozófiai alapok hiányával küzdő bihari pásztorember számára?

Bizonyos, hogy a néphagyomány Sinka Istvánnak nem kívülről megközelítendő kutatási területet, hanem gyermekkorának, negyven esztendejének mindennapjait jelentette. Kínált elegendő balladai témát közvetlen környezetéből, adott a szájába keserű és boldogságot vágyó szavakat a népe sorsát rejtő néma pusztaság. Iskoláit is a növények, állatok között járta, s mi mást formált volna át irodalmi élménnyé, ha nem a bihari pusztán szerzett, egész életét, munkásságát meghatározó élményeket. A pusztától, a paraszti világtól kapott élet- és halálszemlélete, témái, képei, nyelvezete jelennek meg újra és újra, akár elbeszélő költeményeit, önéletrajzi regényeit, balladáit, elbeszéléseit vagy verseit olvassuk. Évszázadok népi kincseit fogják össze drámai sűrítettességű művei, személyes sorsa pedig hitelesíti verseit: s a kapcsolat fordítva is igaz: egyéni élményeinek az ad távlatot, hogy benne feszül pásztornemzedékek sorának élete, a bihari pusztaság egész múltja és jelene. A valóság ezzel a mítosz világába fordul át, úgy, hogy egy pillanatra sem veszít konkrétságából, elelenségéből és végtelen tragikumából.

Ami azonban a sinkai költészetnek értéke, az egyben korlátjává is lesz: megkötik őt paraszti figurái, a puszta tárgyai, jelenségei: nem tud megválni a létbe vetettség szorongató élményétől, a lázadás gesztusától, a bajokat felpanaszoló hangvételtől, s úgy tűnik, nem képes továbblépni a gondolati elvonatkoztatás magasabb fokára. Tudjuk, milyen tévedéseket eredményezett ez a költő életében, és milyen árnyékot vetett irodalmi megítélésére. Sokáig hallgatás övezte, majd húsz évnek kellett eltelnie halála után ahhoz, hogy napvilágot lásson verseinek válogatott kötete, a LOVASOK OPÁL MEZŐKÖN.

Ez a válogatás viszont tartalmaz egy ciklust, aminek jelentőségéről még alig esett szó, amit az elfeledettség csendje szinte észrevétlenné tett.

Újdonság az ÉZSAU ÉJSZAKÁJA ciklus tizenöt versében, hogy a sorstársak, a paraszti figurák helyett bibliai alakok állnak előttünk: Sinka saját múltja helyett most mindannyiunk ősi múltjából, közös kultúrkincséből nyer ihletést. Ebből adódóan több a tárgyiasság, nagyobb az elvonatkoztatás ezekben a versekben, mint a költő korábbi verseiben. Ami mégis rokoníthatja ezt a lírai ciklust a megelőzőkkel: Sinka az ÓSZÖVETSÉG és ÚJSZÖVETSÉG személyiségeit is úgy állítja elének, mintha azok személyes ismerősei lennének, mintha ő maga is azok jelenét élné jelenlévőként. Belehelyezkedik hát a bibliai történelembe, kiemelve egy-egy élménymozzanatot, és ezt az élménymagot formálja verssé. Festőinek nevezhető, láttató technikával jeleníti meg a helyszíneket, vázolja fel az alakokat, ragadja meg a történetekben rejlő, minden kornak áthagyományozható örök lényegét, végül minden versében időtlenné kristályosodnak a képek – ezzel is általános érvényűvé téve az öröktől meglévő, változatlan, de újra meg erősített tudást a végsőkről.

Ebben az öregkori ciklusban Sinka újra értelmezi létét – megszabadulva ideológiai tévedéseitől –, számadása a konkrétól eltávolodva egy általánosabb szintre helyező-

dik. Megkötő szubjektivitása az elvontabb, egyetemesebb közegben feloldódik, a biblikus messzeségtől objektívabbá válik. Monoton ismétlődő gondolatisága kitágul, új elemekkel bővül, s ez lehetővé teszi a továbblépést önmaga mélységei és mindannyiunk közös öröksége felé.

A környező világ zaja nem csendesül le, nem lesz kevesebb a bűn sem a versekben megragadható metamorfózisok hatására, a költő mégis békére lel: belső, lelki, az isteni fenség magasába emelő békére, mert megérti azt a titkot, hogy az élet zsvajgása helyett a lét nyugalmat kell keresnie. Megérti, hogy a földi igazságosztást nélkülözve is lehet gazdag és megelegedett, mert földi kincsek helyett valami sokkal jelentősebbnek lehet birtokosa: övé az Istennel való transzcendens találkozásban kapott megvilágosodás kincse. A prófétává lett költőt átfűti az isteni szeretet melege, a földi élet minden kínját, keservét más távlatból tudja szemlélni. Nem a szenvedés, a mellőzöttség mértéke lesz kisebb, hanem az átélő szubjektum lelkiereje acélosabb.

Illusztrálja itt most egyetlen vers a ciklus egészét, példázva azt a folyamatot, melynek végén a költő maga is megbékél és hazatalál!

TIMÓTHEUS MENEKÜL RÓMÁBÓL

És pálcát tört le magának
 az útfélről Eunike fia,
 kis zöld vesszőt, és utána
 neki vágott az éjszakának
 s mindegy merre, hova
 mint akinek úgy sincs már csillaga
 s reménye se; mind a kettő máglya,
 s mind a kettő vad korommá égett.
 Menekült az opál sziklák fia,
 az őshegyeké, mik vének, mint az idő,
 s a menny felől örökre fehérek.
 S ahol angyal nem futott még soha,
 hamuszín kövein a Via Appia
 utat nyitott neki... És az őrség
 – hirtelen nőtt vak ijedelmében –
 kaput. Mert a katonák két sorfala úgy látta,
 hogy a zöld vessző, a törékeny kis pálcá,
 mint lángoló kard villog Timótheus kezében.
 ...És lány nagy viola volt a Mindenség körül
 S írhatatlan messzeségben emlék: üveg-zöld
 fény; ilyenben az első új hajnal tündökölt.
 Amikor még víz volt, és égbolt volt csak a föld.

A vers művelődéstörténeti háttérét, bibliai alapját kutatva Timótheus személyéről pusztán annyit tudhatunk meg, hogy pogány görög apától és egy Eunike nevű, zsidó-keresztény anyától származott (AP. CSEL. 16,1: 2 TIM. 1,5), Pál apostol hatására tért meg (AP. CSEL. 14,6: 1 TIM. 1,2), majd az apostol kísérője és munkatársa lett (pl. I TESZ. 3,2–6: AP. CSEL. 20,4: ZSID. 13,23 stb.). A hagyomány szerint Pál apostol halála után visszatért Efezusba, és itt halt meg a város püspökeként (Eusebiosz: EGYHÁZ-TÖRTÉNET III. 4,6).

Mindezen tények ismeretében sem jutunk közelebb a vers történéséhez, nem adhatunk megnyugtató választ azokra a kérdésekre, hogy honnan jött és hová készült Timótheus, miért kellett menekülnie, s hogy miért épp őt választotta Sinka mondanivalója alanyául. A vers megfejtésekor át kell térnünk tehát a feltételezések világába.

Az első olvasatkor az olvasó értetlenül szemléli tán a verset: egy menekülés, egy hajsza leírására készülünk föl a cím elolvasása után, s helyett az ősidők végtelen nyugalmát árasztó folyamat tárul elénk sűrített formában, a már számtalanszor hallott, de mindig magával ragadó mitikus történetek mesélőjének higgadt modorában.

Persze ez csak a folyamat végeredménye. Honnan is indulunk? Timótheus menekülhet azért, mert megszökött, s ezért üldözik őt. Ennél valószínűbbnek látszik, hogy a Pál segítőársaként és követőjeként végzett hittérítő munkájáért kívánják sokan a halálát, hiszen mint keresztény el akarja vitatni a zsidók ősi örökségét, lelki alapra helyezve a hitet és az Isten országához való tartozást a születési jog, a hagyomány helyett. Az új hit vállalása okozta üldöztetés gondolatiságát támasztja alá a címben szerepeltetett helynév is, hiszen tudjuk, hogy a császárság korában Róma a pogányság, bálványimádás központja volt, így ezen kultuszok szimbólumának tekinthető. Timótheus tehát menekül a bűn városából, talán saját lelkén belül a bűntől magától.

A feltevés igazolása érdekében szükségesnek látszik az adott szöveg vizsgálata néhány szempontból.

A lassú előrehaladást, a mozgalmasság hiányát a hosszú és az állandóságot sugalló szavak sűrű használata adja (*útfélről, csillaga, korommá, őshelyké, örökre, idő, Mindenség, írhatatlan messzeségben...*). A szóhasználaton túl a szófajok arányával is megerősíti ezt a költő. Uralják a verset a névszók és viszonzyszók, ez eredményezi a nyugodt hangvételt, az élőbeszéd szövésehez közeli előadásmódot. Tizenhárom ige szerepel a versben, ezek közül több tagadó formájú: *sincs, nem futott*; nagyobb hányadában múlt időben állnak: *tört le, neki vágott, égett, menekült, nem futott, nyitott, látta, tündökölt*, és háromszor jelenik meg a *volt* ige. Az egyetlen jelen idejű, állító ige a *villog*, mely kiemelt jelentőségű a mondanivaló megfogalmazásában. De erről majd később!

Azt már látjuk tehát, hogy nem a szó konkrét, fizikai értelmében vett menekülésről van szó, a leírt történés csak burka a sorok mögé rejtett üzenetnek. A vers nyitját az olvasót nagy erővel megragadó zsinseréglet adja. Így követik egymást a színhatások:

		zöld – vessző
		fekete – éjszaka
8 sor	}	sárga – csillag
		„zöld” – remény
		piros – máglya
		fekete (szürke) – korom
		opál – opál sziklák fia
4 sor	}	fehér – vén őshegyek, idő
		„áttetszőség, szintelenség” – angyal
	}	szürke – hamuszín kövek
		„fekete” – vak ijedelem
6 sor		zöld – zöld vessző
		piros – lángoló kard
		viola – nagy viola volt a Mindenség körül

4 sor	}	zöld	
		sárga	– üveg-zöld fény
		rózsaszín, piros	– hajnal
		kék!	– víz, ég
		(fekete)	– föld: hiányként jelenik meg

Megfigyelhető, hogy a színek csoportba tömörülnek, és ezzel mintegy a vers szerkezeti váza tárul a szemünk elé. Ezt a tagolódást erősíti fel a szóvégi rímek hangrendjének alakulása.

7 sor mély	(komor kezdés)
1 sor magas	
1 sor mély	
2 sor magas	egyenletes váltakozás
2 sor mély	
2 sor magas	
2 sor mély	
5 sor magas	(felszabadult lezárás)

Feltűnő, hogy a verskezdet mély hangrendű zárlatait váltakozva követik a magas, illetve mély hangrendű rímek, mintegy megharcolva egymással. Zaklatott, lehangolt felütés után a vers bizakodó, feloldó hangvétellel zárul, vagyis a hangsúly ezentúl már egészen bizonyosan nem a menekülés tényére helyeződik, hanem egy konfliktushelyzet megoldására, méghozzá pozitív megoldására.

Ez derül ki az érzelmi, hangulati jelleget is biztosító színek felsorolásába rejtetten kódolt többletinformációból is.

Az első egységben majd' minden szín megjelenik, de a domináns a *fekete*, hiszen a Timótheust vezérlő csillag *sárga* fénye és a remény *zöldje* is korommá, *feketévé* lesz.

Az átvezető részben három különleges szint helyez el Sinka. Az első az *opál*, mely Tornai József szerint Sinka István költészetében a föloldás szinmetaforája, azé a föloldásé, melyet a jelenlét (= jelenléti!) irracionalizmusával szemben csak a megfoghatatlan emlékezetben vagy éppen a látomások jövő idejében találhat meg a maga számára. Ez a sok színben játszó drágakő tehát valami elfelejtett, elveszített és még meg nem lelt harmóniát jelképez.

Ezt követi a *fehér* szín, ami egyszerre hordozza az ősiséget, a vénség jelentést (gondoljunk az ősz haj vagy szakáll színére, s ezáltal valamelyest a bölcsesség is bekerül az asszociációs körbe) és a tisztaság, a harmóniához (mennyehez) való közelség jelentést. Képiség szintjén itt a hegytetőket borító érintetlen hó érzete jelenik meg.

A vakító csillogású *opáltól* a minden színt magába ötvöző *fehéren* át a színek hiányáig, másképp mondva az *áttetszőhöz*, az éterihez jutunk el. Ez az egy csoportot alkotó három szín jelképe a vágyott szépségnek, a szárnyalásnak, az ellentéteket feloldó békeségnek, az isteni világnak.

Tovább lépve újra a földön, a történések folyamatában vagyunk. Hirtelen és merész a váltás, de annál jobban érzékeljük a fenség állapota utáni földközelséget. Itt is az első egység színei jelennek meg újra, de az irány fordított: a *feketével* való indítást élénkebb színek alkalmazása követi, s így fokozatosan kitágul a kép, látóvá teszi a katonákat – és minket is azzá tesz – a lángoló pálca fénye; megtörténik a csoda. A törékeny pálca tekintélyt, erőt hordozó palcává válik, Isten küldöttévé magasztosítva Timótheust. Ez-

után már minden szó csak egy-egy csodálatos ráadás, egy-egy az ábrázolt csodát megerősítő kicsengés. Uralkodó szín itt a rózsaszínes, pirosas, lilás árnyalat, újra visszatér a sárga és zöld együtt, és egy eddig még nem látott szín is megjelenik. A kék, a békesség színe a föld, a feketesség, sötétség helyébe lép, mintegy a végtelenre nyitottá téve a verset.

A színhasználat sokrétűen, nagyon pontosan elénk tárja a vers vonulatát. Az iránultság ismeretében most hát a részletesebb értelmezés volna még hátra.

Timótheus válságos, bizonytalan léthelyzetben van, valószínűleg azért, mert támasza- it, biztos pontjait elvesztette. A csillag s a remény érhető általánosan: valaki nem leli az őt vezérlő eszmét, személyt, s már a bizakodása is elhagyta, nem meri remélni a megoldást. Gondolhatunk azonban a két apostolra is, Pálra és Péterre, akik a hagyomány egyik változata szerint máglyán haltak mártírhálált, s halálukkal a keresztyének reménye is odaveszett. Ezt a felfogást alátámasztja az is, hogy más asszociációs körön is eljutunk az apostolok személyéhez, hiszen Szent Péter éppen a Via Appián menekült feladata elől. A Rómából kivezető úton találkozott az úrral, s megkérdezte tőle. – *Quo vadis Domine?* (Hová mész, Uram?) A felelet megszégyenítette Pétert, mert a válasz úgy hangzott: – *Megyek, hogy másodszor is meghaljak az emberiségért.* – Péter ezt hallva visszatért Rómába.

Vagy gondolhatunk a Saulust (Szent Pált) ért látomásra a damaszkuszi úton, s így mindjárt nyilvánvalóvá válik, hogy: Timótheus szimbolikus utat jár meg, melyen harcol benne hite és hitetlensége, a próféta szerep szembekerül benne a személy alkalmatlanságával: jónási vívódásokat él meg, ezért szeretne elbujdosni, ezért vágyja a megbékélést, a révbe találást.

A költő itt önmagáról is beszél.

Egyrészt tudjuk már, hogy az *opálszin* és Sinka költészete közt konkrét kapcsolódási pont van, tehát ő maga is az *opal* sziklák fiának tekinthető.

Másrészt az, hogy épp Timótheus alakját választotta Sinka István ennek a törté- neknek a leírásához, azzal magyarázható, hogy negyvenéves pusztai tartózkodása idején a költő egyéb társaság híján a BIBLIA alakjait fogadta barátjának. Személyes okok miatt rokonnak találhatta magát költőnk Timótheusszal, s így Timótheus útjának bemutatása közvetett önjellemzéseként is felfogható.

A költő vátesz szerepe egyébként is sok hasonlóságot mutat a hitét megvalló bizony- ságtevével: a prófétát (költőt) tehát az alliteráló „*mindegy merre*” szókapcsolatban kifejezett bizonytalanság, tehetetlenség, zavartság jellemzi. Tör magának egy pálcát, ez útítársa és vezetője egyedül, más nem maradt számára. De aztán utat nyit neki a köves út, és megnyílik az őrzött kapu is.

Ebben a pillanatban Timótheus nem maga többé, hanem az Úr küldötte, angyal, aki mások számára válik látomássá. Az Isten eszközeül választotta őt, annak ellenére, hogy menekülni akart a rábízott feladat elől. Így történhetett meg, hogy a katonák kettős sorfala a Timótheus lelkét jelképező törekeny kis pálcát villogó kardnak látja. Lángoló, tehát fényt sugárzó és erőt képviselő kardnak és villogó kardnak. Mint már láttuk, a *villog* ige kiemelkedik az igék sorából azáltal, hogy jelen idejű és állító, de mindezek mellett azért is, mert mozgás, tevékeny életerő képzetét hordozza. Így képes kifejezni azt, hogy Timótheus a kapunál az energikusság, a biztos erő követe, a hit hőse.

A menekülés sikerül hát, mind konkrét, mind általános szinten: Timótheus kijut a városból, megszabadul a bűnök nyomásától, sőt Isten követeként léphet ki a kapun.

Átlép egy határvonalon – egy megszentelt teren –, s így maga mögött hagyhatja a nem kívánt valóságot, a borzalmak, Néró császár uralkodásának színhelyét, egyáltalán fel szabadul a bűn terhe alól. S olyan szelid áramlással, olyan észrevétlenül történik meg ez a misztérium, hogy csak a teremtés és bűnbocsánat kegyelmi aktusához mérhető. A színek is a virradat, az újjászületés, „*az első új hajnal*”, az eszmélet idejét rajzolják elének.

Megtörténik sokadszor a csoda, ami először akkor játszódott le, „*amikor még víz volt és égbolt volt csak a föld*”.

Oravecz Imre

SZAJLA

Verstanulmányok egy regényhez

Zalavári

Lakban kerülösködött,
ott lakott családostul,
az erdőszélen, az erdészházban,

zömök, testes férfi volt telt, pirospozsgás arccal,
színre maga a megtestesült egészség,
de a látszat csalt,
mert szívbajban szenvedett,
ezért járt, beszélt természetellenesen lassan,
és mindig olyan hangosan szuszogott,
mintha aludna
vagy hegyre menne,

nagy szelidség, jóindulat lakozott benne,
az erdőmunkások, a napszámosok szerették,
nem hajszolta, nem rövidítette meg őket,
és emberségesen bánt velük,
még a fatolvajok is kedvelték,
mert sosem érte utol őket,

gyerekkoromban magam is dolgoztam a keze alatt,
mikor magoncot ápoltam a csemetekertben,
olykor a fejemre tette a kezét,
de különben nem kivételezett velem,
pedig a felesége révén rokonságban álltunk,
és néha *fajront* után behívtak a kakukkosórás konyhára,
és megkínáltak mézes-vajas kenyérrrel,

felnéztem rá, tiszteltem,
ilyennek képzeltem néhai erdész-nagyapámat,
akinek élete szintén ennyire összefonódott az erdővel,
és hasonló körülmények közt lakott valaha Darnó-pusztán,
csak nagyobb területet őrzött,
és cselédet is tartott a csordás, kondás mellett,

Zalavárit 57-ben vitte el betegsége,
miután leszázalékolták,
Ó-hutába költözött,
ahonnan anyai nagyszüleim is származtak,
ott is temették el egy hideg januári napon,
mi is elmentünk végső búcsút venni tőle,
a szertartás után anyámat felismerte egy távoli rokon,
és összecsókolgatta az utcán,

a 60-as évek elején, egyetemista koromban,
mikor felszámolták a kerülőségeket,
de még állt a laki erdészház,
egyszer Debrecenben azt álmodtam,
hogy a mellette lévő virágos lejtőn gurulok lefelé,
ő meg az udvarról néz egyenruhásan,
de nem szól, csak hagyja, és mosolyog,
pedig csúnyán letiprom a takarmánynak szánt, értékes fűvet.

Kálnay Adél

AZ UTOLSÓ TÉL

Nem volt az jó, ahogy éltem, de most már... Piroska legyintett, csak úgy a szoba falának, aztán nyögdecselve kotorta a hamut. Nehéz testét alig bírta mozgatni, ha lehajolt, nem kapott levegőt, arca kivörösödött, a homloka gyöngyözni kezdett. Ahogy múltak az évek, egyre nehezebben mozgott, nézni is szörnyű volt imbolygó járását, még mindig valóságosan vékony bokáját, s csodálkozni, hogy nem tört még el ekkora súly alatt, hallani ziháló légzését. Az ember úgy érezte rögtön, valami rátelepedett a mellére, hirtelen jó mélyeket kezdett lélegezni. Azt senki sem tudta, mekkora súlya van Piroskának, de abban megegyeztek, hogy nem láttak még nála kövérebbet. Azóta van így, szokta mesélni, amióta felgyógyultam a hastífuszból. Pedig akkor nem sokon múlt, már az utolsó kenetet is rám adták. Huszonöt éves voltam, és olyan, mint az ujjam. Ezt aztán végképp nem lehetett elhinni, csak azok bizonygatták, akik bejáratosak voltak Piroskához, és látták a falon a nagyított képeket, egy vékony, ábrándos szemű lányt, akinek súlyos hajfonatok takarják keskeny vállát, kezével lefelé nyújtani igyek-

szik térdig érő szoknyáját. Egészeben kicsit esetlen, de bájos a mozdulat, és ugyanolyan bájos a mosoly is. Olyan vagy itt, mint egy királylány, szokott lelkendezni Lajoska, az egy szem a gyerekek közül, aki hajlandó elhinni, hogy Piroska van a képen több mint ötven évvel ezelőtt. Ezt jólesett hallani, hogy ez a gyerek megérezte valamit abból a réges-régi játékból, amivel néha elandalította magát, átfestette a valóságot. A képen persze semmi sem hasonlított Piroskára, csak a mosolygása meg a törekeny bokája.

Nem akart ma befűteni, mert nehezeére esett minden, amióta reggel felkelt, és kinézett az ablakon. Szürkeséggel volt átítatva a föld és az ég, fáradtnak és betegnek látszott a világ, és Piroska is fáradt és beteg lett ettől egy pillanat alatt. Visszafekszem, mondta az ablaknak, egy ideje már szóba állt a tárgyakkal, kérdezgette őket, vagy mesélt nekik, ha olyan kedve volt. Vissza is feküdt, de az ágyból addigra kiszökött a meleg, ellenséges, idegen lett, nem lehetett abban már aludni. Nem volt mit tenni, öltözni kellett, tüzet rakni, végigcsinálni a napot. Most bosszankodott, mert a hamu szétszóródott, a seprű meg nem volt kéznél, ki kellett menni érte a hideg kamrába, aztán újból lehajolni, pedig igazán fáj minden mozdulat. Fogyni kéne, Piroska néni, mondogatta neki az orvos, nem bír ennyi súlyt a lába, a légzése is attól nehéz, hallgasson rám! Piroska azonban nem tudott mit tenni, senki nem hitte ugyan el, alig evett valamit, mégis napról napra kövérebb lett. Hormonok, mondta még az orvos, el kell menni kivizsgálásra, de Piroska nem szeretett kivizsgálásra járni, hát annyiban maradt az egész. Igazából nem nagyon zavarta őt a kövérsége, minden munkát fűgén végzett, emelt, cipekedett, órákat állt a hatalmas fazekaknál, ugrált hátra a felcsapódó gőz elől, megmászott minden lépcsőt, ami kocsmához le- és felvezetett, számtalanszor vitte a hátán az urát, vitte rendíthetetlenül élete összes terhét, amelyek közül a legkönnyebb talán a teste volt.

Végre égett már a tűz, Piroska átült a diványra, egyik lábát sikerült a fotelra tenni, hallgatta a fa pattogását, türelmesen várta, hogy elcsendesüljön a dobolás a fejében és megnyugodjon a légzése. Egyre hosszabb időt kellett mostanában erre szánni, de nem panaszkodott. Egyszer azt mondta a kályhának, lassan kiszorul már a lelkem innen, de nem szomorodott el ettől, mert folyton eszébe jutott egy régi álma, amiben ott ül egy asztalnál, az asztalon virágos terítő, egyik kezét a terítón nyugtatja, a másikkal éppen leteszi a bögrét, fejét lassan hátradönti a falhoz, és nem mozdul többet. Biztos volt benne, hogy így lesz, mert ebben a régi álomban, amit még nádszálvékonyan álmodott, egy kövér, formátlan testet látott, amiről nem hihette, hogy az övé lesz egyszer.

Jólesett érezni, ahogy terjedt a meleg a szobában, már nem fázott a lába, nem látzott a lehelete, lehunyta a szemét, és régi, szép emlékek rohanták meg rögtön. A kályha volt az oka, az egyetlen, akivel Piroskának közös emlékei lehettek, csak morgott és pattogott, jó huzata a kéményig szippantotta a lángot, aztán visszalökte, s a kis nyelvecskék egymást taszigálva leselekedtek ki az ajtó résein. Ez a kályha idősebb volt, mint ő, egyetlen öröksége, ennyit sikerült megmenteni, meg pár fényképet. Anyám meg apám ez a kályha, szokta mondani, de főleg anyám. Néha, hajnali derengésben, álomból felébredve még mindig látni vélem, ott hajlong a kályha körül, odatámasztja az átázott cipőket, teregeti a vizes ruhát, s ilyenkor tudom, hogy apám is itt van valahol, éppen megérkezett az éjszakai vadászatból, issza a forró teát, és mindjárt bejön, hogy alvás előtt jól megdöngözzük a hátát.

Mostanában azonban azonban nemigen szokta őket látni, eltűntek, s velük együtt megszűnt egy különös érzés, ami talán egy illat, talán több annál, s nincs is meg a helye, hol lehet

érezni, csak könnyek gyűltek tőle Piroska szemébe. Egy ideje inkább a későbbi időkről álmodott már, s ezek, hiába volt bennük annyi szomorúság, valahogy nem tudtak fájni. Most is az jutott eszébe, milyen inséges idők voltak, amikor éppen fiatal lány volt, s ahelyett, hogy bálókra járt volna, fűrészporból próbált kenyeret sütni, s valahányszor katonák érkeztek, fekete ruhát, kendőt kellett venni, elhalóan köhécselni, hadd higgyék azt, hogy tüdőbetegség kínozza, s bárkit megfertőzhet. A betegeskedés végül túl jól sikerült, majdnem elvitte a tifusz, éppen csak vége lett a háborúnak, s ő beleesett ebbe a szörnyű betegségbe, hogy egy évig ne is tudjon magáról, aztán újból tanuljon jární, beszélni.

Akkor közel voltam ahhoz, hogy találkozzam anyámékkal, önkívületben folyton ugyanazt álmodtam, megyek lefelé egy véget nem érő csigalépcsőn, aztán valami hirtelen visszaránt, és kezdhetem előlről. A legszörnyűbb az volt, hogy éreztem, a lépcső végén találkozni velük, és ezt annyira szerettem volna... itt mindig hallgatott egy ideig, valahányszor elmesélte, s nem lehetett tudni, hová figyel, aztán megrázta magát, és másról kezdett beszélni. Sokan jártak hozzá egy időben, amíg volt kedve, rendelésre tortákat sütött, gyönyörű, emeletes csodákat, maga készítette a marcipánfigurákat is, virslíujjai közül élethű cukorszobrok kerültek elő, és közben mesélt. Az asszonyok könnyen ottfeledték magukat nála, Piroska pirosodó arccal dolgozott, és mindenről eszébe jutott valami.

Aztán elmaradtak a megrendelések, nem ő mondta le, de valahogy megérezték az emberek, hogy nem leli már örömét a munkában, szótlan lett, és ez lassan elriasztott mindenkit. Néhány gyerek járt be hozzá, felmásztak a gyümölcsfákra, vagy elmentek a boltba, mindig akadt valami édesség, amivel meghálálta segítségüket, de mesélni már nekik sem mesélt, helyettük inkább a tárgyaival társalgott. Ez ugyan bolondság volt, mégsem tartották bolondnak érte, Piroska néni ilyen, mondták, s ettől több nem is jutott eszükbe.

Nem látták, hogy igazán emberszámba csak a kályhát veszi, mindent, amit még lényegesnek tartott, vele beszélt meg. A kályha tudta egyedül követni egyre csapongóbb gondolatait, ő tudta, hogy mikor mond igazat, és mikor szépíti meg a valóságot, de nem neheztelt érte, és Piroska ezért csak még jobban szerette.

Most is szinte égette a lábát a tűz, de nem akaródzott arrébb emelni, inkább az jutott eszébe, milyen hideg volt azon a télen, amikor hűgával összekapaszkodva zötykölődtek új otthonuk felé. A fagyott keréknyomokat látta hirtelen, meg testvére riadt szemét, aztán ahogy megállnak egy borostyánnal futtatott ház előtt, és azt mondja valaki, talán éppen ő, hogy itt fogunk ezután élni. Janink szeretni fog minket, súgta akkor csendben a húga, és ő rábólintott, hogyne szeretne, hiszen a testvérünk. Ez aztán úgy is volt, becsülettel felnevelte őket, Piroskát ugyan már nem nagyon kellett, ő inkább pesztonkája lett a három kislányoknak, segített sógornőjének mindenben, akkor szoktatta rá magát arra, hogy egy percet ne legyen tétlen, senki nem hajtotta, mégis folyton csinált valamit. Ha anyánk látta, örülne, ez volt Jani legnagyobb dicsérete, és Piroska szíve ilyenkor megsajdult, és szoritást érzett a torkában. Szeretett ott élni, magas hegyek vették őket körül, a szél mindig fenyőillatot hozott, és nagy havak idején őzek jártak le enni a kert végébe. Csak egy baj volt, hogy nem lehetett ott maradni örökre. Szíve szerint még most is ott élne, de a sors csak úgy lökdösi ide-oda az embereket, és még csak kérdezni sem érdemes, fölösleges feltenni a legostobább kérdést, miért, mert lehet, hogy soha nem lesz rá felelet. Ahogy odapenderedett, úgy egyszer csak ki is lökődött onnan, vitte már a vonat, hogy szerencsét próbáljon. Ő akarta így,

ilyeneket akar húszévesen az ember, meg se gondolja igazán. Pesten aztán, mint egy pillanat, elröpült az élet, milyen furcsa, jóformán körül sem nézhetett. Mire elég egy élet, szokta mondani, szinte semmire, mire eszmélkednél, már halni kell, hát hogy van ez? Másfelől meg túl sok jut, és az ember nem győzi. Na, a végére azért minden lelassult, Piroska legalább úgy érezte, még sok is lett az időből, csak kiigazítani nem lehetett már semmit.

Mostanában egyre többet gondolt olyasmit, mi lett volna, ha... és eljátszott a gondolattal, mivé alakult volna a sorsa, ha nem hiszi el az első szerelmes szót, ha nem bízik annyira abban a férfiban, aki úgy tudott nézni, hogy attól a nevét is elfelejthette bárki! Akkor nem kellett volna pár hónappal később Jani elé állni, gömbölyödő hasára mutatni, rettegvé figyelni Jani szikrázó szemét, üres albérlési szobában kutatni a szép szemű után, szégyenkezve kullogni az irgalmasok menhelyére. Nem tudta volna elviselni, hogy Janiék nyakára menjen, hiába hívták, ő akkor csak elbújni akart, gyorsan túl lenni rajta, fogalma sem volt, mit fog érezni, amikor meglátja vörös, ordító magzatát, akit pár perccel azelőtt még ott akart hagyni a menhelyen.

Csak az lett aztán, hogy Tibort Janiék nevelték egy ideig, Piroskát inkább testvérének hitte, s amikor végre magával vitte, sokáig kérdezgette, mikor megyünk már haza. Piroska ilyenkor mindig türelmesen elmagyarázta, hogy ez a szoba most az otthonuk. A kisfiú sokáig úgy tudta, mindenki más így lakik, egy hosszú folyosó végén, orvosságzagú szobában, a konyhában hatalmas fazekak mögött legalább száz asszony hajlong, és izzadt arcukat fehér kendővel törölgetik. Mert szakácsnő lett Piroska, kórházi szakácsnő, szolgálati szobát is kapott, és azt hitte akkor, egy életre elrendeződött minden, meg lettek bocsátva bűnei. Aztán megint jött egy ember, szépen tudott nézni az is, ott dolgozott gépészként már jó ideje. Véletlenül találkoztak egy mulatságon, és akkor lett vége mindennek, amikor azt mondta ez az ember mosolyogva, én ilyen vékonyka szakácsnőt nem láttam, és pont a derekára célzott a tekintetével! Jó is volt eleinte, a te fiad az én fiam is, ez olyan megható volt, hogy sirva írta meg a levelet Janiéknek, az esküvőn fehér szegfűből volt a csokra, és nem létezett nála boldogabb a földön.

Csak azt nem tudom, mit rontottam el, kérdezte, közben megpróbálta a másik lábát is a fotelba emelni. A tifusz után lett más minden, Laci akkor kezdett inni, sört ivott mindig, és sokat, néhány év se telt bele, az orvos már azt mondta, elitta az eszét, s Piroska nem csinált mást, mint hol a fiát, hol az italt dugdosta, na meg a pénzt, hogy a legszükségesebbre legyen. És hizott, hizott, elveszítette derekát, nyakát, vállát, így lett ereje hazacipelni urát. Soha úgy le nem feküdt, amíg elő nem kerítette és ki nem mosdatta a mocskból.

Végül egyszer csak már nem tudta szeretni. A temetésén mégis úgy zokogott, olyan fájdalommal, hogy úgy érezte, menten megszakad a szíve. Most is sírdogált egy sort, gyakran előfordult már, hogy az emlékektől elérzékenyült. Leginkább az volt rossz, hogy nincs már senki, senki rajta kívül. Tibor ugyan él, de olyan messze, hogy oda még gondolni sem lehet, két unokáját csak képről látta, és hiába nézte már ezerszer a képet, nem tudja felidézni arcukat.

Ketten maradtunk, simogatta végig tekintetével a kályhát, de te még nálam is többet bírsz. Meg kellett volna kotorni kicsit a tüzet, a lába azonban nem akart mozdulni. Megijedt ettől a tehetetlenségtől, most először gondolt arra, mi lesz, ha nem tudja ellátni magát. Soha nem szorultam senkire, pityeredett el, és segélykérően nézett szét a szobában. Hirtelen elérhetetlen messze került minden. Hosszú percek teltek el, ami-

re visszarángatta magát ebből a bénultságból, és lassan erőre kapott. Nagy lendülettel előredőlt, megfogta a lábát, és leemelte, aztán a másikért nyúlt. Összeszorította a száját, lábujjait mozgatta, végül felállt, és derekát nyomogatva elindult. Birom én, mondta elégedetten, s már el is feledte, mennyire megijedt az imént. Kikotorta a hamut, rádobott még néhány hasábot az éledő parázsra. A tűz fellobbant, s Piroska is, mintha új erőre kapott volna ettől a lobbanástól. Birom, ameddig birom, mondta ki a végső szót, és visszakattintotta a kályha ajtaját. Felöltözött, vette a vödröt, kifelé indult. Mindjárt jövök, szólt vissza a kályhának, és kinyitotta az ajtót. Odakint ugyanaz a ragacsos szürkeség ólálkodott, ami reggel úgy megijesztette. Most azonban egyáltalán nem félt tőle, félrelökte. Sietett a kúthoz. Enyhült az idő, olvadni fog, gondolta. És valóban, apró patakocskák csordogáltak a vékonyodó jég alatt.

Imre Flóra

ÖNARCKÉP

Egy polgári nő, aki reggel hétkor
munkába megy, és összehúzza vékony
ujjaival magán a bőrkabátot,
középkorú, aki már sokat látott,
s vénlány maradt, maga se tudja, mért;
pirosító, szemhéján némi kék
festék, rúzs semmi sem, konszolidált,
talán még csinos is, de legalább
kellemes jelenségnek mondható,
sötét harisnyát hord, a lába jó,
nem könnyen bízik senkiben, magában
nehezen se, összeadja a számla
tételeit mindig a fűszeresnél,
jól főz, és mind gyakrabban arra eszmél,
hogymint percek óta nézi már magát a
tükörben, s valaki más arcát látja,
pedig hová lett az az arc, hová lett,
lehullott, mint az ősz és mint az évek;
és eltöpreng egy szájkörüli ráncon:
mi a nyavalyát keres a világon?

HÁT ÍGY, URAM

hát így uram látod én nyitva állok
jöhetsz mehetsz bennem kedved szerint
se tér-idő se emlékek se álmok
ami maradt a semmire tekint

ez itt a lelkenek már csak a váza
átfütyülhetsz a bordacsontokon
nézd mennyi hely akár feléd kitérve
itt mindent már csupán önsúlya nyom

némi maradék meszes öntudat
egyenes sora érdes csigolyáknak
egymásnak vetve sípcsontjaikat
függőlegesen állnak a lábszárak

talán ha jön az utolsó ítélet
fölépíti vázizmait a lélek

TÁRSALGÁS

– Ezerkilencszáznyolcvannyolc júniusában
haltam meg. Emlékszem, nagyon meleg
nap volt. Egy fehér nadrágot viseltem
piros, vállpántos blúzzal, amelyen
igen érdekes színhatást adott
a sötét mélylila ametisztfüggő.
Délután volt; úgy rémlik, négy vagy öt
óra tájban – így valahogy.
A többit itt-ott már megírtam.

– Nem, herceg, ezek nem életjelek.
Csak a Galvani-féle békacomb.

TATJÁNA LEVELE (TIZENÖT ÉVVEL ÖREGEBBEN)

Talán elmondhatja a dal,
amit a próza sose merhet;
egyikünk se oly fiatal,
hogy elérjünk a szerelmet.

Jött, ránk nézett és elszaladt.
Hátha vissza lehetne csalni,
hátha lehet a nap alatt
valami még – amennyi, annyi.

Szorongsz, ahogy én is szorongtam,
míg írtam ezt a levelet.
Rejtőzz el itt a két karomban.

Kis herceg, gyere közelebb,
engedd el magadat nyugodtan.
Majd én vezetem a kezed.

Csiki László

A KŐSIVATAG SZÖGLETE

Paul Drumaru barátomnak

„Milyen nyelven álmodsz?” – kérdeztem, amikor még nem a valóságot, nem az eltelt éveket láttuk álmodunkban – a valószerű álomnál nincs lidércesebb.

Mostanra azt kérdezem már: mit álmodsz? Mennyi az erőd a felejtéshez? Miféle nem létezők képződnek meg, amikor munka helyett a falnak fordulsz? Nem munka az is, akár a felejtés? Látod magadat olyankor?

Kiérsz egy sárga síkság köveire, s a megtanult szavak sincsenek körülötted, csak a forróság neszez. Csak a sarkokat, érdes éleket kirajzoló fényesség, csak a süket aszály. A félelem, mint a boldogság előérzete. Itt megtörténhet bármi, megtörténhet a nemlét, felperzsel a nap, felszippan a derült ég.

Láthatatlan alagutak a mézes levegőben szerteszét, párálló járatok. Véghetetlen végükön hűvös derengés. Bíborba hajló mélykék lehet. Akárha a hóban nőtt óriás encián tölcserébe jutnál, ha nekimerészkedsz, ki a kánikulából, és onnan átsurogva... Oda.

Élőn, mégse létezőn már, vagyis érzékenyen. Lefelé egy virág gyökerén, elsózva nedveit.

Ekkor szólal meg egy hang. Érthetetlen, de ismerős. Mintha hús szagát hozná a szél. A vágóhid falának dőlt vérehulló fecskéfű zizegését. A kisváros főterén feketén átgördülő mozdony pöffeneseit.

Egy kislány édes sikolya még – mint mikor a párás borospohár kristályhangon zendül, ha nedves ujjadat végighúzod peremén, és tündöklő képek hullanak le onnan. Valaki egyre dörmög a beázott pincemélyből, sziszeg egy csapzott bajszon át. Kergetnek egy tolvajt, dobog a hídon, átfut az éj falán, hősként visszavetül rá. Egy asszony, akit furcsamód anyának hívnak, naphosszat kiáltozza egy étel nevét. Esőcsepp koppan le egy bogárra. Harangoznak is, kong az ágyúérc, sirba rejtett fejedelmi koronák homlokdiszein pengnek a beomló kavicszemek. Iromba tyúkok pittyegnek – lehet – a hátsó udvaron a porban, a mozi falán hangszóró üvölt. Ez az a nyár.

A paplan nesze is, persze, hajnalonta, és a titokzatos pukkanások.

Mindez egyetlen hangba sűrűsödve. Egyetlen, mély *a* hang az. Ez árad szét a távoli svatagban, a kőlapok felett. Szíven üt. Mintha a szív szót *a* hanggal ejtenéd.

Az anyanyelv maga szól így. Megtalált.

Megrémit, futásra mozdít. De ő diktálja már az ütemet.

A zsigereiden éppen átfűrődő lassú lövedék érzete ez. Amint az önszerelem kitör, s párod nélkül is sajgó kéjt okoz. A mozdulatlan várakozásban belülről tested falának tántorodik valaki másik. Nem lendít ki, lerogyva földre sem teper, jelzi csak, hogy majd elhal.

Itt van most tehát, és azt mondja: jaj. A hang miatt mondja, nem egyébért, példaként. Ez az az *a* hang, ebben a néma indulatszóban. Te nem ejted ki, csak tudod, s hiszed talán, hogy egyedüli tudója vagy. Boldogít s megaláz az esendő tudás. Végére érsz mindennek, amint belekezdesz.

Az anyanyelv állapota ez, félelem s gyönyör egyaránt gyötör. Egy perc csupán, de végleges, egy villanás, s örök.

Közben a sikon, az egyetlenlül serkedt fűszál bugájából bűg az a hang. Az *a*, vagy talán a nyilt *e*.

Az *o*, a bökö *ö*, az *u*.

A lyukas ég közepéről tűz a nap, irányt nem mutat a kőlapokon, árnyékkodat is aláld gyűri. Az *a* hang egyre szól, kitölt. Zeng már a tested.

Valami furcsa remegés: ijesztő és vágyott. Az egész tér ilyen. Így vakít, így old szét pezsgő, izzó burájában a végtelen határ.

Tudom, hagyod, hogy megtörténjen. Tudom, elengeded kezedből az összes szerzett tárgyat, eldobod a kulcsot, nem kapaszkodsz. Semmi nem a tied, de a mindenség körülötted.

Az *a* hang kitarva szól.

A, á, e, í, o, ö, u, ü.

Nyolc hangzó, semmi egyéb.

Jerzy Stempowski

A DNYESZTER VÖLGYÉBEN

Pálfalvi Lajos fordítása

1894-ben ukrajnai lengyel családban jöttem a világra.

Ezek látszólag igen egyszerű szavak, de ma már nem kevés magyarázatra szorulnak. Az a lényeg, hogy azokban az időkben egy kicsit mást jelentett a szülők nemzetisége, mint most. Az ifjabb nemzedék hozzácsokolt ahhoz, hogy a nemzetiséget egyfajta minden újszülöttre örökül hagyott faji végzetnek tekintse. Mindenki németnek vagy ép-penséggel négernek születik – szokták mondani nekünk –, és majd csak később válhat emberré, ha ugyan eljut eddig a végső fokozatig.

Viszonylag későn kerültek be a Dnyeszter völgyébe ezek a nyugati fogalmak, és ma sem vagyok még biztos benne, nem tekintik-e ott ezeket új, idegen dolgoknak. Európa nyugati részén, a nyelvhatárok mentén mindenütt várkastélyokat, falakat, földhányásokat látunk, amelyek arról tanúskodnak, hogy arrafelé hosszú-hosszú ideig harcoltak minden faluért, szántóföldért. Emlékszünk, a mi időkben is heves harcok folytak minden iskola, minden gyár, minden üzlethelyiség és végül minden részvénytársaság birtoklásáért. E harcok hevében a nyugati nemzetek többé-kevésbé biztos határokat tudtak itt is, ott is kialakítani, elűzték az idegeneket, megtagadták a letelepedési engedélyt a külföldiektől, és megteremtették a belső egység látszatát.

Emlékezetem szerint Kelet-Európában korábban nem történt semmi ehhez hasonló. Európa e hatalmas térsége, a Balti-, a Fekete- és az Adriai-tenger között fekvő terület a népek egyetlen óriási saktáblája volt, tele szigetekkel, enklávékkal és a vegyes lakosság legelképezetőbb kombinációival. Sok helyütt minden falu, minden társadalmi csoport, szinte minden mesterség képviselői más-más nyelven beszéltek. Szülőföldemen, a Közép-Dnyeszter völgyében a földbirtokosok lengyelül, a parasztok ukránul, a hivatalnokok oroszul, odesszai kiejtéssel, a kereskedők jiddisül, az ácsok és az asztalosok – lévén filipponok és óhitűek – oroszul beszéltek, novgorodi kiejtéssel, a sertéshizlalók saját nyelvjárásukat használták. Emellett ugyanezen a vidéken voltak még lengyel vagy ukrán ajkú kurtanemesi falvak, román ajkú moldáviai falvak; a cigányok cigányul beszéltek, törökök ugyan már alig voltak, de Chocimban, a Dnyeszter túlsó partján és Kamieniecben még álltak a minaretjeik. A dnyeszteri révészek még mindig Lachföldnek hívták a podóliai partot és Törökföldnek a besszarábiai partot, noha ott már Lengyelország és Törökország is a távoli múlthoz tartozott.

A szurdokokban és az erdőkben pedig, messze a településektől, bozontos szakállú és sötét tekintetű úgynevezett erdei emberek éltek, akik látszólag nem beszéltek semmiféle nyelven. Már nem is térek ki az olyan ritkaságokra, mint Bucniowiec, ahol minden zsidó török alattvaló volt, és egyikük sem volt katona, mert az igazolványuk szerint a legfiatalabb is betöltötte már az ötvenedik évét.

Ráadásul mindezek a nemzetiségi és nyelvi árnyalatok nagyrészt képlékeny állapotban voltak. A lengyelek fiaiból gyakran ukránok lettek, a németek és franciák fiaiból – lengyelek. A görögök oroszává váltak, olyan lengyeleket is láttam, akik beléptek

az Orosz Nép Szövetségébe (Szojuz Russzkavo Naroda). A vegyes házasságokból még furcsább kombinációk jöttek létre.

– Ha egy lengyel orosz nőt vesz feleségül – mondogatta apám –, a gyerekek mindig ukránok vagy litvánok lesznek.

A nemzetiség viszonylagos képlékenysége elevenen tartotta a cári közigazgatás potentátjaiban azt a reményt, hogy némi nyomás segítségével talán mindenkit eloroszosíthatnak. De ez hiú remény maradt. Nemcsak hogy nem csökkentette az adminisztráció nyomása a már meglévő nemzetek számát, de egyre újabb és újabb népeket kellett életre. Éppen az én időmben bontakozott ki az ukrán, a litván és a belorusz nemzeti mozgalom.

Viszonylag sokan változtatták meg az anyanyelvüket, de egyik nyelv sem halt ki. Fiatalkoromban e paraszti nyelvjárások némelyikéből szép irodalmi nyelv fejlődött ki, amelyen azelőtt ismeretlen szépségekkel teli verseket írtak. Ha az egyik nemzeti hagyomány gyengülni kezdett, neofiták jöttek a szomszédos nemzetiségekből, hogy fenntartsák azt.

E különös és bonyolult folyamatok titka lényegében nagyon egyszerű volt. Akkoriban nem volt elkerülhetetlen faji végzet jellege a nemzetiségnek, nagymértékben szabad választás eredménye volt. Ez a választás nemcsak a nyelvre korlátozódott. A Dnyeszter völgyében, amely sok nagy civilizáció nyomait őrzi, minden nyelv más történelmi, vallási, társadalmi hagyományt hordozott, mindegyik egyfajta erkölcsi magatartást jelentett, amely a győzelmek, vereségek, az ábrándok és a bölcsekedés évszázadai során alakult ki. Ez a választás néha megalkuvó jellegű volt. Valami hasonlót láttam, amikor utoljára Uzshorodban jártam, ami most megint felvette magyar nevét, Ungvárt. A korzónak nevezett főutcán szinte kizárólag magyar szót hallottam. E város egy idős polgára kérdésemre, hogy mindig ilyen sok magyar volt-e Ungváron, így felelt:

– Á, dehogya. Most sincsenek sokan. Csak a tisztviselők változtak, a korzón mindig ugyanazok sétálnak. Az osztrák időkben németül és magyarul beszéltek, a csehek idején – csehül, az ukránok idején – ukránul, most meg megint magyarul beszélnek.

De az ilyen döntés rendszerint mélyen átgondolt volt, és nem csekély meggyőzőerő rejlett benne. Nemrég láttam néhány különleges esetet. Azokban az időkben, amikor az orosz nyelv elterjedtségi köre visszahúzódott egészen a belorusz és az ukrán szovjet köztársaság határai mögé, különböző helyeken olyan csoportok alakultak, amelyek szabad választásuk okán használták az orosz nyelvet. Pár éve láttam Krzemieniecben vagyonos zsidó családokat, otthon oroszul beszéltek, de nem odesszai vagy berdyczówi tájszólásban, ami legalább történelmileg magyarázható lenne valamiképp, hanem a lehető leghivebb szentpétervári kiejtéssel, amit a legjobb szerzők olvasása és imádata közben sajátítottak el. Az értelmiség egy része Kárpátalján is igyekszik oroszul beszélni. Egy kisvárosban felkerestem a helyi lap szerkesztőségét. Az újságot furcsa, ügyetlen és régies oroszossággal írták, amit nem kevés szentpétervári lakos kinevetett volna. Ott találtam a fő munkatársakat. Egyikük lengyel–orosz vegyes házasságból származott, és Varsóban töltötte gyermekkorát, a másiktól pedig, aki a legszebben beszélt, ezért orosz emigránsnak néztek, kiderült, hogy osztrák tiszt volt. Távól a forrásoktól, más történelmi körülmények között, Moszkva és Szentpétervár nyelve kihálófélben volt már a Kárpátokban, de összefutottak különféle emberek a világ minden tájáról, hogy felszítsák még ezt a hamuban pislákoló szikrát. Ugyanekkor Vlagyiszlav Hodaszevics – apja, anyja lengyel – foglalta el a legnagyobb orosz költő helyét.

Fiatalkoromban ilyen változások történtek a hajdani Nemesi Köztársaság keleti határvidékein. Elmélyült és kifinomult a nemzetiségi csoportok belső élete az újabb és újabb egyéni döntések és az ezzel járó kölcsönhatások eredményeképpen, a döntéshez ugyanis legalább két lehetőséget kell teljes mélységében átgondolni, a kereszteződésben kellett állni, ahonnan belülről látható mindkét út. Gyermekkoromban a hajdani ukrán határvidék ilyen hatalmas kereszteződés volt, ahonnan, számos mellékösvény mellett, négy út indult: az egyik Kijevbe vezetett, a másik Krakkóba, a harmadik Szentpétervárra, és végül a negyedik, amely ekkor még nem Palesztinába, hanem egy nagy könyvhöz vezetett, ami titokzatos módon egyesítette Izrael hihetetlenül differenciált világát.

Ez az út nem volt a szó szoros értelmében választás tárgya. Nem lehetett bárki zsidó. A döntő ok itt egy kicsit más volt. Zsidókat választottak barátoknak és munkatársaknak. Nagybátyám, Feliks Hanicki birtokán még a majorság személyzetének egy része is zsidókból állt. Esténként bejárt tanácskozni a fő gazdatiszt, a fekete szakállú Fiszel Gubman, napbarnított arcának olyan színe volt, mint egy régi csizmának. Ha nagybátyám nem volt megelégedve vele, feltette szemüvegét, és hidegen köszöntötte a következő szavakkal:

– Dicsértessék a Jézus Krisztus!

Ezzel arra célzott, hogy Fiszelnak „gój feje” van, és hogy valami ostobaságot csinált. Az ilyen célzásokra érzékeny Fiszel szomorúan hajtotta le „gój kopfját”, és lemondóan ráfelelt:

– Hát, mindörökké.

E hagyományokban nevelkedvén – mint más, velem egykorú embereket – nem kis csalódás ért, amikor később Lengyelországban talákoztam a harsányan, kihívóan, szinte szégyentelenséggel kinyilvánított nemzeti érzésekkel. Az ilyen megnyilvánulásokat nagyon izléstelennek találtam, ezek legfeljebb újgazdagokhoz és faragatlan emberekhez illenek.

Ezek a Dnyeszter völgyéből hozott fogalmak élők és aktuálisak maradtak számomra, még akkor is, amikor szűkebb hazámról őrzött más emlékeimet elhomályosította a távolság köde. 1919 és 1939 között sok nemzetiségi harc tanúja voltam, melyek erőszakos és brutális cselekedetei egész Kelet-Európát felosztották – úgy tetszik, végérvényesen – ellenséges csoportokra. A kontinens e részének régi civilizációja, amely a századok során oly sokféle népnek adott életet, úgy látszik, már a múlté. De az az érzésem, hogy ezek a változások inkább felszíniek, mint lényegiek voltak. A nyugati mintájú nacionalizmus csak a népek felső rétegét, az értelmiséget pusztította. A nép nem vett részt ezekben a harcokban és hisztériákban. Még abban az elviselhetetlenül fojtó és kellemetlen légkörben, ami a keleti határvidékeken, Kelet-Galicia úgynevezett pacifikálása után kialakult, még ott is elég volt eltávolodni a hivataloktól, az újságoktól és a társadalmi szervezetektől, s mindenütt a megbékélés szavait hallhattuk. Az én nemzedékemhez tartozó, idő előtt elmagányosodott, szomorú emberek számára ebben a rossz erkölcsű, barátságtalan légkörben e szavak igen sokat jelentettek.

*

A Dnyeszter völgye tele volt történelmi emlékekkel, Európa minden nagy civilizációja nyomot hagyott rajta. A Fekete-tenger északi partján létesített görög kolóniák kiszáradása, amelyeket még jóval a szalamiszi ütközet előtt alapítottak, a sztyeppék mélyéig hatolt. Más földközi-tengeri népek már a görögök előtt felkeresték ezeket a nap-

sütötte partokat. Aztán voltak ott rómaiak, utódaik máig fennmaradtak a Dnyeszter völgyében.

Az antik emlékek többségét eltörölte a föld színéről a népvándorlás. Csak néhány kurgán-lánc jelzi az utat, amelyen e kevéssé ismert népek átvonultak Ukrajnán. Más népek, amelyek közelebb mentek a tengerhez, durván faragott kőből készült nőalakokat, úgynevezett bábákat hagytak az út mentén. Nem sokat tudunk arról, mi bírta rá őket arra, hogy ilyen nehéz köveket cipeljenek úttalan utakon, át a végtelen sztyeppéken és a nagy folyókon, ahol nehéz volt átkelni. Elnézve ezeket a kurgánokat és „bábákat”, munka közben látjuk azokat a népeket, amelyek megingatták Róma hatalmát. Miután csillapították éhségüket és szomjúságukat, ezek a népek még veszedelmes energiafelesleggel rendelkeztek.

A XVI. században, ezer év vándorlás és pusztítás után hatalmas üres, délen nomád tatárok által lakott sztyeppéként írják le Ukrajnát az utazók. De ez a kép elég felszínesnek látszik. A kertben, ahol gyermekkorom első éveit töltöttem, három öreg sofa állt, évszázadokkal azelőtt ültették oda, hogy megjelöljék a helyet. A fák alatt XI. századi kőkereszt feküdt, mellette történelem előtti sír volt. Távolságban a vándorló és harcoló népek járta utaktól az élet megszakítatlanul folyt tovább, a pogány nemzedékek keresztény nemzedékeknek adták át a helyüket, és egy jámbor kéz antik mintára megjelölte a sírokat ezekkel a Kis-Ázsiából hozott fákkal.

Kétszer jelent meg a latin nyelv a Dnyeszter völgyében. Először a római telepések hozták, kiknek utódaik máig is a folyóvölgy déli részén laknak. Tizenöt évszázaddal később észak felől jött nyugati hatások érkeztek a humanisták működésétől újból megdicsőült latin nyelv formájában. A XVIII. századig a latin maradt a régi Nemesi Köztársaság hivatalos nyelve, ezt használták a szabad emberek, a nemesek és a klerikusok. Akkoriban az egész Ukrajna olvasott valamit Cicerótól és Vergiliustól, és a legjobb AENEIS-paródiát Kotljarevszkij írta, ukránul.

Nem élte túl a latin nyelv tündöklése a régi Nemesi Köztársaság bukását. Az én időmben még tanítottak latint az ukrainai gimnáziumokban, de ez már holt, társadalmi rangját elveszített nyelv volt. A tanulók többségét alkotó lengyelek és zsidók számára a latin még belépőként szolgált az úgynevezett intelligencia körébe, amely oly nagy szerepet játszott Európa e részének történetében. Csak a szovjet korszakban tűnt el a tantervekből a nyugati hatások emez utolsó nyoma.

A XVIII. században a francia foglalta el a latin helyét. Minden régi ukrainai udvarházban volt egy szekrény, melyben ott ragyogtak a felvilágosodás kori könyvek aranyozott gerincei. Még a legszerényebb udvarházakban is, amíg csak fenntartottak egy szalonnak nevezett szobát, volt francia könyv. Másfél évszázadon át a francia volt Kelet-Európa egyetemes nyelve. Puskin franciául értette meg magát a kisinyovi szalonokban a török uralom alól épp akkor felszabadult Balkánról érkezett emigránsokkal.

Ukrajnában sajátos szerepet játszott a francia a lengyel–orosz kapcsolatokban. A nők akkoriban egyáltalán nem tanultak oroszul. Ezt a mellőzést részben a vesztesek sértett önérzete, részben az ország új urai iránti megvetés indokolta. Egyébként azok az oroszok, akiket a leggyakrabban láthattak Ukrajnában, a hivatalnokok és a katonák, nem tartoztak az orosz értelmiséghez, orosz értelmiségi körökben is megvetéssel kezelték őket. El kell ismerni, hogy a legkevésbé ők igazodtak el ezekben a finomságokban, és ha valamelyiküknek lengyel házban esett dolga, franciául kezdte a beszélgetést, értésükre adva így a házigazdáknak, hogy talán mégsem olyan barbárok, mint amilyenek tartják őket. A lengyel beszélgetőpartnerek úgy tekintették, hogy ezzel a be-

vezetővel elismerték, hogy az orosz hatóságokkal szemben joguk van külföldieknek maradniuk, s a beszélgetés ekkor már – udvariasság és tartózkodás között ingadozva – könnyedén folyt. A francia nyelv mindkét fél számára lehetővé tette, hogy a konvenciók területére, egyfajta eszményi világba lépjen, ahol még a kibékíthetetlen ellenségek is örömeiket lelik abban, hogy kölcsönös előzékenységet tanúsítsanak.

Az udvar és a nemesség nyelve, a francia, a Nemesi Köztársaság bukása és a nemesség csődje ellenére is fennmaradt Ukrajnában. Franciaország időközben köztársaság, Victor Hugo nyelve a szabadság, egy jövőbe tekintő kultúra nyelve lett. Francia könyvet vett kezébe mindenki, aki hitt a nyugati politikai intézmények ésszerűségében. Első könyvem, amit – nem tudván még olvasni – pármám alá rejtettem, a francia forradalom illusztrált története volt, és Danton beszédeiből tanultam franciául. Csak 1918 után, amikor maguk a franciák vonták kétségbe a demokrácia értékét, és olvasni kezdtek az *Action Française*-t és a *Grimgoire*-t, csak akkor tűnt el a nyelvük Kelet-Európából néhány év alatt, és a hatásuk visszaszorult a Maginot-vonal mögé.

A francia nyelv hatásának még egy fontos oka volt. A múlt század végén igen komoly szerepet kezdett játszani a művészet egész Kelet-Európában, a francia pedig a nagy művészet és az irodalmi újdonságok nyelve volt. Saját szememmel láttam 1910-ben egy olyan kevésbé irodalmi városban, mint Odessza, hogy havonta kétszer összegyűltek a beavatottak a Libraire Rousseau-ban, és várták, hogy megérkezzék a postával a legfrissebb *Mercure de France*. Nem tudom, voltak-e valaha a szimbolisták lapjának, akár Párizsban is, hasonlóan figyelmes olvasói.

A Dnyeszter völgyének legeldugottabb zugaiba is eljutottak az irodalmi újdonságok. Tizenhárom éves lehettem, amikor felkeltette érdeklődésemet egy könyv apám könyvtárából. Gyorsan átvittem a szobámba, és a következő sorokra esett a pillantásom:

„O, serres au milieu des forêts,
Et vos portes à jamais closes,
Et tout ce qu'il y a sous vos coupoles,
Et sous mon âme, en vos analogies.”

Nagyon furcsának találtam ezeket a szavakat, és rémülettel töltött el a gondolat: enentúl így kell verset írni? Valamivel később tudtam csak meg, hogy mégsem muszáj így írni. Egy bizonyos Maurice Maeterlinck kötete volt a kezemben.

*

A lakóházak éppolyan sokfélék voltak a Dnyeszter völgyében, mint a házak lakói. Minden népcsoport másfajta épületeket emelt. Már maga a külső összkép elárulta a tulajdonos nemzetiségét.

Az ukrán házak fából voltak, kívül-belül vastag agyagréteggel tapasztva, amit évente többször is kikentek halványkékkel színezett mésszel. Szinte sugárzott a házak fehérsége a cseresznyés kertek sötétzöldjén és a napraforgó Van Gogh-i sárgáján át. Piroslottak a karókra futtatott bab pillangós virágai. Élénksárga kukoricafüzéreket akasztottak ősszel a tető alá.

Ezek a szerény lakások valójában kitűnően alkalmazkodtak az éghajlathoz. Minden szoba közepén hosszú kemence állt, télen oda feküdtek aludni. Nyáron az agyagfalak kellemes hűvöset őriztek. Az agyagba tapasztott zöldes üvegek kevés fényt engedtek be, de megvédték a pimasz rovaroktól.

A Dnyeszter völgyében rendszerint széles utak mentén épültek ki a falvak, elrendezésüket az 1866. évi földosztáskor kialakított birtokviszonyok határozták meg. Tehát viszonylag késői eredetűek.

A régi építkezési hagyományokat jobban meg lehetett figyelni a szabad emberek településein, akiknek sikerült elkerülniük a jobbágyságot. Házaik felismerhetők a két oszlop tartotta tornácra, ez még a legszegényebb portán is arról tanúskodott, hogy a gazda az *ordo equestris*hez tartozik. Már csak ez emlékeztetett a régi Nemesi Köztársaság dicsőségére.

A gazdag földbirtokosok házeit messziről meg lehetett ismerni a parkokról, ligetektől. A régi Nemesi Köztársaság idején egész Ukrainán végigsöpört a XVIII. század kertészeti örülete. Földben nem volt hiány a keleti végeken, hosszan elnyúltak a tágas és széles parkok. A magaslatok, vizek, pázsitok és faóriások örökös kombinációit fasorokkal, sövényekkel, virágágyásokkal, csillagokkal, négyszögekkel, sziklákkal, vízesésekkel és szökőkutakkal díszítette a mesterek keze. Nagy hírük volt valaha a lengyel parkoknak, Delille abbé is előkelő helyre sorolja őket.

Az ukrajnai parkok közül a Trembecki által megénekelt Zofiówkának volt a legnagyobb híre. A hagyomány szerint Branicki elárulta hazáját Nagy Katalinnak, hogy kiélhesse kertészkedőfantáziáját. Én már a pusztulás idején láttam ezt a nevezetes parkot. Régóta orosz állami tulajdon volt, központi mezőgazdászok intézetet létesítettek a helyén. Őrbódék álltak a peristyliumok és szentélyek előtt, fekete-fehér-piros sávokat festettek rájuk, mint a mér földkövekre vagy a kaszányák kapujára. Gaz, csalán verte fel a ligetek szélét. A régi üvegház elé mályvát ültetett egy rossz ízlésű, nyomorúságos kistisztviselő. Mégis, ezekben az elvadult parkokban még elevenen élt a nagyzási hóbort és a felvilágosodás bája. Mély, árnyas völgyön át vezetett a bejárat. A völgy mélyén hosszúkás tó volt, közepéből szökőkút vékony fonala tört a magasba. Vízbe hulló bóbítája frissítő permetet szórt a fekete víz mélyén tükröződő fehér oszlopcarnokra. A völgy mindkét oldalán meredeken emelkedett a park, egészen a lentől nem látható rétek és virágoskertek dimbes-dombos végételenségéig.

A niemiróvi park területe sem volt kisebb, de a hangulata nyugalmasabb volt. Átvészelt még néhány száz kisebb-nagyobb ukrajnai park a Nemesi Köztársaság és a nemesség bukását, melynek jelenlétét öreg fák, pázsitok és diszcserjék jelezték mindenütt. Egyszer valahol a Keleti-Kárpátokban, egy kietlen, elhagyatott völgyben, egy nap járásra a legközelebbi településtől, mogyoróbokrok közé rejtve megpillantottam egy diszcserjét, ami gyakori volt a múlt század elején a környékbeli parkokban. A szederindák és a folyondár sűrűjében találtam néhány régi követ és téglát. Még a legel-dugottabb helyeken sem hagyta el a telepeseket a régi Nemesi Köztársaság kertész-szenvedélye.

Ukrajnában a XVIII. században kezdtek fákat ültetni az utak mentén. Tölgyet, gesztenyefát, hársat, lucfenyőt, szilfát, kőrist, nyárfát, nyírt, cseresznyefát és berkenyét ültettek. Fiatalkoromban tíz kilométereken át húzódtak ezek a fasorok, lapályokon, dombokon, réteken, nádasokon, hidakon és gázlókon át vezettek. Összel megsárgult falevelek aranyzuhatagában szaladtak a lovak, tompán zúgott a szél az őszereg fák között.

A Dnyeszter völgyében, a parkokban tanultam meg – jóval a falusi régészet és a dijoni iskola kezdetei előtt – az erdők szélét, az öreg fák elrendezését, a pázsitok természetét és a források környékét vizsgálni. Olyanok voltak ezek a parkok a figyelmes szemlélő számára, mint a palimpszesztus, ahol a XVIII. század elegáns írása alól előtű-

nik egy összehasonlíthatatlanul régebbi szöveg, amely maga is csak a korábbi évezredek visszhangja. Ott egy sokkal régebbi jelenségbe oltották be a felvilágosodás századának kertészeti örületét, a kihalóban lévő pogány fakultuszba, melyben régi klasszikus és szláv hagyományok keveredtek. A hajdani Római Birodalom területén földre hullottak Dodona tölgyei, és kipusztultak Apollón ligetei a túlbuzgó keresztények fejszecsapásai alatt. Láthatjuk még az ősi hagyományok nyomait Salvator Rosa és Ruysdael fáiban, de a folytonosság megszakadt.

Másként van ez a földműves és a pázstornépeknél, amelyek továbbra is zárt gazdaságban élnek, náluk nincs kereskedelem, minden használati tárgyat és szerszámot a helyszínen készítenek el. A maradék alkotóerőt itt nem eladásra szánt javak, hanem szép épületek, díszes himzések készítésébe meg a fák és a pázsitok gondozásába fektetik. Nem egy szerény kis házat hatalmas tölgyek, pázsitok vesznek körül, melyek a sok nemzedék féltő gondoskodásától olyan lágyak és smaragdzöldek, mint a leghíresebb hercegi rezidenciákon. Még a konyhakerti növények is ötletesen elrendezett, meglepően szép csoportokat alkotnak. Sok ukrán parkban jól látszott a két réteg: az egyik Rousseau és Delille abbé korából való, a másik egy ősrégi földműves-civilizáció maradványa.

Hozzászokván e kettős múltú parkok mélységeihez, egy kicsit csalódtam a nevezetes nyugati parkokban. Itt nemcsak olyanokra gondolok, mint a Pallavicini-villa Genova alatt, melynek rossz ízlése, groteszk leleményessége végeredményben szórakoztató. Még maga a versailles-i park is üresnek tűnt fel nekem, mintha csak a palota architektonikus fantáziája keretül szolgálna.

Egyébként az ukrainai parkok, úgy lehet, már csak az én emlékeimben léteznek, és hamarosan még az emlékek világából is eltűnnek, mint a tengerbe süllyedt Atlantisz.

*

A háborúk sok romot hagytak maguk után Ukrajnában. Lerombolta a tűzérség a várakat, melyek maradványait itt is, ott is látni lehetett a dombtetőn. A régi omladékokhoz újak jöttek, de ennek már nem a tűzérség, hanem a birtokos nemesség elszegényedése volt az oka. A XVII–XVIII. században romokban heverték a legszebb épületek.

A török parton álló Chocim volt a legimpozánsabb rom a Közép-Dnyeszter völgyében. Sziklás magaslatra épült kör alakú falak tömege emelkedett a folyó fölé. Az udvarban, a toronyhoz támaszkodva állt a genovaiak által emelt palota, ők akkoriban a Magas Porta szövetségesei voltak.

A közeli dombon, a temető közepén karcsú minaret állt. Már elég rég visszaszorult az iszlám erről a környékről, de az emléke még elevenen élt. A chocimi piac nemcsak a bazar nevet, de keleti vásártérre emlékeztető kinézetét is megőrizte. Igazi labirintus volt ez, lapos, áttört tetejű faszerkezet. Piacnapokon széles deszkakirakatokban hevert az áru a napon, egyetlen pillantással át lehetett tekinteni a bolt teljes készletét. Veszély esetén a kereskedők egy pillanat alatt el tudták zárni az árujukat, és eltűnhettek a bozótban. A kiéhezett hadak fosztogatásai és a hatalmaságok fantáziadús harácsolása olyan típusú kereskedelmet alakítottak ki az évszázadok során, ahol még a dúsgazdag kereskedők is megőrzik házalókinézetüket, és a megbesélt futtyjelre készek eltűnni, mint a kámfor. Az árucseré elképesztő rendszabályozása ma újból életre hívta ezt a fajta kereskedelmet sok kelet-európai országban.

A Dnyeszter túlsó partján álltak Żwaniec romjai, a lengyel helyőrség egykor onnan

figyelte a törökök mozgását. Állítólag úkapám volt az utolsó helyőrségparancsnok a XVIII. század végén. Eme tisztelettudó évszázad szokásainak megfelelően úkapám és a chocimi pasa apróbb emléktárgyakkal kísért írásos üdvözlőleveleket váltott. Nagyapámnak még volt egy vörös selyembugyellárisa, ami ebből az ajándékozgatásból maradt. Megsárgult levél volt benne, a korra jellemző apró betűkkel írták.

De az ukrainai várak és kastélyok, bármilyen sok volt is belőlük, mindig idegen, nyugati vagy mediterrán hatást mutattak. A megerősített vár vezérő elve az, hogy minden építményt egy körfal mögött, sőt akár egy tető alatt kell elhelyezni a védelmi vonal lerövidítése céljából. A harcias hagyományokkal rendelkező országokban még a paraszti tanyák elrendezése is ezt az elvet követi. Itt tágas épületeket láthatunk, ahol egy fedél alatt megfér a gazda lakása, a ló- és a tehénistálló, az akola, a disznó- és a tyúkól, a pajta, a kocsiszín, a magtár és minden egyéb. Ha bezárja a kaput, családja és jószágai élén úgy érzi magát a gazda, mint egy hajóskapitány vagy várnagy.

A háborúk és a harcias népek hatása ellenére Ukrajna lakói megőrizték épületeikben a földműves és pásztornépek békés hagyományait. Alkalmazkodván a gazdaság követelményeihez, az épületek nagy helyen terültek el. De elrendezésük nem a véletlen műve volt, ősidőkből eredő szabályai voltak ennek.

A lakóépületek kör vagy ovális alakban helyezkedtek el a pázsit körül. A pázsit közepén gyakran öreg tölgy vagy hárs emelkedett, arról tanúskodván, hogy a hely már igen régóta így van berendezve. A lakóépület rendszerint az ígás- és hátszlovak istállójával szemben volt. Néha új házat emeltek a régi mellé. Ilyenkor a régit a vendégeknek és a szegény rokonoknak tartották fenn. Mindig külön épületben, rendszerint az udvarháztól húszlépcsőnyire volt a konyha. Nyáron ez a távolság védte a lakóházat a legyektől. Nem messze a konyhától egy másik épület emelkedett, amit sütődének hívtak. Rendszerint e mellett voltak a cselédlakások. A kör mentén elhelyezkedő külön épületekben volt a jégverem és az éléskamra. Nagyapám gazdaságában ezt a koszorút még kiegészítette a kutyaól és a nagyon találóan kincstárnak nevezett épület, melynek különös tartalma mindig felkeltette az érdeklődésemet. Ott őrizték nagy bőröndökben többek között ősaink személyes ruhatárát: kis virágos selyemruhák és színes frakkok a múlt század elejéről, mind nagyon kicsi volt nekem.

A gazdasági épületek újabb kört alkottak, amely érintkezett az elsővel. Ott voltak a ló- és a tehénistállók, a disznó- és a tyúkólak, pajták, magtárak, szeszfőzdék, bognár- és lakatosműhelyek. Minden gazdasági tevékenységre külön épület volt.

Elgondolkodtató ebben az elrendezésben a kör alak. Csak az ekehasználat általános elterjedésével lettek négyszög alakúak a szántók. A kör alak még abból az időből ered, amikor az építési területet nem a szántóföldekből, hanem a sztyeppéből és az őserdőkből vették.

Az épületek mérhetetlen sokasága és sokfélesége is a régi időkből ered, amikor a paraszti gazdaság zárt egészet alkotott. Azokban az időkben, mint a karpoknál és a huculoknál mind a mai napig, nem adtak el és nem is vettek szinte semmit, mindent helyben állítottak elő. Innen a mesterségek és a hozzájuk való épületek sokfélesége. A termelőképeség növekedése vezetett a munkamegosztáshoz. Az egyik mesterség vonta maga után a másikat. Az újabb és újabb épületek emelése beindította a téglagyárat. A már elkészült épületeket meg kellett óvni, javítani, át kellett építeni. Így jött létre az egész évben dolgozó ács- és asztalosműhely. A földművelő eszközök karbantartása életre hívta a kovács- és lakatosműhelyeket. Nagyapám birtokán egész nap hallani lehetett a kalapácsütések hangját, amire éles, magas, nem túl tiszta, valahol a har-

madik oktávnál található hangon felelt az üllő. A füsttől fekete mennyezet alatt hatalmas fújtató lógott, biztos a legnagyobb bikát kellett megnyúzni hozzá. Ezenkívül nagyapám birtokán még üveghuta is működött, ellátta a gazdaságot palackokkal, egy Cambarot nevű öreg francia műve, aki egykor fogságba esett a krími háborúban, és nem akart visszatérni szülőföldjére, Bordeaux-ba.

A földművelés aranykorában, melynek alkonyára emlékszem, még nem ismerték azt az aszketikus magatartást, ami a takarékbetétkönyvhöz és a kiadásoktól való önkéntes tartózkodáshoz kötődik. Ami minket illet, megtakarításaink lassanként elapadtak hozzá nem értésünk vagy a pénz és a papírok fokozatos elértéktelenedése miatt. A régi földművesek nem ismerték ezt a függőséget. Öregkorban vagy anyagi csőd esetén is megőrizték az olyan emberek derűjét, akik leélték az életüket, volt részük vesződségben, bőségben is, irigység nélkül tudtak nézni mások vagyonára és szerencséjére.

Nagyapám gazdaságával összehasonlítva a modern földművelés nagyon szegényesnek tűnik fel. A mai földművesek túlságosan is hasonlítanak a hálátlan és egyhangú munkához kötött ipari munkásokhoz. Nincs mit csodálkoznunk azon, hogy egyre inkább olyan területnek tekintik a mezőgazdaságot, amely természetéből adódóan nem túl ígéretes, állami támogatásra szorul, vagy olyan alsóbbrendű népségnek való, aki bármivel beéri.

A mi hagyományos fogalmainkban megőrződött az „antikvitas bölcsességének” emlékezete. E fogalom tartalma bizonytalanná vált, és egyik ismert életmódhoz sem tudjuk kötni. Már én sem ismertem senkit, akinek az élete pontosan megfeleltethető lett volna ennek a fogalomnak. Mégis azt hiszem, hogy a hajdani földművesek élete, ha talán nem feleltethető is meg pontosan az „antikvitas bölcsességének”, adott némi fogalmat ennek követelményeiről, s ezek az emlékek nem csekély szerepet játszottak minden későbbi kalandomban. Igaz, nem vontam ki magam, én is részt vettem korom puszta örületeiben, de mindig megőriztem annak tudatát, mi választotta el ezeket a régi Árkádia pásztori bölcsességétől.

*

Nagyapám, Hubert Stempowski háza még tele volt a múlttal, erősen kötődött az előző nemzedékekhez. Szobája falán, a kerevet fölött, amelyen kedvenc vizslája heverészett, kardok, párbajtőrök és tőrök egész gyűjteménye függött. Nagyapám még ki tudta olvasni a kicsorbult pengéken a különféle emlékezetes ütközetek nyomait. A sarokban polcos állvány volt egy regiment pipával, őseim török kapcsolataiból maradt ránk.

Dédapám, Stanislaw portréja volt a falon, zöld köntöst viselt, és a testvéréé, Leoné, aki Párizsban, emigrációban halt meg. Láttam később a sírját a montmartre-i temetőben, a felirat megint aktuális lett: Exoriare aliquis ex nostris ossibus ultor. Még az elhunyt Leon Stempowski is olyan veszedelmesnek tűnt fel e világ hatalmainak, hogy az orosz–francia szövetség idején nem engedte lefényképezni a sírját a párizsi csendőrség.

Mellette volt nagyapám hálószobája, ami már inkább magán viselte személyisége egyéni jegyeit. Nehéz diófa asztalok és székek álltak és valóságos vadászarzenál volt a szobájában. Különféle típusú kétsövű puskák lógtak a szarvasagancsokon, némelyik puská Miklós cár korát idézte, meg borzprém tarisznyák, tülkök, vadászskürtek. Szünidő alatt, hétéves korom óta el kellett kísérnem a nagyapámat vadászatra. Télen – trombitaszó és agárcsaholás közepette – hajnal előtt kellett kelni. Nagyapám megmutatta, hogy kell kiolvasni a hóban a nyomokat, és hogyan lehet ezekből rekonstruálni

az erdei drámák jeleneteit. A vadászat akkoriban az erdő életének és erkölcsének pontos ismeretén alapuló mély értelmű és bonyolult tudomány volt, és nem sok mindenben emlékeztetett az amatőr vágóhidra hasonlító hajtóvadászatra, amit később a magasabb társasági szférák műveltek. Egyébként sajnáltam az állatokat, és, amennyire lehet, igyekeztem futni hagyni őket, alázattal túrvén, hogy rossz lövőnek és együgyűnek tartanak. Az első lovaglőleckéket is nagyapámnak köszönhetem. E célra hihetetlenül széles hátú, jámbor ló szolgált. Kengyel nélkül, saját erőmből kellett felkapaszkodnom rá. Pár lépésnyi ügetés után rendszerint leestem róla. A ló megállt, és lehajtotta a fejét, hogy megnézzen rövidlátó, pislogó szemével. De nem volt kárba a tanítás, hamarosan jó lovas lettem, a fiatal és makrancos lovaktól sem félttem.

Nagyapám I. Miklós uralkodása alatt végezte el a kijevi egyetemet, és elevenen őrizte emlékezetében azokat a zord időket, amikor huszonöt év volt a katonai szolgálat, és minden ezred mögött testi fenytésre való botokkal megrakott szekerek haladtak. Rémülettel és hitetlenkedve hallgattam történeteit, nem tudtam, hogy az én időmben megint visszatér az emberiség a testi fenytéshez és az abszolút hatalomhoz, és hogy gazdag emberek mint szükséges és kívánatos dolgokról fognak beszélgetni ezekről a szalonjaikban.

Élete vége felé nagyapám kezdett érdeklődni a gyümölcskertészet iránt. Birtokán három helyen telepítettek új gyümölcsösöket, és mindegyikbe kisebb lakóházat építettek. Ezek a házak egyelőre lakatlanul álltak. Nem tudtam, mik a szándékai nagyapámnak, de ma, ahogy eszembe jut ez a részlet, az az érzésem, hogy gondolataiban megjelent egy kolónia képe, amely menedéket adhat unokáinak, ha hasztalan keresnék szerencséjüket a földművelésen kívül. Mivel Miklós cár idejében nevelkedett, nagyapám emlékezett, milyen szomorú sorsa volt abban a korban az értelmiségnek. Bizonytalan pályának látta a szabad foglalkozásokat, mert az ilyesmire simulékony jellem kell, kompromisszumokat kell kötni a lelkiismerettel, és végül elvész a függetlenség, amit a falusi élet adott. Az én nemzedékem nem osztotta ezeket a nézeteket. Nagyapám nem kényszerítette ránk a sajátjait, de még életében elő akart készíteni nekünk egy menedékhelyet arra az eshetőségre, ha félelmei beigazolódnának.

Nagyapám 1913-ban halt meg. Mindenkinak, aki később tanúja volt Kelet-Európában a szabad foglalkozások csődjének s végül a tekintélyelvű államnak való kiszolgáltatásuknak, el kell ismernie, hogy nagyapám sokkal messzebbre látott, mint kortársainak nagy része.

Bakos András

A HAJÓ

Vers nélkül fél évig kibírom,
de nem tovább. Ez már a vég.
Estig matatni a papíron:
szavak helyett csak a sötét.

Napokon át halottfehéren,
akár a tengeribeteg
a ringató hajófedélen,
nézni a hamuszín eget.

S ha este lehunyom szemem,
szél éled kinn, a tengeren.
Recseg a kötél és a fa.

Három pokróc takar, de fázom.
Átlyuggatott vitorlavászon
dagad, lobog az éjszaka.

Payer Imre

AZ RT. EGY ALKONYON PESTEN TÚLRA

Az Rt. egy alkonyon Pesten túlra
küldött. Ötösbe váltott Ford Fiesta,
alkonyi, tompa gyomorfeszület.
Egyendizájn ülésen
szemembe ömlött a széjjeleső
külváros. Mintha még az irodában
ülnék. Vagy otthon nézném már a
tévében a határolt, azután szét-
foszló bérház-sikokat? Tegnap? Holnap?
Egy másik alkonyon, reggel vagy délben,
rákövetkező este?
Nem, nem síkálta arcom nedves
szél. Ólmos lépteket lábizmaid

nem éreztek. És nem hallottam
renyhe beszédfoszlányokat. Nem húztam
végig az ujjbegyem rücskös falak
dokumentumán – – Elhagytam a várost.
Biztos pont egy se, úgy sötétedett.
A célt – lakótelep? lak-
tanya? a kastély? vagy egy másik
Rt.? – nem tudtam betájolni.
Az út lejtője mintha sohasem
akarna – mely bugyorban? – véget érn.
Rohantam ülve az autóklimáiban.
Néztem, és szinte láttam:
Menyasszonyfehéren a fák
egyformán lengenek.
Rövid távú reflektorfényben
táncolnak, kergetőznek
lesodrott levelek –

Békés Pál

A HARLEMI ZONGORISTA ÉS A BRANDENBURGI LÓCSISZÁR

*„Vagy a méltatlanság, ha egyszer meg-
történik, olyan világmindenség tükré,
amelyben a logika és a józan ész min-
den törvénye a visszájára fordul?”*

Amikor E. L. Doctorow 1975-ben letette a RAGTIME -ot a kétszáz éves Egyesült Államok asztalára – melyen európai léptékkal mérve még meg sem száradt a politúr –, a regény némi szereplőjét tekintve ugyan költött, de lényegében mégiscsak történelmi munkának tekintették. Tanári kézikönyvet szerkesztettek hozzá, és oktatni kezdték az USA középiskoláiban, mint a századforduló Amerikájának többé-kevésbé hű tükrét. A kézikönyv a sokszálú regény valamennyi eleméhez számos rövidebb tanulmányt, jegyzetet és lábjegyzetet rendelt, a bevándorlási statisztikáktól az amerikai irodalomtörténeti kötődések gondos lajstromozásáig – a lelkes ajánlók már-már történelmi értékű forrásművé stilizálták az írói fikciót. E tanári kézikönyv azonban alig három-négy odavetett mondatban emlékezik meg a RAGTIME azon száláról, mellyel a regény az európai múltba kapaszkodik. Mi sem jellemzőbb az új- és óvilági megközelítések között tatóngó szakadékra, mint hogy az állítólag minden snittjében és génjében hollywoodizálódott Milos Forman filmje, melyet a Doctorow-kötet alapján forgatott a re-

gény divatja idején, éppen az amerikai oktatók által negligált szálát állítja a középpontba.

Tekintsük az alább következőket terjedelmes lábjegyzetnek egy (véltetőleg kulturális elfoglaltság következtében hiányos) lábjegyzetgyűjteményhez.

A jogérzet aranymérlegén

„A tizenhatodik század dereka táján élt a Havel partján egy Kohlhaas Mihály nevű lócsiszár...” – így kezdődik Heinrich von Kleist leghíresebb elbeszélése, melyet négyévnyi csiszolgatás után 1810-ben, az öngyilkossága előtti esztendőben adott közre.

Doctorow csupán a századforduló félmúltjáig nyúl vissza regényében. A RAGTIME mérnöki gonddal szerkesztett mozaikjának peremén tűnik elénk a modern Kohlhaas, a néger ragtime-zenész. Coalhouse Walkernak hívják.

Miféle út vezet a brandenburgi lócsiszártól a harlemi zongoristáig? És vissza?

„Lehetetlenség érett ésszel elfogadni az efféle erőszakos motívumokat” – írja a Kleistől már-már irracionálisan viszolygó Goethe, aki a legélesebben éppen a KOHLHAAS MIHÁLY ellen kelt ki. – „Ötletesen összeállított, csinosan elmondott történet ugyan, de az ellentmondás megátalkodott szelleme kell hozzá, hogy valaki ebből az egyedi esetből alapos és következetes hipochondriával a világ folyására egyetemesen érvényes következtetéseket vonjon le.” Több mint kétszáz év múltán Thomas Mann még mindig Kleist „excentrikus témáit” emlegeti.

Azután felgyorsult a világállapot változása, s a KOHLHAAS MIHÁLY hirtelenében „beérett”. A jogaiban sértett mintapolgár jogtipró hadjáratának szikár krónikája egyszeriben állandó referenciaponttá, mitikus példázattá vált. (Kohlhaas Mihály megjelent a magyar irodalomban is: itthoni útjának mérföldkövei Sütő András darabja, az EGY LÓCSISZÁR VIRÁGVASÁRNAPJA és Hajnóczy Péter A FÜTŐ-je.) Mindez a hatvanas-hetvenes években történt, a RAF, az ETA, a PFSZ első aranykora idején, amikor ismét föllobbant az ír polgárháború parazsa az IRA verte Ulsterben, amikor Münchenben a Fekete Szeptember megmutatta a világnak a terrorizmus fekete sapkaálarccal fedett arcát – amikor beépült a közgondolkodásba: tökéletesen függetlenül attól, hogy e csoportok és akciók milyen körökben milyen visszhangot keltenek, a terrorizmus folyamatos tragédiája mostantól mindennapjaink része. A törvénytisztelő polgár kohlhaasi tombolásba csapó átfarmálódása ekkor már mindennek mondható, csak „egyedi esetnek” vagy „excentrikusnak” nem.

A porosz kupec és a New York-i pianista közös ősét Hans Kohlhasénak hívták. Valóságos személy volt, lókereskedő, brandenburgi alattvaló. Amikor javait jogtalanul elkobozták, a rajta esett sérelmet orvoslandó saját szakállára hadat üzent Szászországnak. A brandenburgi fejedelem igen rossz viszonyban állt szász szomszédjával, így hát nem lépett közbe, Luther Márton igyekezett békés mederbe terelni a konfliktust, de nem járt sikerrel. Kohlhasé végül saját uralkodója ellen fordult, fegyverrel akarta maga mellé kényszeríteni Brandenburg addig csupán hallgatásával szekundáló fejedelmét. Ez azonban túl nagy falatnak bizonyult a magánháborút viselő polgárember számára. Elfogták, és 1540-ben Berlinben fejét vették. – Kleist mindezt Peter Haft krónikájában olvasta.

A krónikabéli vezetéknevű lényegében változatlan marad, ám a „Hans” „Mihály” lesz a kleisti kereszttségben. A név a héber Mikaélból származik, jelentése különböző fordításokban annyit tesz: „az Istenhez hasonlító”, avagy harcias kérdésként: „ki, ha nem Isten?!”. A bibliai Mihály arkangyal a mennyei seregek fejedelme, a választott nép vé-

delmezője, az Úrral szembezállók letiprója. És mivé lesz Kohlhaas? – „Az ítélet angyala zúdul így alá a mennyekből...”

A RAGTIME fekete zongoristájának neve: Coalhouse Walker. Doctorow bámulatos pontossággal követi a kleisti cselekményt.

KOHLHAAS MIHÁLY

RAGTIME

A kereskedőtől előbb jogtalan vámot, majd állatainak passzusát követelik Tronkenburg falai alatt.

Walkeron nem létező kövezetvámot akarnak behajtani az Emerald Isle-i tűzoltóság legényei.

A per tárgya: két fekete ló.

Egy fekete Ford T-modell.

A lovakat elkobozzák és tönkresilányítják.

A kocsit elkobozzák, majd kibelezik.

Mindkét férfi feddhetetlen képviselője, már-már gyanúsan tökéletes mintapéldánya szűkebb közösségének.

Kleist: „*Erre a rendkívüli férfúra élete harmincadik évéig akár úgy nézhetett az ember, mint a jó állampolgár mintaképére... egyszóval a világnak áldania kellett volna emlékezetét, ha egyik erénye el nem hatalmasodik fölötte. Jogérzete azonban rablóvá és gyilkossá tette.*”

Walker is az állampolgári erények és tisztesség megszállottja, ám olyan kisebbség tagjaként, melynek a többség szemében legfőbb erénye a megalázkodás. – „...nem úgy viselkedett és nem is úgy beszélt, mint egy színes bőrű. A fajtájától elvárt tiszteletnyilvánítást úgy tudta átalakítani, hogy az inkább az ő méltóságát tükrözze, és nem azét, akinek szólt.”

E vegyítiszta polgárerény-koncentrátumok ragaszkodása a törvényekhez magától értetődő, ám olyan környezetben kell érvényesíteniük magukat, ahol a törvény betűje írott malaszt, szelleme pedig elvarázsolt kastélyban huhogó tréfás kísértet. Se Kohlhaasnak, se Walkernek nincs érzéke a praxis iránt, a tragikus hősök humortalan és kompromisszumképtelen, rögeszmébe hajló hajlíthatatlanságával követelik az őket elvben megillető jogokat, fittyet hányva környezetük gyakorlatára és szokásrendjére.

Amikor a méltatlanság megesik, mindketten vívódnak, mielőtt pörös útra lépnének. Előbb cáfolhatatlan bizonyítékot kívánnak szerezni: vajon valóban jogtiprás áldozatai-e, vagy tudtukon kívül mégis hibáztak valamiben.

Kleist: „*De aranymérleghez hasonlatos jogérzete még ingadozott énjének legbelső ítélőszéke előtt, még nem volt bizonyos benne, vajon ellenfele valóban bűnös-e...*”

Doctorow: „*De azt a kérdést is kénytelen volt feltenni magának, vajon nem túl érzékeny-e, hisz lehet, hogy csak meg akarták tréfálni...*”

Csakis a megszerzett bizonyosság birtokában fordulnak az igazságszolgáltatáshoz, és szinte azonnali kiderül: hiába.

Kleist: „...az ügyvéd azt jelentette, hogy a tronkai Vencel úrfi atyafiságban van két nemesúr, a tronkai Hinzcel és Kunzcel, akik közül az egyik az uralkodó személye melletti pohárnok, a másik meg éppenséggel kamarás.”

Doctorow: „...az ügyvéd... kiderítette, hogy a tűzoltóparancsnok, akit Will Conklinnak hívtak, a városi bíróság elnökének mostohatestvére és egy White Plains-i megyei tanács tag unokája.”

Szinte a mondatszerkezet is azonos.

A mégoly felháborító, ám egyelőre jelentéktelen pörös ügy elvi kérdéssé lesz.

Már csak egy brutális lökés hiányzik.

KLEIST

Kohlhaas felesége, Lisbeth közbenjár a választófejedelelemnél férje érdekében, ám egy testőr lándzsanyéllel mellbe vágja.

Meghalnak.

Az elvi kérdés létkérdéssé lesz.

Kohlhaas Mihály még egy lehetőséget ad ellenségének: „Leült, és végzést fogalmazott, amelyben a tronkai Vencel úrfit vele született hatalmánál fogva arra ítélte, hogy a lovakat, amelyeket elvett tőle, s amelyeket a földéken tönkretett, a végzés kézbevételétől számított három napon belül vigye vissza Kohlbrückbe, és Kohlhaas istállóiban személyesen hízalja fel őket.”

Ultimátumával hatóságga emeli magát, mai terminológiával élve: egyetlen kézben összpontosítja a három hatalmi ágat, a törvényhozást, a bíráskodást és a végrehajtást – a sajátjában. Legitimációja nem e világi – Mikáel: „Istenhez hasonlatos.”

Walker nem ad több lehetőséget az Emerald Isle-i tűzoltóknak. Az utolsó felszólításnak Kohlhaas világában talán lehet foganatja, de Coalhouse-éban nem. Ott ez már csak szócséplés.

Öldöklő angyalok

Tronkenburg vára és a tűzoltóság épülete elhamvad. Romok és halottak jelzik az ítélet angyalainak útját, s a csapásnak csupán egy-egy túlélője marad: Vencel úrfi, illetve Will Conklin tűzoltóparancsnok. A bosszúhadjáratnak folytatódnia kell.

A lócsiszár kiadja az úgynevezett kohlhaasi parancsokat. Az egyikben „birodalomtól és világtól független, egyes-egyedül istennek alávetett úrnak” titulálja magát, egy másikat pedig így keltezi: „Kiadatott ideiglenes viláгурalmunk színhelyén, Lützen várában.” A zongorista fenyegető leveleket küldözget a lapoknak – aláírása: „Ifjabb Coalhouse Walker, az Egyesült Államok Ideiglenes Kormányának elnöke.”

Ám míg a lókupec szignója valamiféle társadalmi – a magyar irodalomból vett példával Pongrácz István-i – téboly jele, a zenésze egy józan elme taktikai húzása.

A közvélemény számára az a legkényelmesebb, ha Walkert egyszerűen elmeháborodottnak tekintheti. Egy elmebeteg örvongése semmiféle konzekvenciával nem jár, orvosi-rendőri eset, a bűnügyi rovatba való. A lapszerkesztők és a rendőrtisztek azonban az első pillanattól kezdve tisztán látják: fegyveres fölkeléssel állnak szemben. A jól szervezett modern állam hamarabb jut az elkerülhetetlen következtetésre, mint a XVI. századi Szászország.

Kohlhaas mind látványosabban parádéztatja Németország-szerte Mihály arkangyali tébolyát. „...a nép kétoldalt félénken kitért előle: aranyrojtos, vörös bőrpárnán nagy lángpallost vittek előtte, és égő fáklyákkal tizenkét szolgálta követte...” Amikor a karmai közül kisiklott Vencel úrfit üldözve Wittenbergába ér, parancsát a templomkapura szegezi, oda, ahová néhány évtizeddel korábban Luther szegezte téziseit.

Walker mind látványosabban láthatatlan. Lépéseit hideg racionalitás vezérli, a szó átvitt és gyakorlati értelmében egyaránt a föld alá vonul, pincékben tanyázó városi gerillává lesz.

Vencelt, az önkényeskedő grófocskát gyűlölet veszi körül. A Kohlhaas által háromszor is felgyújtott Wittenberga lakossága majdnem izekre tépi. A népharag elsősorban ellene, az események előidézője és nem a lócsiszár ellen fordul. Menekülni kényszerül.

DOCTOROW

Walker menyasszonya, Sarah kérvénnyel fordul az elnökhöz vőlegénye ügyében, ám egy gorilla puskatussal leüti.

Will Conklin, a tűzoltóparancsnok, korlátoltság dolgában elődjén is túltesz. Nem fogja föl, miért közutalat övezi s nem köztisztelet – hiszen elbánt egy niggerrel. Ám szükagyúság ide vagy oda, értetlensége részben érthető. Hiába undorodnak tőle a védelmével megbízott rendőrök is, az alapvető frontok változatlanok: mégiscsak fehér. Sokan éppen azért átkozzák, mert *„ahhoz volt esze, hogy egy négert felhergeljen, de ahhoz már nem, hogy igazában móresre tanítsa”*. Conklint is elüldözik.

A parasztháborúk után lábadozó Németországban Kohlhaas martalóckodásai ellenére is tűnhet a szegények jótévőjének, Robin Hood utódjának, Rózsa Sándor elődjének. Akadhatnak és akadnak is vele rokonszenvezők – tömegesen. Hadseregek legázolása, városok fölperzselése, Tronkenburg ártatlan szolganépének kíméletlen lemészárlása után Drezda városa nem csupán hódolattal, hanem egyenesen tisztelegve köszönti az öldöklő angyalt. Hiszen: *„tűzzel-vassal üldözte a nép elnyomót”*.

A századforduló Amerikájában Walker csakis félelmet és hisztérikus gyűlöletet támaszt. Legalábbis a fehérek között. A zongorista elsősorban fekete, s csak másodsorban jogiért küzdő polgár. A városban lincshangulat támad. A négerék nem mernek az utcára lépni – valamennyien a fehér bosszú potenciális célpontjává válnak. A „wasp” többség szemében Walker háborúja a rasszok háborúja, a feketék elemi fehérgyűlöletének gyilkos kirobbanása.

Amikor ráébred, hogy igazi adu nincs a kezében, Walker taktikát változtat; túsza van szüksége. Pierpont Morgan bankárra esik a választása, hiszen *„...roppant hűbérbirtokával, New York városával Pierpont Morganért egy egész seregnyi tűzoltóparancsnokot és akár egy flottányi Ford T-modellt lehet kifizettetni váltságdíjul”*.

Walker megelőzi korát. Korán jött Fekete Párduc. Lépteit valójában nem a századfordulós Amerika viszonyai irányítják, hanem Doctorow tudása vagy sejtelmei a Vörös Hadsereg Frakció, a Vörös Brigádok, a tupamarók és a többiek gondolkodásmódjáról.

Justizmord

A RAGTIME Coalhouse-szálának kezdetén Doctorow a Kleist-történet jelentéktelen, apró elemeit is átültette regényébe, ám a cselekmény előrehaladtával természetesen növekednek a kor és társadalom diktálta különbségek.

A lócsiszárt kezdetben személyes indulatain túl hangsúlyozottan közösségi cél vezérli: *„...kötelessége minden erejével elégtételt szerezni az elszennvedett sérelemért, s kötelessége megteremteni a biztonságot a jövőre nézve polgártársainak.”* Ez a motívum hamarosan elhalványul, s marad a vasfejű makacssággal végrehajtott személyes bosszú. Soha egy pillanatra föl nem merül benne a gondolat, hogy a kezébe került hatalmat lovai visszaszerzésén kívül másra is használhatná. A kezdeti közösségi indulat elpárologván, háborúja magánember magánügye marad.

Walker soha nem említ semmiféle közösségi célt, az első pillanattól az utolsóig egyéni igazságigényét, személyes sértettségét hangsúlyozza: *„ragaszkodom hozzá, hogy a káromlat megtérítsék és hogy bocsánatot kérjenek”*. Konok következetessége kikezdehetetlen. Ám a század eleji Amerikában – melynek realitásaival a zongorista nem óhajt számolni – Walker akaratától függetlenül jelképpé válik, az elnyomott és lenézett fekete kisebbség harcának jelképévé. Walker kézzel-lábbal tiltakozik és rákényszerített szerep ellen, ám hiába – a legenda- és szimbólumképző erőknek nem ura. Csak az utolsó pillanatban és csak négy szemközt mondja ki azt, ami a célok tekintetében végül is elkülöníti a lócsiszártól. A megszelídítésére küldött mérsékelt néger vezetővel, Booker T. Wa-

shingtonnal folytatott vitájában kénytelen elismerni: „...mindketten fajtánk szolgálói vagyunk, és ragaszkodunk az emberségünk jogán minket is megillető igazsághoz és az azzal együtt járó megbecsüléshez.”

Bár látszatra mindketten konokul kitartanak kezdeti elképzeléseik mellett, valójában ellentétes utat járnak be. A deklaráltan közügyért fegyvert ragadó Kohlhaas később már-már ámokfutóként csakis saját igazságát keresi, Walker pedig, aki deklaráltan magánügyért indul harcba, sarokba szorítottván végül is vállalja a ráerőszakolt szerepet.

Luther Márton levele szíven üti Kohlhaast. A mérséklet karizmatikus apostola elvitatja a lócsiszártól az isteni igazságszolgáltatás jogát, s az őrjöngő kereskedő által gyökerestül felforgatott törvény és rend védelmezőjeként lép fel. Az öldöklő angyal és a közbenjárásra fölkért teológus vitája kompromisszummal ér véget – Kohlhaas leteszi a fegyvert, ennek fejében Luther szót emel érdekében.

Booker T. Washington, „a nagy nevelő”, ez idő tájt „az ország leghíresebb négere” szerint a feketék felemelkedése csakis fehér felebarátaik közreműködésével lehetséges. Ellenése a politikai szervezkedésnek, így hát „idézeteit négy elnök helyeselte, és a déli államok majdnemhogy valamennyi kormányzója”.

Ő a békés megoldás utolsó esélye. Érvelése szinte teljesen azonos a wittenbergai reformátor gondolatmenetével, ám Doctorow semmit sem bíz a véletlenre – a könyvtárszobában, ahol Washington és Walker tárgyalása folyik, „a fal vörös selyembevonatán az idősebbik Lucas Cranach Luther Mártonról festett arcképe függött...”.

Ez a tárgyalás is kompromisszummal végződik.

„Jöjjön hát velem – mondta Booker T. Washington nagyon halkán –, és én közbenjárok, hogy tárgyalása gyors legyen és kivégzése fájdalommentes.” – A fekete lelkipásztor ennyit kínálhat a fekete báránynak.

A mérsékelt irány képviselői nem akarják kockáztatni a jogegyenlőségért vívott harcuk eredményeit. És minél soványabbak ezek az eredmények, ők annál kevesebbet ajánlhatnak. Luther pozíciói erősebbek, ő ígérheti, hogy közbenjár az ügy igazságos kivizsgálásáért, Washington tiszteletes már csak a fájdalommentes halállal kecsegtetheti a zongoristát.

A „Kohlhaas-ügyet” államtanács vitatja meg. Hinz tanácsos szétválasztja a lócsiszár ellen és az általa elkövetetteket, megállapítja, hogy két különböző jogi fogalomról van szó, s ezzel megalapozza a majdani ítéletet: először igazságot kell szolgáltatni a sértett polgárnak, majd megbüntetni a lázadót.

A „Walker-ügy” nem kerül semmiféle ítélőszék elé. A néger háborúja mindvégig rendőrségi eset marad, a különböző megoldási lehetőségek is csak ezen belül merülhetnek fel. Az igazságszolgáltatás gondolata egyetlen illetékes fejben sem fordul meg. „Ha nem látjuk el annak a csibésznek a baját, ha nem hatolunk be a könyvtárba, és nem kapjuk el a tőkét, akkor holnap a torkunknak esik az ország valamennyi niggere” – foglalja össze a helyzetet a rendőr ezredes, s ezzel közvetve igazolja Walker okoskodását: a birtokosának szent nevével védett Morgan-ház kivételével a rendőrség minden egyebet egyszerűen elsöpört, elrobbantott volna az útból. A gordiuszi csomót a milliárdos bankár távirata vágja ketté: „Adják oda neki az autóját, azután kössék fel.” – A megoldási javaslat azonos a kleisti változattal.

A múlt század végén Rudolf von Ihrening, neves német jogász tisztán szakmája szempontjából elemezte a KOHLHAAS MIHÁLY-t HARC A JOGÉRT című szakmunkájában. „Bűne kétszeres, háromszoros súllyal esik vissza a fejedelemre, a fejedelem bíraira és hiva-

talmokaira, akik Kohlhaast erőszakkal szorítják az igazság útjáról a törvénytelenységbe... a jog igazi, halálos bűne a Justizmord, ahogyan a német nyelv oly találóan nevezi. A törvény őrzője és megtartója a törvénygyilkosává lesz. A megvesztegethető, elfogult igazságszolgáltatás áldozata saját szakállára áll bosszút, és önbíráskodással szerez érvényt jogos igényének, nemegyszer azonban túlló a célon, a társadalom esküdt ellenségévé, bűnözővé fajul, és midőn ezért bűnhődik, igazságérzete mártírjává lesz.”

Társak

Kohlhaas csapata kezdetben csupán hét hú szolgáljából áll. Hamarosan valamennyien elesnek, illetve háttérbe szorulnak. A következő csoport már csak a zsákmány reményében szegődik hozzá. Később egy toborzólevél: *„...csapatostul csalta hozzá pénze csengetésével és a zsákmány reményében a csőcseléket, melyet a Lengyelországgal kötött béke kenyérlenné tett...”* Mindenre kapható zsoldosok, züllött martalócok alkotják a kereskedő igazáért küzdő sereg magvát. A lócsiszár semmiféle közösséget nem vállal ügye kiharcolóival. Amint nincs többé szüksége rájuk, *„egész csapatát elbocsátotta ajándékok, köszönetek és célszerű intelmek kíséretében”.*

Az öldöklő angyal – zsoldosvezér.

Walker csapata ennek épp az ellenkezője.

„A fiatal emberek teljes odaadással követték, talán azért, mert sose kérte tőlük. Egyikük sem volt zsoldos.” Valamennyien négernek, gazdasági közösségben élnek a New York-i feketenyegyed egyik pincéjében, és aggályos pontossággal számolnak el minden elköltött centről. *„Mint a járőrbe induló katonák, jöttek-mentek a szállásukról... tábortáborokat állítottak fel, és szabályos kaszárnyát létesítettek... hittek benne, hogy látványosan lelik majd halálukat. Ez a hit drámai, mámoros öntudatot szült bennük.”* Visszafogott dühvel és kivagyfi daccal cselekvő, fanatikus hadsereg erjed a harlemi pincében. Katonái gondolkodásmódjukban és öltözékükben egyaránt azonosulnak Walkerral. Megszállott hit dolgában vezérikön is túltesznek. *„Most valami olyan szörnyűséget teszünk, hogy soha senki nem mer kikezdeni többé egyetlen feketével sem, mert fél, hogy Coalhouse-hoz tartozik!”* – rajongja egyikük. Ám a zongorista nem azért harcol, hogy soha egyetlen feketéhez se merjenek hozzányúlni.

Amikor Apa, a RAGTIME rezonőrje követségbe indul a Morgan-könyvtárat megszálló gerillákhoz, Walker számára már világos, hogy az autót talán megkaphatja – de neki vége. Menteni akarja embereit – és az ellenállásukba ütközik. A Coalhouse-katonák fellázadnak, ám fordított előjellel, mint ahogy halálra ítélt seregtesteknek szokásuk. Nem hajlandók menteni a bőrüket – a vezérrel együtt akarnak meghalni. Számukra a fekete Ford esetleges ürügy, a cél sokkal távolabbi: *„Nem foszthatod meg a követeléseidet az értelműktől! Nem árulhatsz el minket egy kocsiért! Az az átkozott Ford az elégtétel?”*

A rezonőr végighallgatja a vezér és a csapat vitáját, és összeborzad: *„Azért, hogy elégtételt kapjon, Coalhouse Walker hajlandó engedni. De az emberei nem. Azok más nemzedék. Nem is emberek... Szörnyetegek! Az ügy elvette az eszüket. Köpnek rá, hogy ellenük a világ. Hadsereget támasztanak. Nem mások, mocskos forradalmárok.”*

Amikor Kohlhaas Mihályra lesújt a törvény, minden formaságra ügyelve, a császári ügyész jelenlétében szolgáltatnak neki igazságot – úgy is végzik ki.

Walker esetében a hivatalos vizsgálat nemkívánatos. A tárgyalás az államapparátus vétségeire is fényt deríthetne. Amint kilép a Morgan-menhelyről, szitává lövik.

„Apa hallotta a kivégzőosztag sortűzét. Följajdult.” Apa fehér ember, józan polgár, a tisztességes amerikai mintaképe. Hisz a haladásban, és igyekszik elfogulatlanul gondol-

kozni. Még a feketéről is. Tudja, hogy ami történt, nem igazságszolgáltatás, hanem gyilkosság. Nem hoz megnyugvást, csak újabb halált, félelmet, terrort és ellentertort. Nem vég, hanem kezdet. Megérzi, hogy „a tragédiának sohasem lesz vége”.

A tragédiának nincs vége

„Hiába tökélem el, hogy őszinte részvétellel szemlélem, ez a költő mindig borzongást, iszonyt keltett bennem, mint egy természettől szépnak szánt test, amelyet gyógyíthatatlan nyavalya roncsol” – írja Goethe a neki hódoló Kleistről.

Am az ezredvég felé haladva mind több tekintet fordul el a klasszikus kancellárról, és szegeződik „a borzongást és iszonyt keltő” Kleistre, aki „az ellentmondás megátalkodott szellemétől” fertőzött a lócsiszár „egyedi esetéből alapos és következetes hipochondriával a világ folyására egyetemesen érvényes következtetéseket” vont le. A tébolyba hajló világállapot a mitosszá lett lócsiszár szellemét lebbenti elénk, hívják a szellemet Coalhouse Walkernak vagy másként.

A Morgan-ház elfoglalásakor Apában felötlik a kérdés, vibrál, csapong, majd testet ölt: „Vagy a méltatlanság, ha egyszer megtörténik, olyan világmindenség tükre, amelyben a logika és a józan ész minden törvénye a visszájára fordul?”

Igen. Igen.

(Kleist szövegét Kardos László, Doctorowét Göncz Árpád fordításában idéztük.)

Vladimir Nabokov

AZ UTAS

Bratka László fordítása

– Bizony, az élet tehetségesebb nálunk – sóhajtott fel az író, miközben cigaretája hosszú papírszopókájával ütögette tárcája fedelét. – Néha olyan témákat teremt... Hol vagyunk mi hozzá képest?! Lefordíthatatlanok, átadhatatlanok a művei...

– A szerző minden jogot fenntart magának – mosolygott a kritikus, egy szerény, rövidlátó férfi, akinek hosszú, mozgékony ujjai voltak.

– Úgyhogy csak huncutkodni tudunk – folytatta az író, és szórakozott mozdulattal a kritikus üres kupicájába dobta a gyufát. – Csak azt művelhetjük az alkotásaival, amit a filmrendezők a híres regényekkel. Egy rendezőnek az számít, hogy szombat este ne unatkozzanak a szobalányok, ezért a felismerhetetlenségig megváltoztatja a regényt, kiforgatja, kihagy belőle ezer apró részletet és új epizódokat, új szereplőket agyal ki. És mindezt azért, hogy a kívánalmaknak maradéktalanul megfelelő, az elején a jót, a végén a bűnt kárhözható film legyen belőle, amely, és ez a legfontosabb, meglepő, ám mindent megoldó végkifejlettel van ellátva. Mi ugyanígy alakítgatjuk az élet adta témákat, amint valami feltételezett harmóniára és művészi tömörségre törekszünk. A saját agyszüleményeinket gyúrjuk össze a nyers plágiummal. Úgy érezzük, hogy túl elnagyoltan, egyenetlenül ír az élet, túlon túl kócos a zsenije, és az olvasók kegyét ke-

resvén, akkurátus kis elbeszéléseket szabunk ki áradó regényeiből – ad usum delphini. Engedje meg, hogy e témához kapcsolódva elmeséljek egy történetet.

Expresszvonaton utaztam, hálókocsiban. Szeretem az úti beköltözködést, a hűvös ágyneműt, az állomások fényeit, amint egyszer csak megmozdulnak és elindulnak hátrafelé az ablak fekete üvege mögött. Emlékszem, milyen kellemes érzéssel töltött el, hogy üres a fölöttem lévő ágy. Levetköztem, a fejem alá tett kézzel hanyatt feküdtem, és a keskeny kincstári takaró könnyedsége kimondottan édes volt a szállodai párnák puffadtsága után. Egy ideig hagytam, hogy gondolatok kergessék egymást a fejemben – akkoriban kisregényt akartam írni a vonat-takarítónőkről –, majd lekapcsoltam a lámpát, és nagyon hamar elaludtam. És most engedje meg, hogy az olyan elbeszélésekben, amilyenek ez is ígérkezik, gyakori fordulattal éljek: „Arra ébredtem, hogy...” Ámbár ami ezután következik, már nem áraszt ilyen áporodott szagot. Tehát arra ébredtem, hogy ott van előttem valakinek a lába.

– Kérem? – szólt közbe a kritikus, és előrehajolva fölemelte a mutatóujját.

– Ott volt előttem valakinek a lába – ismételte az író. – A fölkében világos volt, a vonat éppen egy állomáson állt. Hatalmas férfiláb volt, a nagylábujj kékes körmével kilyukasztott, durva, pepita zokniban. Döckösen állt az arcom előtti lépcsőfokon, s gazdája, akit eltakart a felső ágy, éppen akkor készülődött, hogy egy utolsó erőfeszítéssel a felső ágyra lóduljon. Volt alkalmam megszemlélni a lábát, a fekete alapon szürke kockás zoknit és a kövér lábikra oldalán a zoknitartó lila ipszilonját. A hosszú alsónadrág kötött anyagából visszataszítóan meredeztek a szőrszálak. Úgy mindenestül gusztustalan volt ez a láb. Megfeszült, amíg néztem, kétszer megmocordult az izmos nagyujja, végül ruganyosan ellökődött a létrafokról, és föllibbent. Föntről krákogás, cuppogás – olyan hangok hallatszottak, amelyekből arra következtethettem, hogy a férfi alváshoz készülődik. Aztán kihunytt a fény, és néhány pillanat múlva elindult a vonat.

Nem tudom, hogyan magyarázzam, de rám pusztító hatást gyakorolt ez a láb. Pepita, lány fürtelem volt. És felzaklatott, hogy az egész emberből csak ezt a gyalázatos lábat ismerem, és nem az egész alakját, arcát. Most úgy tűnt, hogy lejjebb ereszkedik a sötét, fekete mennyezetet alkotó ágya, és mintha a súlyát is éreztem volna. Bárhogy próbáltam is magam elé képzelni éjszakai útitársamat, egyre a lyukas gyapjúzokniból meredező hatalmas köröm ragyogott a szemem előtt kékes-gyöngyházzsínben. Szörnyű persze, hogy ilyen apróságok izgatnak, másrészt viszont: nem éppen az író az az ember, akit apróságok izgatnak?

Nos, nem jött álom a szememre. Füleltem, hogy horkol-e láthatatlan útitársam. Úgy tűnt, hogy nem horkol, hanem nyöszörög, viszont, mint tudjuk, az éjszakai kerékkatolás fogékonnyá teszi az embert a hallucinációkra. Mindazonáltal nem tudtam megszabadulni az érzéstől, hogy szokatlan hangok kélnek fölöttem. Kissé fölemeltem a fejem: már tisztábban hallottam a hangokat. A fölöttem fekvő férfi zokogott.

– Hogy mondta? – vágott közbe a kritikus. – Zokogott? Aha, aha. Elnézést, rosszul hallottam – azzal visszaejtette kezét a térdére, és félrebillentett fejével hallgatta tovább az író.

– Igen, zokogott, és iszonyú volt a zokogása. Fuldoklott, hangosan fújta ki a levegőt, mintha egy liter vizet ivott volna előtte egy hajtásra, majd csukott szájjal hüppögött – a kotkodácsolás szörnyű paródiája volt ez –, és megint belégzés következett, aztán zokogva kifújta a levegőt, de most már, a hahaházó hangból ítélve, tátott szájjal. És mindez a kerékcattogásnak – amely azzá a guruló létrává alakult, amelyen emelkedett, süllyedt a zokogása – az ingatag alapján. Mozdulatlanul feküdtem, figyeltem a sötét-

ben, miközben éreztem, hogy végtelenül ostoba képet vágok, hiszen igen kínosan érinti az embert, ha egy idegen sírását hallja. Aztán még az az akaratlan kapcsolat is fönnállt köztünk, hogy ugyanazon részvétlenül robogó vonat egyazon kupéjának két ágyán fekszünk. És nem hallgatott el, nem hagyott nyugton az iszonyú hüppögés, és mindketten – alul én, aki hallgattam, fölül ő, aki zokogott – óránként nyolcvan kilométeres sebességgel, oldalt fekvé röptünk az éjszakai messzeségbe. Később mintha abbahagyta volna, ám alig szántam el magam az alvásra, újból felbugyogott a zokogása, sőt mintha most még a bensejéből előtörő hangon, a hüppögő sóhajokkal váltogatva, szavakat is mondott volna. Aztán mégis elaludtam, reggel fél hatkor a kalauz felrántotta az ajtót, fölébresztett, és én az ágyamon ülve, a felső fekhely szélét kocogtató fejjel, gyorsan öltöztem. Mielőtt bőröndökkel a kezemben kiléptem volna a folyosóra, fel-pillantottam, de útitársam, még a takarót is a fejére húzva, nekem háttal feküdt. A folyosó világos volt, éppen csak fölkelt a nap, és a vonat kék, friss árnyéka a fűvön, bokrokon kocogott, hajlottan a rézsűkre huppant, elcikkanó nyírfák törzsén villogott; majd vakítóan felszikkart a mező közepén egy hosszúkás tó, elkeskenyedett, ezüst hasadékká hegesedett, szapora dohogással hátrafelé hőkölt egy házikó, egy sorompó, csapott egyet az országút-korbács... és ismét szédítően, fényfoltos oszlopsorként siklottak tova a napfény kiugratta nyírek. Rajtam kívül két, puffadtra aludt, sebtiben kifestett arcú hölgy és egy velúrkesztyűs, útisapkás öregúr állt a folyosón. Gyűlölköri korán kelni – a világ mámorító hajnala képtelen kárpótolni az édes álom reggeli óráiért –, és csak mogorván biccentettem, amikor a kisöreg megkérdezte, hogy: „Maga is lekaszálódik X.-ben?” És megnevezte a nagyvárost, ahová tíz-tizenöt perc múlva meg kellett érkeznünk.

A nyírek hirtelen szétrebbentek, a nagy igyekezettől csaknem a vonat alá kerülve, féltucatnyi ház rohant le egy dombról, majd villogó üvegekkel biborvörös gyár lépkedett tova, egy ötöles hirdetőtábláról ránk ordított valaki csokoládéja, megint gyár-épület jött, üvegablakok, kémények; egyszóval az folyt, ami akkor folyik, ha egy nagyvároshoz közeledünk. Ám aztán, legnagyobb meglepetésünkre, a szerelvény remegve fékezett, és megállt egy üres feltételes megállóban, ahol, legalábbis azt hinné az ember, semmi keresnivalója egy expresszvonatnak. Azon is csodálkoztam, hogy néhány rendőr áll a peronon. Lehúztam az ablakot, és kihajoltam. „Húzza fel!” – mondta udvarias hangon az egyik rendőr. Izgalom fogta el a folyosón állókat. Éppen elment mellettünk a kalauz, megkérdeztem, hogy mi történt. „Valakit keresnek a vonaton” – válaszolta, és pár szóval, sebtében elmondta, hogy a városban, amelyen átjöttünk éjszaka, bűntény történt este; egy férfi agyonlőtte a feleségét és a felesége szeretőjét. A hölgyek felkiáltottak, a kisöreg megcsóválta a fejét. Két rendőr és egy bukmékerre hasonlító, pirospozsgás arcú, gömbölyű, keménykalapos nyomozó lépett a folyosóra. Megkértek, hogy menjek vissza a kupéba. A rendőrök a folyosón örködtek, a nyomozó pedig végigjárta a kupékat. Megmutattam neki az útleveletem. Kivörösödött szemével végigsöpört az arcomon, és visszaadta a papírjaimat. Ott álltunk a szűk helyiségben, és a felső ágyon mozdulatlanul feküdt a takaróba burkolt fejű, sötét alak. „Ön kimehet” – mondta nekem a nyomozó, és a felső ágy felé nyúlt. „Az iratait, kérem!” A takaróba burkolt férfi horkolt. A nyitott ajtónál álltomban hallottam a horkolását, és úgy tűnt, még ott rezeg benne az éjszakai zokogás visszhangja. „Ébredjen fel, kérem!” – szóló hangosabban a nyomozó, és valami professzionális mozdulattal megráncigálta a szürke takaró szélét a férfi nyakánál. Az megmozdult bár, de horkolt tovább. A nyomozó

megrázta a vállát. Szinte önkívületbe estem, elfordultam, és kinéztem az ablakon, de nem láttam semmit, mert egész lényemmel azt figyeltem, hogy mi történik a kupében.

És képzelje, semmi rendkívüli nem történt. A férfi álmosan felmordult, a nyomozó határozott hangon elkérte a papírjait, határozott hangon megköszönte, kilépett a kupéból, és bement a következőbe. Ez minden. Pedig, gondolhatná az ember, mennyivel remekebb lett volna – legalábbis az író szempontjai szerint –, ha erről a förtelmes lábú, zokogó utasról kiderül, hogy ő a gyilkos; milyen remek magyarázat lett volna a könynyeire, és főképp, milyen remekül illeszkedik éjszakai utazásom és a róla szóló rövid elbeszélésem keretei közé. Am úgy látszik, hogy a szerző – az élet – elképzelése, mint mindig, most is ézerszer remekebb volt.

Az író felsóhajtott, elhallgatott, és szétrágott, szétmorzszolt szopókájú, rég kialudt cigarettáját szivogatta. A kritikus ráfüggesztette jószágos tekintetét.

– Vallja be – szólalt meg ismét az író –, attól a pillanattól, amikor a rendőröket elvittem, biztos volt benne, hogy az én zokogó emberem a gyilkos!

– Ismerem a maga stílusát – mondta a kritikus, s ujjja hegyével megérintette beszélgetőtársa vállát, majd a rá jellemző mozdulattal vissza is húzta kezét. – Ha detektív-történetet írna, akkor nem azt tenné meg gyilkosnak, akire egyetlen szereplő sem gyanakszik, hanem azt, akire a lelegejétől mindenki. És éppen így vezetné tévútra a gyakorlott olvasót, aki megszokta, hogy nem olyan egyszerű kinyitni a titkos szelencét. Tudom, hogy a lehető legtermészetesebb megoldással szereti tálalni a meglepetésélményt. De azért ne élje bele magát nagyon! Az életben nagyon sok a véletlen, de nagyon sok rendkívüli dolog is van. A szónak megadatott az a magasztos kiváltság, hogy a véletlent rendkívülivé, a rendkívülit pedig ne véletlenszerűvé tegye. Ebből az esetből, ezekből a véletlenekből egy tökéletes elbeszélést írhatott volna, ha az emberét teszi meg gyilkosnak.

Az író ismét felsóhajtott:

– E-egen. Gondoltam rá. Kiegészíteném néhány részlettel. Utalhatnék rá, hogy a gyilkos szenvedélyesen szerette a feleségét. Bármit kigondolhatnék. Csak nem tudom, és ez a baj, hogy az élet nem valami mást, valami sokkal mélyebb, finomabb dolgot tartott-e szem előtt. Az a baj, hogy nem tudom, miért zokogott az a férfi, és soha nem is fogom megtudni.

– Szót kérek – mondta lágyan a kritikus. – Maga, az író, legalább valami hatásos végkifejletet alkalmazhatott volna. Mondjuk, azért sírt a hőse, mert elvesztette levéltárcáját a pályaudvaron. Volt egy ismerősöm, egy rendkívül katonás külsejű férfi, aki hangosan sírt, ha fájt a foga. Nem, köszönöm! Ne töltsön többet! Elég, éppen elég volt.

Takács Zsuzsa

ÉRINTÉS

Ha újra ébredsz, ha újra ébredek,
 a világ bármelyik szögletén ha találkozunk,
 ha nő leszek és férfi leszel újra,
 ha mind a ketten férfiak leszünk vagy nők,
 ha lesz hely, ahova betérhetnek az ilyen párok,
 ha eljön az örök szárazság ideje,
 vagy éppen az örök eső,
 és bizonytalan köd üli meg a városokat,
 ha megpróbál a pára elszabadulni az aszfalttól,
 de nem tud, ha a lámpák fényköre: szent! szent!
 kiáltja és megkoronáz minden arra haladót,
 ha erőt vesz rajtam gyöngeségem,
 megszületnek újra ezek a versek.

HALÁLA ÓRÁJÁN

Tőle távol lévő nagyobbik lánya
 nem tudja beindítani a kocsit,
 ölébe eresztett kézzel ül, egyszer csak
 hangot hall, apja félelemtől fölcsapó
 gyerekkori hangját: *Attól fél Dodó!*
 kiáltozza, mint hetven évvel azelőtt
 a kassai pályaudvaron, amikor meglátta
 a fújtatva felé közelítő mozdonyt,
 és fejét anyja szoknyájába temette.
 Kisebbik lánya délután háromnegyed kettő
 és kettő között himzett párnát vásárol,
 mit sem sejtve, egy perui diáktól,
 s a párnán egy halotti urna rajza:
 egy jaguáragyarú isten.
 A doktornő, aki a feleséggel és fiúkkal
 közli a halálhírt, elsírja magát,
 de nem mondja meg, mi volt utolsó mondata.

FIGYELŐ

RÍTUS ÉS SZABADSÁG

Takács Zsuzsa: *Viszonyok könnye*
Jelenkor, Pécs, 1992. 132 oldal, 99 Ft

Az *Újhold*-as első nemzedék árnyékban működő kiváló íróinak árnyékában az elmúlt évtizedekben kialakult egy polgári értékeket hangsúlyozó, sem művészi, sem társadalmi forradalomra nem ösztökélő, önmagának elégséges, láthatatlan mentális egységben gondolkodó laza írói csoport. Ennek a jobbdán városon született, városban élő, az adott intézményrendszerbe mérsékelt lelkesedéssel beilleszkedő, hivatalosan nem tiltott, de kevesek számára jelentékeny írói csoportnak egyik fontos jegye az volt, hogy igyekezett kialakítani – művészetében és magánéletében egyaránt – az autonómiának azokat a szűkös szabadságtereit, amelyekben önmagával azonos és maradandónak gondolt értékrendet mutathat föl. Ezek az alkotók kevés szóval beszéltek, dimenziójuk mélyebb volt, mint a retorikájuk, korlátozták mondandójukat a lényeges részlegesre, s a színpalak mögé utaltság és várakozás stádiumaiban is megőrizték meggyőződésüket egy individuális, meghatározott közönségnek szóló művészet iránt. S most egyszerre úgy tűnik, hogy többüknek „ideiglenes”, hosszú ideig méltatlanított művészete valamely rettenetes nagyszerűség szövevényeként bukkan elénk, olyan leletként, amit előbb finomecsettel meg kell tisztítani, majd patikamérlegre kell tenni, utána nagyító alá, s azután föl lehet jegyezni egyedi sajátosságait. Legyen szabad itt elővételeznem egy gyanúmat: Takács Zsuzsánál is azért ölthetett ilyen plasztikus formát a szerelmi érzés, mert ez volt az egyetlen, egészében megőrizhető identifikációs lehetőség a költő – s nyilván a polgár számára is.

A kötet első felében összegyűjtött szerelmes versek azt sugallják, hogy a mindennapi szokás föld alatti vágányam sodródó lírai alanynak olyan rejtett, de szilárd érzelmi

alagútrendszere van, amely képes őt átsegíteni minden külsőleges ostromzáron. A polgári életforma diszletei közt (lépcsőház, nyelvóra, fikusz, egyetemi hallgató stb.) zajló, spirituális neuralgiáktól sem mentes, olykor regresszív érzelmi teret egy nyugtalanító, néha számonkérő, fiktív férfi identitása tölti ki, aki ki-be jár esztendőkből, éjjelekből-nappalokban, háború és béke idején, tegnap és holnap. Van ezekben az epizódok, kihagyásokkal ábrázoló, ugrásszerű tizenkét sorosokban valami javasasszonyi vonás, de míg például Pilinszky „szerelmes” helyzetei vakító élességű költői manőverezések, addig Takács Zsuzsa álom-életképeinek epikai súlya és közvetlenül emberi légköre van. Noha a költemények előterében általában tompa fény világít (többször holdfény vetül késő őszi, esős, éjszakai tájra, mint például az EGY ISMERETLEN, BALLONKABÁTOS FÉRFI JÖN című versben, vagy ennek a ciklusnak egyik legszeresebb darabjában, a BETEG VERS-ben), fagy van, esik, többnyire búcsúzást emlegetnek (a *kabát* a költőnek kedvenc kifejezése), vagy egy omladozó vakolatú lépcsőház bukkan elénk, vagy éppen a nem létezők (az emlékezet törzsvendégei) ülnek körül az ágyat, s faggatóznak, vagy a sérült fikusz levézetére esik pillantás: mégis érzékeljük a keservek mögött azt a feminin költői magánrezervátumot, amely a világnak védtelenül kiszolgáltatott tudat titkos menedékhelyéül szolgál. Ha szabad azt mondani: ezek a versek implodálnak, befele robbannak, s a lírai hős lélektani ikonkultuszából csupán annyit árulnak el, amennyi a mi távolabbi részvételünkhöz okvetlenül szükséges.

Van ebben az emlékezésben valami götikus elem: örökké folajzott a közvetlen alkalomra, örökké megtartóztató az eszmény tisztaságának érdekében. A szerelem itt olyan gyümölcsként jelenik meg, amely inkább táplálék, mintsem élvezet. Minthogy azonban ez a „szerelmi ünnep” folyamatosan az emlékezés függőnye mögött zajlik, a nemlétebe szorított főhős, akit főszerepre rekrutálnak, tá-

voli, szinte embertelen aurát kap, s úgy tűnik, itt nem is egy férfi és egy nő szerelméről van szó, hanem egy olyan egyszemélyes áldozatról, amelyben versről versre fogadalmi gyertyákat gyújtanak meg egy ismeretlen emlékezetére.

Az egyes emlékek, amelyek csak jelzésszerűen mutatkoznak meg, egy láthatatlan pont körül megélnétkik és démonivá avatják a tudatot: e csekélyre redukált, sűrített mozgalmasságból születik ez a költészet. Ellenkezőleg azonban azt is mondhatnám: minden fokozottsága ellenére van benne valami amazonszerű deszexualizáltság. Nem női, hanem feminin: nem ismer megtermékenyülést, szerves növekedést, „anyatermészetű” folyamatokat, hanem a szenvedély ellenére szeret, észrevétlenül, egy pillanat alatt célja felé ugorva. Nem jelentősége, hanem funkciója van itt a szerelemnek: egyetlen megnevezett vehikuluma a félelemben s a félelemért elmorzsolt egzisztenciának. Ezért van – szerkezetileg – egyetlen főszereplője, ezért lehet más főszereplője is (gondoljunk például az ÁTVÁLTOZÁSOK című költeményre).

Ami a kötet formai jegyeit illeti, három érdekességet kívánok megemlíteni.

Első pillantásra látható, hogy Takács Zsuzsa költeményei egy tömbből vannak kifaragva, s nem ragasztgatással, hosszadalmas szökeresés révén alakulnak: saját szövegnyomat – mely nyilván egy egész élet keresésének eredménye – nem egyes ihletalkalmak kiszákmányolásával igyekszik gyarapítani. Ritkán van „riadó” a szövegben: mondatformálása inkább rideg és érdes, mintsem látványos és leleményt hajhászó. Ami ezeknek a nyelvi alakzatoknak biztosságot ad, az a sorokba rejtett, tompított antikós ritmizálás. Nem elegendő itt azt mondani, hogy a szövegek négy háromsorosra tagolódnak, hiszen a terzina egyéb kívánalmái hiányoznak, s a hármas tagolásnak nincsen önmagában semmilyen benső szükségzerűsége. Viszont ha például az ÍRD MEG A VERSET ÉS MENERÜL! ötödik sorát tekintjük, nyomban fölfüvelünk az egy lábbal megkurttított catullusi tizenegyes emlékezetes dallamára. Vagy lapozd föl a RÁJOTTEM, HOGY FÉLEK A CSONDTÓL MOSTANÁBAN második sorát („*Ha csönd, bármikor az eszembe juthatsz...*”), s előtted áll ennek a klasszikus, a magyar irodalomban ritka sorformának tiszt-

ta alakja. Egyebek felsorolása helyett megemlítem, hogy az antik ritmustöredékek olykor csoportosan is megjelennek, mint például a SZINTE SZERELMES VERS-ben: a harmadik sorban a „*mint romlott, gyönyörű...*” szekvenciában (ugye, megcsendül *fülünkben* mindannyiunk közös violinkulcsa: „*Hervad már ligetünk...?*”), majd a negyedik sorban egy tiszta feles hexameter, vagy később a hatodikban egy csaknem tiszta háromnegyed hexameter. Több hasonló zenei-ritmikai betétet lehetne itt idézni.

Egy másik művészi fogás: az igekötők dinamizált, inverzív használata. Takács Zsuzsa itt a mozgalmasságnak, az „ige dolgoztatásának” szokatlanul eredeti formáit teremti meg. Nem állítom, hogy ez a fogás a hagyományban ismeretlen (utalok József Attila NAGYON FÁJ című versének huszadik-huszonegyedik szakaszára, de megemlíthetném Pázmány Péter prédikációit is...), mégis figyelemre méltó, hogy itt egy modern költő ismét tudatosan alkalmazza mesterségének némely rég sutba vetett eszközét. Elégedjunk meg egyetlen szemléltető példával: az ELŐSZOR CSAK ENNI NEM VOLT KEDVEM című költemény negyedik sora így hangzik: „*A telefon, a taxi, a kórház ideje eljött.*” Ebben a kijelentésben nincsen semmi meglepő: a költő nyelvhasználatára általában is jellemző bizonyos darabosság, ösztövérség. De azáltal (s olvaszuk el összefüggően az egész költeményt), hogy a sor végére, a kiemelt alanyok mögé – mint egy vészjósló orvosi zárójelentést – kiakasztja az inverzív igekötős igét, váratlanul távlatot képes kölcsönözni ennek a puritán mondatnak. Ez a sor nem pusztán megállapít valamely befejezett tény, hanem egy befejezett ténynek keserveit képes földézni és emlékezetünkbe vésni.

Vannak a kötetben olyan részek is, ahol ez a mondatvezetési szeszély nem jár megnyugtató eredménnyel, s az egyes mondattagok mintha hátat fordítanak egymásnak. A RESENTIMENT első két versszakával változatlanul birkózik a recenzens. Vagy a HOGY ARCÁRA VÁGYIK AZ ARC, AZT SÁPADTSÁGA című vers első két sorában több fényt igényelne. Összességében azonban azt lehet mondani, hogy Takács Zsuzsa a magyar versmondattal egy egyéni, „pangó” típusát hozta létre: nem mindig tetszetős szót választ, de szavait

mindig képes „helyzetbe hozni”. S művészi-
leg végső soron helyesen cselekszik: a költő
feladata nem csupán az, hogy megragadja a
„lírai mondandót”, hanem az, hogy az olva-
sóban újratertse azt.

Dióhéjban érinteni szeretnék egy harma-
dik alkotástechnikai elemet. Takács költésze-
tére egy bizonyos dialektikus kompozicioná-
lis atomokra épülő beszédmod jellemző. En-
nek a technikának iskolapéldája az EGY ISME-
RETLEN, BALLONKABÁTOS FÉRFI JÖN. Egymás-
nak feszülő erővektorok egyetlen feszes kö-
tege ez a költemény. Egy *férfi jön szembe egy
nővel; khalt az utca, de a férfi mosolyog; a férfi
ismeretlen, de szeretik; a holdfogyatkozás teljes;
egy hálógy borította szem nézett; a szennyos város
a szerelmekkel; egymással szemben ülnek az is-
meretlen szerelmesek; elege lett a holdnak*
(mely bevilágítja az éjszakát) *a homályból*. A
költeményben alig-alig történik valami, nem
mesél el – mondjuk – egy kerek történetet,
a szöveg nincs megfejelve valamely éles csat-
tanóval vagy ügyesen elhelyezett állítással, s
a verset mégis körülveszi valamilyen harang-
szerűen zárt atmoszféra és szelid sugalmas-
ság. Ennek a hatásnak legfontosabb eleme
éppen ez a huzalos, ellentétesen fonatos vers-
építkezés, amely Takács többi szövegeinek is
sajátossága. Technikájának egyik kedvező kö-
vetkezménye az, hogy a szövegekben a lázas
túlfűtöttségnek nyoma sincsen: inkább távol-
ságot teremt maga és saját élménye, maga és
olvasója között. Ugyanakkor közvetíteni tud-
ja az öntranszcendálás tapasztalatát: azonos-
ulását azzal a szellemi és érzelmi szférával,
amelyből költészete hajszálygókerekkel táp-
lálkozik.

A kötet második felében ennek a költészet-
nek igazi szellemi barlangrendszerébe belé-
pünk (hogy mondatom szórendjével és az el-
tévedt igekötővel megidézsem a költőt). Ben-
sőleg megszerzett szövegek egész sorával
van itt ismerkedésünk: az egyes művek nem
csábítanak többé kíváncsi pillantásra szom-
szédjaik felé. Ezek a költemények szellemileg
megalapozott, részleteikben érzékletes, egé-
szüket tekintve elvont látomások. Racionali-
táson túlterjedő világosságuknak, statikus szí-
goruknak hatása alól nehezen lehet szabadulni.
Kétségtelen, hogy ezekben a művek-
ben hosszú esztendők hitbéli, történelmi, ér-
zelmi, hivatásbéli tapasztalata rejlik. Elkülö-

nitve, életanyaggal megterhelten ki vannak
helyezve (azaz: át vannak lényegítve) egy
imaginárius térbe, amelyből már csak közve-
tett energiáknak szibillikus parancsait vagy
szenvedélytelen közléseit halljuk. Takács Zsu-
za költészetének lényeges mondandóit szin-
te egy második tollal írja: nem konkrét szem-
léleti anyagot rögzít („*Csak az elvont dolgok gyö-
törnek igazán...*”), hanem – éppen kézműves-
ségi igyekezetével – olyan önálló „*mágikus te-
kerceket*” hoz létre, amelyek ugyan az eszten-
dők mélyéből származnak, mégis már az
időtlenység tartozékai. Csaknem minden sor
magába zárkózik, viseli terhét, közölni szeret-
né azt a tartalmat, ami mögötte van: miköz-
ben láthatatlan szálakkal még visszakapaszk-
odik a közvetlen tapasztalatba, művésztété
különített pontosságával már azt az objektív
nyelvi sávot érinti meg, amelyben minden
emberi élet közös értelme kimondható. Még
a széles hálóvetésű, súlyos versek mellé (ÁT-
RENDEZÉS, AZ UTOLSÓ SZALMASZÁL, AZ ÉREM
MÁSİK OLDALA, ANIMA, VÉGTÉLEN ÓRÁN, NE
HARAGUDJ, HOGY NEM SZÓLTAM ELŐRE, A LEG-
BELSŐ SZOBÁBAN, EMELJÉTEK FÖL SZÍVETE-
KET!) beépített kisebb darabokban is érezni a
félreérthetetlen egzisztenciális nyomatékot,
annak az általánosan emberi-művészi törek-
vésnek a nyomát, amely a versben látja az
élet centrális nyereségének egyik formáját, s
minden sikert vagy kudarcot a versbe (a *tel-
jesített* versbe) kíván belefoglalni. Helyszüke
miatt csak egy kis kilencsorost idézek, szem-
léltesse ez Takács Zsuzsa érett művészetét
(MÉRT AKAR A SZÍVEM KIVETNI):

*„Mért akar a szívem kivetni
magából, ahogy a görnyedő test
az érett magzatot? A duzzadt
szemhéjű nő a túlnőtt tehertől
szabadulni vágyik, de nem tud.
Hiába küldik a fehércsempés
folyosóra, járkaljon föl-alá,
bár fájásai már diadalmassak
s a másik dicsőségét hirdetik.”*

Szigorú szellemiség igazgatja ezt a költésze-
tet: az elérhetetlenre törekszik, s közben az
eredetiség ritka fokozatait éri el. A teljesség
felé mozgatja a magyar költői nyelvet.

Báthori Csaba

BAKA ISTVÁN JELENÉSEI

Baka István: Farkasok órája

Tolna Megyei Könyvtár–Szekszárd város önkormányzata, Szekszárd, 1992. 78 oldal, 132 Ft

Baka Istvánnak nincs szerencséje a kritikával. Lírájának fogadtatását különös kettősség jellemzi: egyfelől teljes és egyöntetű az elismerés, másfelől az öt méltató bírálók megvannak győződve arról, hogy egy méltatlanul elhallgatott életművet kell – akár egy lappangó polémia lendületével is – megvédeni. Ez utóbbira mostanában Lator László szolgálta a látványos példát, amikor részletes, affirmatív kritikát szentelt a költő gyűjteményes kötetének (ÉGTÁJAK CÉLKERESZTJÉN, Bp., 1990). Az egyébként rendkívül színvonalas bírálatban olvashatók a következők: „Csak emlékezetemre hagyatkozva mondom, de nem hiszem, hogy tévedek: már három nem akármilyen verseskötet, két prózákötet jelent meg, s még egyellen igazán méltó kritikát sem írtak róla. (Az dehogy merem ideírni, hogy viszont kiket, milyen leleményes pirotechnikusokat, gyors kezű kóklérokat kiállított ki zseninek, pártérdekből, csoporthűségéből, balek sznobságból, egy-egy visszhangos kritika.)” Ráadásul Lator abban fedezte föl – legalább részben – Baka középső, a kritikus szerint sikerületlenebb pályaszakaszának lélektani magyarázatát is, hogy a költő megunt a visszhangtalanságot, és harsányabb lett: „Azért kezdett harsányabban beszélni, mert nem érezte magán a régen megérdemelt figyelmet?” (Holmi, 1991/10.)

Véletlenül sem akarok ironizálni vagy filológiai iskolagyakorlatokat bemutatni, pláne nem a nagy műveltségű és tájékozott Lator László rovására – aki mellesleg lefegyverzően őszinte volt, hiszen bevallotta a memóriájára hagyatkozott. Ám tény az, hogy Baka már első kötetétől kezdve kitüntetett kritikai figyelemben részesült. A MAGDOLNA-ZÁPOR-ról (Bp., 1975) nyolc recenzió jelent meg, ami pályakezdő kötetnél, különösen a hetvenes évek közepén, nagy szám; s érdemes végigtekinteni azon lapok névsorán, amelyek vállalkoztak a bírálatok közlésére: *Népszava, Alföld, ÉS, Forrás, Napjaink, Magyar Nemzet, Új Irás, Jelenkor*. Vagyis Baka kapott zsurnálkritikát éppúgy, mint esszékritikát; foglalkoztak

vele fővárosi lapok éppúgy, mint vidékiek; bírálói között éppúgy akadt költő (Kerék Imre, Zalán Tibor), mint főhivatású kritikus (Bata Imre, Berkes Erzsébet) stb. Következő két kötete, a TŰZBE VETETT EVANGÉLIUM (Bp., 1981) és a DÖBLING (Bp., 1985) hasonló visszhangot váltott ki – az olvasót ezúttal megkímélem a részletesebb bibliográfiai bizonyítástól –, s 1991-ig, tehát Lator bírálatának megjelenéséig, legalább négy, általam ismert tanulmány elemezte Baka lírájának egészét vagy valamely részletét, nem szólva most többi kötetének méltatásairól. Mind a kritikák, mind az analízis dolgozatok közösek voltak a meleg elismerésben.

Mindebből mégsem az következik, hogy Latornak ne lett volna igaza. Hiszen nyilvánvaló ténybeli tévedése – amely a lényeghez képest apróság – egy valóban jellemző fogadtatástörténeti zavarra világított rá rendkívül élesen. Tudniillik arra, hogy Baka nem került bele olyan, nemzedéki vagy világszemléleti jegyek alapján megalkotott kritikai névsorolvasásokba, amelyek a magyar kritikai hagyomány újabb fejezetének tanúsága szerint a jelentőség tudatosítását a leginkább elvégzik. Illetve ahová besorolták, annak kevés köze volt Baka lírájának mélyebb rétegeihez – ám ezek a rokonítások bizonyos fokig kompromittáló jellegűek lettek, még ha eredetileg megtisztelőnek szánták is őket.

Baka Istvánt ugyanis szinte mindmáig és szinte kivétel nélkül – a kivételekről később! – a Kilencek költőcsoportjának leszakadó tagjaként kezelték; ami azt is magában foglalta, hogy a népi líra leszármazásának rendszerében értelmezték. Kerék Imre az „*Ady, József Attila, újabb líráinkban Benjámín László, Csanádi Imre, Nagy László neve*” fémjelezte vonulathoz sorolta (*Jelenkor*, 1976/5.). Szokolczay Lajost költői alapállása az Illyés Gyulára és a Nagy Lászlóra emlékeztette, hozzátéve, hogy a fiatalabb költőnemzedékből leginkább Utassy József említhető társul (*Alföld*, 1981/10.). Görömbei András „*Ady, Nagy László ösvényén betájolható*” líráról beszél, s ő is emlegeti – párhuzamként – Utassyt (*Alföld*, 1986/3.). Baán Tibor Nagy Lászlót és a Kilenceket emlegeti rokonaként (*Forrás*, 1988/3.). Hasonló gondolati művelet elvégzése következtethető ki Tarján Tamás kisesszéjéből, amely egyébként még csupán az első

kötetre építhetett: „*Baka sokat tanult a tárgyas-leíró típusú magyar líra örökségéből, sőt például a lényegében nemzedéktársainak számító Kilencek munkásságából is, de mindjárt tovább is fejlesztette, alakította a közvetelt és közvetlen hagyományt.*” (FIATAL MAGYAR KÖLTŐK 1969–1978. Szerk. Vasy Géza. Bp., 1980. 66–67. o.) S ennek a kritikai tradíciónak adózik önkéntelenül még az a Keresztury Tibor is, aki egyébként egy igen jó kritikájában pontosan felmérte Baka költői különállását: a nyolcvanas évek magyar költészetéről írott áttekintésében – igaz, elhárítván a lényegi azonosságot – mégiscsak abban a bekezdésben tárgyalja Bakát, amely a „*magyar költői hagyomány népi-népies ágához kötődő líratípus*” továbbélését vizsgálja (Alföld, 1991/3.).

A legújabb Baka-kötetnek, a FARKASOK ÓRÁJÁ-nak megvan az a jelentősége, hogy végképp világossá teheti: abból a logikai előfeltevésből, amely a költőt a Kilencek utóvédjének tekinti, egyáltalán nem lehetséges az eddigi életmű értelmezése. Túlságosan sok tényezőtől kellene eltekinteni ahhoz, hogy ez a párhuzam használható legyen. Nemcsak poétikai jellegűektől egyébként: hiszen Baka pályájának – a látszólag lassú gyarapodás ellenére is nyilvánvaló – dinamizmusa szintén csak felemásan lenne magyarázható. Mondjuk, az alkat és a személyiség titokzatos mélyszerkezetével – ha a többnyire belső válságba fulladó Kilencek pályafutása szomszédságában szemléljük. Pedig valószínűleg nem csak erről van szó – noha erről is: a Kilencek alapvetően anakronisztikus karakterű költői szerepéhez képest (hangsúlyozom: szerepről és nem az életművek értékéről beszélnek) egészen más pozíciót töltött be Baka Neki nem volt köze ahhoz a gyökerében XIX. századi líramodellhez, amelynek átideologizált változatához a költőcsoport indulásában oly erősen kötődött; s ilyenformán nem kellett zembekerülnie saját lírai pozíciójának érvénytelenségével. A költő már jó ideje meghatározta a lírai én és a világ kapcsolatának számára releváns elemeit, s ezen legújabban sem változtatott, legföljebb árnyalatait módosította. A FARKASOK ÓRÁJÁ-ban a régebbi s újabb versek ciklussá szerkesztése különösen élesen rávilágít a világgépi azonosságra, innen nézvést tehát jól leírható a Baka-líra választott centruma. Annál inkább,

mivel az egyik vers- s cikluscím kezünkbe adja a kulcsot: az APOKALIPSZIS jelenidejűségére épül az eddigi pálya.

Első kötete, a MAGDOLNA-ZÁPOR (amely egyébként újabb versei fölül újraolvasva, meglepően alatta marad költői színvonalának) még nem e köré szerveződött. A címadás is mutatja, hogy a megváltás-megváltódás-megtisztulás fogalomkörében helyezkedtek el a költemények, hangsúlyos volt a krisztusi szerep imitációja – s ez utóbbi, mellesleg, nem függetlenedett egyfajta forradalomnosztalgiaától sem: gondoljunk a CHE című versre, amely ráadásul a Dózsát és a kuruc időket felidéző darabok társaságába került. Ám ez még csak vonulattá sem állt össze, épp csak felcsillant; de jelentősége van. Baka indulásának egyik forrásvidékét teszi láthatóvá, Géczy János szavait idézve: „*Mitől romantikus alkotó Baka? Erre közvetlen versegészek utalnak, s nem vagy leginkább nem az, hogy számosan Illyés és Nagy László követőjének vélik költőnket, itt-ott kimutatva hatásukat, hiszen lírája sokkal inkább köthető Vörösmarty Mihályéhoz, szemlélete pedig – az elveszett – hatvannyolcas nemzedékhez. Ahhoz az újbalos szellemi irányzathoz, amelynek búvókörében indultak a Hatok, s akik közül ma csupán Baka van jelen, miközben leszámolt minden illúzióval, amely hajdanán egész Európát lázba hozta.*” (ÉS, 1990. jún. 29.) Viszont már ebben a pályakezdő kötetben jelen volt valami más is, amit Vasy Géza – szerintem a jelenség lényegét értve félre – csupán „*a tragikus magyarságélmény olykor túlzottá, mitikussá növesztett megszólaltatása*” címszó alá tudott besorolni (FIATAL MAGYAR KÖLTŐK... 15.). Baka ugyanis az abban az időben tipikus, sőt közhelyes Dózsa-versekben – ne feledjük: 1972-ben volt a Dózsa-évforduló! – az első lépést tette meg az Apokalipszis állapotának egy egész kulturális hagyományra való kivetítése felé. Ez irányban akkor a legmesszebb a Vörösmartyt idéző költeményekben jutott. Nála csak eszköz volt az, ami gyöngébb, invenciótlanabb változatokban cél lett: a hívó szónak számító történeti utalás nem önállósult és nem lett öncélú, hanem kizárólag a szcenika elemeként működött, hangsúlyt maga a világállapot, azaz a végítélet, a pusztulás kapott. Ennek a kísérletnek a merészségét szinte teljesen elfedték a Nagy László-hatást és a Kilencek szellemi rokonságát furkászó korabeli kriti-

kák; az is igaz persze, hogy teljes megmutatkozásához a későbbi kötetek tudatos és kiértelmezett világmépteremtésére szintén szükség volt.

A második kötettől, a TŰZBE VETETT EVANGÉLIUM-tól ugyanis ez a szemlélet teljesedett ki. Kiiktatódott a versekből Krisztus s ezáltal az isteni és emberi természet közötti közvetítés lehetősége. A transzcendencia így egy tényezőre, Istenre szűkült le, ám a menny nem egy magasabb létsíkot, hanem a kisszerű földi világ tükrözését jelenti csupán. A személyes, gondviselő Isten megszűnt: az embernek önmagával kell szembenéznie. Az égbolt rekvizitumai (az égitestek, az angyalok, az Isten) ezért jelennek meg lefokozó vagy animizált, antropomorfizált költői trópusok formájában: „*a mennybolt dongái mögött / talán egy patakány rágicsál / talán Isten zörög*” (ÉJSZAKA); „*A hűsként pirosolt alkonyatot / ellepték csillag-kukacok, – hiába / vágjuk a holdfényt hagymakarikákra: / nem nyomja el a rothadászagot.*” (A SZÁZADVÉG KOLTÓIHEZ); „*Nem tudtam én, hogy nyáluszályaként / leng a Tejút*” (ISTEN FŰSZÁLA); „*A menny kilép medréből, szennyes árján / felhők – felpuffadt angyaltetek – / sodródnak és keringenek, / a süllyedő nap órvényébe bukva*” (SZURKULET). (Az idézetek a DOBLING című kötetből valók.)

S ebből a szempontból volt igen tanulságos Baka prózairól pályakezde (későbbi írásairól hely hiányában most nem beszéllek), még ha nem győzött is meg arról, hogy igazán alkatahoz illő az epika. Első novellái olyanmire szorosan összefüggtek lírai világának legfontosabb alapkérdéseivel, hogy még erősebben exponálták, melyek az őt foglalkoztató világszemléleti problémák. A VASÁRNAS DÉLUTÁN a kisvárosi, eseménytelen létezés Isten és Sátán állandó küzdelmének, pontosabban kiegyensúlyozott együttműködésének egyik színtereként mutatja be – hasonlóan ahhoz, ahogyan verseiben is ez az emberi létezés egyik magyarázata (CIRCUS MAXIMUS, CIRCUMDÉDERUNT vagy a tematikailag erősebben idekötődő KORVADÁSZAT – ez utóbbi a TŰZBE VETETT EVANGÉLIUM-ból, az előző kettő a DOBLING-ből). Ennek a szinte manicheus szemléletnek azonban abban áll a tragikuma, hogy a két, látszólag szemben álló őserő egyike sem a jó principiumaként működik, Isten oldaláról legföljebb a közöny, a részvétlenség, azaz a szeretet erejének hiánya érzékelhető. Isten megmutatkozása, megjele-

nése ezért csak pervertált formában történik meg: a novellában öreg csavargóként látjuk viszont. Vagy pedig, ahogyan erre Keresztury Tibor a ZRINYI című vers kapcsán figyelmeztetett: „*az egyetlenegyszer színt valló Istennek a gyilkos, végzetes erőben történő megtalálása*” jellemzi Baka szemléletét (*Napjaink*, 1986/1.). Isten színről színre történő megmutatkozása azonban kizárólag az Apokalipszisben valósulhat meg, különösen, ha a gondviselés lehetősége ki van zárva. Természetes és sokatmondó, hogy Baka, aki az Isten világba történő beavatkozását csak a végítélet időtlen pillanatában tudja megragadni, új kötetében eljut a XVIII. századi, gondviseléshitet tagadó deizmus leggyakoribb közhelyének, a leibnizi órahasonlatnak a gyönyörű újrafogalmazásához: Isten, akár egy órásmester, csak elindította a világmindenség gépezetét, de többet nem törődik vele. „*Felpattintja a nappal nikkeles / hátlapját Isten, kezébe veszi / a kronométert, piszkálgatja, majd / fejét csóválja, és zsebre teszi*” (ÉGI ZSEBÓRA).

Másrészt – Keresztury alapvető felismerésének ez is tanulsága – a Bakára olyannyira jellemző szerepversek ebben az összefüggésben nyerik el az értelmüket. A költő olyan személyiségekhez s ezen személyiségek olyan életpillanataihoz nyúl, akik s amelyek a végpusztulás felismerésének lehetőségét sűrítik magukba. Bakánál ugyanis az Apokalipszis soha nem hordozza az új kezdet lehetőségét. Ady, Vörösmarty, Zrínyi, Liszt és Széchenyi nem névsorként érdekes, még ha véletlenül egybeesik is e lista a haladó hagyományként tételezett – Bakától egyébként teljesen idegen – ideologikus tradícióértelmezés némely trendjével. Ezek a személyek a reflexió hordozóivá lesznek. A kiválasztott történelmi figura mindig a végítélet egyetlen tanúja, aki már csak önmagában rakhatja össze a szilánkokra hulló világot: „*Magyarország nincs többé már csak bennem él*”; „*LUCSOK S PERNYE MARADA VILÁGBÓL*” (DOBLING). Nem a lírai múltidézés könnyen másodlagos ihletté, rutinná szürkülő sablonjáról van itt szó, hanem a kortárs magyar líra egyik szokatlanul radikális kultúraszemléletéről: azzal, hogy Baka különböző történelmi szituáltágú alakokat éppen ebben hoz közös nevezőre, voltaképp az egész nemzeti tradícióra kivetíti az apokaliptikus pusztulásviziót.

Bár az első pillanatban különösnek tűnhet, de idekapcsolódik – az első novellák tanúsága szerint – a szülővároshoz, Szekszárdhoz fűződő ambivalens viszony is. A helymegjelölés nélküli, valamiféle transzcendens Isten- vagy Krisztus-élményt feldolgozó elbeszélések aprólékos pontossággal írják le Szekszárd városszerkezetét, utcarendjét; ami impliciten annak állítását is jelenti, hogy az Apokalipszis színhelye a szülőváros szürke, köznapis világa is lehet. A már emlegetett VASÁRNAP DÉLUTÁN mellett a TRANSCENDENS ETŰD, amely lírai drámába transzponálva A VOLGY FELETT LEBEGŐ LÁNY címet kapta, voltaképp Krisztus második eljövételét vetíti rá egy tíz év után a szülővárosába ellátogató idegen alakjára. S lehetetlen nem felfigyelni arra, hogy Bakát nem a huzamosan egy helyben élő ember sorsa foglalkoztatja: egyrészt a gyermekek érdeklők (VASÁRNAP DÉLUTÁN), másrészt a városból elmenekülő s oda csak hosszú idő elteltével visszalátogató férfi reakciói (TRANSCENDENS ETŰD). Ennek nem mond ellent a SZEKSZÁRDI MISE című kisregény sem: a főszereplőnek, a műkedvelő zenesz Sener Jánosnak életcéljává az válik, hogy megérthesse, miképpen lehet a számára meghaladhatatlan közeget jelentő Szekszárdot – Liszt Ferenc módjára – jelentéktelen állomásnak tekinteni a nagyvilághoz képest. Baka a DOBLING fűlszövegében leírta az árulkodó mondatot: „1948-ban születtem Szekszárdon, s igazán ma is ott élek, bár több mint tíz esztendeje szegedi lakos vagyok.” Vagyis az elbeszélések szekszárdi vonatkozásai aligha véletlenek, s aligha csupán művészi stilizációként értelmezendők: egy traumatikus elválásélmény s az ezzel párosuló nosztalgikus otthonkeresés lassan oldódó és csak finoman tárgyiasuló megfogalmazását sejtethetjük itt. Ám nemcsak itt. A legújabb kötet, amely szekszárdi kiadás, immár a kompozíció alapszerkezetévé emelte mindezt. A FARKASOK ÓRÁJA élére a jóval korábbi, Graves-díjas vers, a LISZT FERENC ÉJSZAKÁJA A HAL TÉRI HÁZBAN került, s ezzel az Apokalipszis és a Szekszárd-élmény elválaszthatatlansága tételeződött – persze csak azok számára, akik a lokális utalást azonosítani képesek: Vörös István számára ez a dimenzió azért maradhatott rejtve, mert ő a kötetről írott kritikájában a Hal téri házat Pesten vélte felfedezni (*Holmi*, 1993/5.).

Pedig Baka eljárása több, mint a szülővárosnak szóló gesztus: e vershez rendeli hozzá a kötet egész első ciklusát (LISZT FERENC ÉJSZAKÁI), amely a gyászmenet, a halál, a pusztulás vízióit a mahleri és a liszti halálzene felől közelíti meg: „PORUNKRA ÉGI SÍRGÓDOR / CSONTKORHADEKA HÓ PEREG” (GYÁSZMENET). Nem közömbös tehát, hogy Liszt látomásának („*Most kellene / meghallanom a szférák zenéjét, de a / mennybe, mint ősszel felázott talajba / a krumpli, belerohadtak az angyalok*”) a helyszíne éppen Szekszárd; ezáltal a kötet egészének egyáltalán nem helyi érdekű darabjai is elnyerik a lokalitás otthonosságát – annak ellenére, hogy alaphangulatuk pontosan az idegenség.

Az új könyv gerincét ilyenformán a végítélet kataritikus pillanatával való szembesülés adja, az első ciklus mellett a FARKASOK ÓRÁJA és az árulkodó című AZ APOKALIPSZIS SZAKÁCSKÖNYVÉBŐL. Sokáig lehetne szemelgetni a kiváló, erőteljes versekből, izlelgetni Baka mindig újszerűnek tűnő metaforikáját; de ha az egész költői életút felől próbáljuk értelmezni a kötetet, akkor inkább a másik két ciklussal érdemes foglalkozni, mert ezek valóban eltérést jelentenek az eddig elemzett tendenciáktól.

A SZTYEPAN PEHOTNIJ VERSESFÜZETE a felszínen egy játékos ötlet (legalább ami a címadást illeti), valójában igen komoly stáció. Baka a versek folyóiratbéli publikálásakor műfordítóként tüntette föl magát, noha nemcsak egyszerűen maga találta ki a nem létező orosz költőt, hanem saját nevét is neki kölcsönözte, igaz, tükörfordításban. A szerepversekhez mindig is vonzódozó lírikus egy kvázi-szerepversciklusban rendkívül személyes vonzódásokat fejezett ki. Egyrészt azt, hogy a szerepek mindig is vele azonosak (ezt persze a figyelmes olvasó korábban is észrevehette már), másrészt pedig orosz költőként való megmutatkozásában egész életművének egyik alapélményét tette láthatóvá.

Jó szemű és érzékeny kritikusok, mint például Gécz János a már idézett bírálatában és Szigeti Lajos Sándor a *Jelenkor* 1982/9. számában jókor felfigyeltek arra, hogy ha valamihez, akkor a XIX–XX. századi orosz költészet némely rejtettebb vonulatához köthető ez a költészet – szemben az autochtón magyar hatásokat fűrkésző általános kritikai vé-

lekedésekkel. Szigeti Paszternakot és Mandelstamot emlegeti, de bizvást ideidézhető Brodskij is: a modern orosz irodalom azért is beméresi pont lehet Bakához, mert a pusztulás vizionárius képeinek és a gyökerekig lehatoló kultúrakritikának az összekapcsolását néha hihetetlenül radikálisan végezte el. A Pehotnij-ciklus hatásos cáfolat arra, hogy Bakánál valamiféle tragikus magyarságszemléletről lenne szó, az Apokalipszis tágasabb jelentése nyilvánvaló. Rádásul itt a költő a többszólamúság irányába tesz felszabadult lépéseket (A SZIGETEKRE SZÁNON vagy az IN MODO D'UNA MARCIA), még ha ezek a művek inkább csak amolyan kedélyesen oroszos hangulati ellenpontozásnak látszanak is a legjobb versek tragikus teljességét hordozóhoz képest (A NAGYSZÍNHÁZBAN).

Más a helyzet viszont a YORICK MONOLÓGJAI című ciklussal. Ezek is szerepversek, s jellemző módon szintén fiktív szerepet jelentenek, akár csak Pehotnij (meglehet, ez fontos módosulások elindulásának jelzése). Csak itt Baka az európai műveltség egyik közös, nagy mitoszához, a HAMLET-hez nyúlt hozzá, természetesen a demitizálás szándékával – s a címadással talán Kormos István SZEGÉNY YORICK-ja előtt is tisztelve. A dráma legrejtélyesebb s nem létezése folytán legtöbb lehetőséget adó szereplőjét választotta a monológok médiumául; s olyasvalamire használta fel, amire még sosem tett kísérletet: a rezsimváltások sorozatát átélő, a folytonos, tendenciaszerű romlás tanújává váló kívülálló helyzetét tükrözte vele. Vagyis szinte közvetlenül reagált bizonyos személyes történelmi tapasztalatokra, a széthulló, szétrothadó világ képzetébe beleépítette saját szituáltságát – még ha hibátlanul működő költői ösztöne ezúttal egy többszörös kulturális utalórendszer kereteibe illesztette is bele az érintettséget. Az egzisztencialista magányérzet erősen köti ezeket a verseket az életmű egészéhez; mindazonáltal poétikai-szemléleti következményei is voltak ennek a váltásnak. A költőnek fel kellett adnia az Apokalipszis metafizikai távlatát és sűrített időszemléletét, hogy az alkalmazkodás legalább annyira hangsúlyos, sőt hangsúlyosabb legyen, mint az enyészet. S ezáltal a végítélet legfontosabb gondolati előfeltevését kellett kuktatnia: a tudást Isten

egykori jelenlétéről s újbóli megmutatkozásának jelentőségéről.

Ami ezután marad s a ciklusban megvalósul, az sem csekély eredmény. Csak más, s számomra kevésbé meggyőző a kötet egészénél. Én nem tudok olyan lelkes lenni, mint a kötet fülszövegének megfogalmazója, aki sejtetőleg erre a ciklusra gondolva írta le: „*benne van [ti. a kötetben] rendszerváltozásunk megannyi fájdalma és dicsősége*”. Egy régi vicc parafrázisával szólva, Bakát nem ezért szeretjük. Nem tudni persze, milyen elmozdulási szándékot kell belelátnunk ezekbe a versekbe, de az árnyalatnyi leszűkülés veszélyét felidézük. Szemben a Pehotnij-versekkel, amelyek szerves következménynek látszanak. Metafizikai rendszerének felszámolása vagy átépítése felé kívánna Baka István haladni? Főlősleges találgatni: bizzunk a költő komoly önfegyelmének és szívósságának rejtelmes titkában.

Szilágyi Márton

K Ö N Y V M O L Y

A SAVANYÍTÓBAN

*Tar Sándor: A te országod
Századvég, 1993. 362 oldal, 320 Ft*

„Nem művészet a társadalom arcába köpni” – mondotta Osvát Ernő, azzal visszaadta a kéziratot szerzőjének, a fiatal Nagy Lajosnak. A kérdés: pontosan mire gondolt Osvát? Vajon arra, hogy a szellem embere nem alacsonyodhat le a szociális visszaesések és igazságtalanságok pusztta leleplezésére, a művészet küldetése ennél jóval nagyobb és nemesebb cél betöltésére hivatott? Vajon azt akarta a heves vérű, felháborodott ifjú tudomására hozni, hogy műve esztétikailag elhibázott, legyen mégoly érvényes etikai indíttatása, igazságtartalma? Hogy *pusztán* az igazság kimondása, a társadalom leleplezése nem elegendő művészi gyűjtőerő, hogy ebben az esetben a műalkotása csupasz dokumentummá korcso-

sul? Osvát tehát durván szétválasztotta a műalkotásban az etika és az esztétika szféráját? Arra is gondolt továbbá, hogy nem elegendő a feltárás és a megjelenítés, ezeknél jóval több kell, ha el akarunk jutni egy világgállapot *ábrázolásához*?

Feltehetően nem érdektelen kérdések ezek éppen Tar Sándor művészetének tárgyalásakor. És Nagy Lajos mára kétségbeesetten elfeledett neve sem véletlenül került e recenzióba. Hisz vitathatatlan a két író közti rokonság: mindkettő eredendően novellista (Nagy Lajos regényei többnyire sikertelenek, a KISKUNHALOM sem regény, inkább regényesített novellaciklus; Tar pedig még csak nem is kísérletezett a regénnyel); mindketten elsősorban az „igazság” kimondására használták „*felszánt ceruzájukat*”; közös vonásuk a társtalanság, hogy egyikük sem tartozott soha semmiféle irodalmi szalonhoz vagy klikkhez, így aztán többnyire zajos sikerek nélkül, félrevonulva írták és írják sorozatban remekműveiket; mindketten hasonló művészi problémával küszködtek egész életükben: hogyan lehet költészetté varázsolni alapvetően földközeli, dokumentarista és szociológus tematikájukat? Persze lényegesen különböző ama két társadalom, melynek – úgy mond – „*az arcába köptek*”. A Nagy Lajos-féle, a Horthy-világ éppúgy hazug, aljas, velejég romlott és emberellenes, mint a későbbi utódé, de mégis jóval liberálisabb, hol – József Attila szavaival élve – „*karóba nem húznak ma már*”. Ebben a világban az író jóval szabadabban szólhatott. Nem így Tar Sándor. Ő rettenetes kockázatot, mikor komolyan vette a szocialista realizmus tanítását, hogy ti. a szocialista társadalom viszonyait ábrázolja a realizmus eszközeivel. Ám nem pusztán kockázatot vállalt, de úttörő, irodalmunkban unikális munkát is végzett. Ha ugyanis ama bizonyos Mars-lakót kellene tájékoztatnunk, hogyan éltünk Kádár, Brutyó János vagy Biszku Béla korában, kevés más irodalmat nyomhatnánk a földön kívüli látogató kezébe, mint Tar Sándor elbeszéléseit.

Milyen volt hát ebben az országban élni? Tolsztoj nevezetes mondatát felidézve: egyszerű, hétköznapi és rettenetes. De a *te országod* volt ez, a tied is, meg a tied – vagyis a miénk. Rólad szól a mese – ez lenne a kötet cím egyik jelentése. A másik persze ama bib-

liai, a Miatyánk égbe felkerengő könyörgése, hogy *jöjjön el!*, mert itt már más nem segíthet. Mégis hiányzik a valódi viláfos élmény és hit Tar Sándor hőseiből: Sipos – miután felolvasta a Miatyánkot kisfiának, akiről tegnap tudta meg, hogy voltaképpen a szomszéd ágyékának gyümölcse – „*akart még valamit mondani, de nem jutott eszébe semmi*”. Hit nélkül mondjuk el az imát, itt már az Isten sem segíthet. A FÖLD SZAGA című novella végletekig megalázó, mindenéből kifosztott páriahősnek életrajza, hogy elhagyta őt az Isten. A HEGYI BESZÉD profanizált ima: a főhős egy „*hegyért*” – voltaképpen egy nyomorúságos homokbuckáért küszködik egész életében, a végén persze azt is széthordja a terjeszkedő téesz: „*ha mindet elhordják, meglátom majd az istent. Tudom*”. Az elbeszélés olvasója meg azt tudja, hogy Isten éppen maga a semmi, a nem létezés, a hiány, a monologizáló elbeszélő éppen ezzel nézhet majd szembe. A novellák egy részében Isten helyébe egy nagyon is e világi transzcendencia lépett: a Gyár. Az elidegenedés végső állomása ez, a Gyár mint Atya és Anyaszentegyház, a benne dolgozó munkásság mint a gyülekezet. A nyugdíjazás vagy elbocsátás itt a kiközösítéssel egyenértékű. Akit innen kizsitanak, mindenki prédája, élete értelmétől megfosztott, közösségből kiüldözött véletlen egyén, salakdombra való szemét: A TE ORSZÁGOD; FORGÓSZÉL; AZON IS TÚL. Akkor hát ima is szólhat a Gyárhoz, Hozzá, „*ahol élünk*”. A Gyár a személyes Isten, és kétségbeejtő, hogy ez a megszemélyesítés egyben a végső, fokozhatatlan eldologiasodás regisztrálására hivatott. Ez a zárónovella hatalmas végakkord a könyvben, hiszen itt szólal meg először és utoljára a többes szám első személy, a „*mi-tudat*” e világi korálja, a munkásgyülekezet reménytelen és kopár ltániája, summája egy osztály életének; a gondolatritmusos prózavers elősorolja mindazt, mely oly förtelmessé és végtelenül szomorúvá tette azt az életet és történelmet, melyet „*létező szocializmusunkban*” adatott leélnünk. A vigasztalan eleve elrendelés atyai világa ez, ő él helyetted, feleségedet is ő választja, ha kell, szigorú, „*fegyelméz, dorgál és büntet, nem felejt*”, néha oly esendő, egészen emberszabású, ilyenkor „*megértést, türelmet kér*”, aztán egyre jobban hasonul hozzánk, földönfutóvá lesz, elárvul, tönkre-

megy. Nem baj, akad helyette másik, az új gyülekezet is befogad, és kezdődik minden előlről a novellacímek megfogalmazása szerint: ELEJÉTŐL A VÉGÉIG; EGYIK NAP OLYAN, MINT A MÁSIK.

Tar Sándor novelláiban országunk a szégyenletes, az elviselhetetlen, az irtóztató arcát fordítja felénk: akár a Medúza-fő, pillantása megdermeszti az olvasót. Itt mindenki részegen fetreng, aztán disznói társaságában vizez; a nőket megerőszakolják, az apák megkörnyékezik kiskorú gyermekeiket, aljasság, gyilkos erőszak uralkodik mindenütt; a megalázottakat és megszorítottakat még mélyebbre taszítják, az állam, a téész, a gyár mindenkit kirabol és megsemmisít; a felül vagy középen levők aljasak, de legalábbis cinikusak, intézkedéseik ostobák és szűkagyúak, hizlalják hátsó felüket egy törekvő házmester izlésével berendezett irodákban vagy szolgálati autóik hátsó ülésén – és ez a hevenyészett felsorolás pusztán csak érzékeltetni képes, miféle rémületes országtérképet rajzolnak ezek az elbeszélések. A táj, a környezet – ha ábrázolódik egyáltalán – betonszürkén kopár és vigasztalan, a fák porosak és csenevészek; a lakások többnyire nem alkalmasak bármiféle emberi életre, pincékben, jégveremhez hasonló albérleti szobákban tengetik félállati létüket az ide kényszerítettek, lakás nincs és nem is lesz: „akkoriban egy spájzban laktam a Tanácsköztársaság úton” – ez utóbbi félmondat érzékeltetheti egyben Tar Sándor keserű iróniáját. A gépek rosszak és alattomosak, a munkakörülmények tűrhetetlenek, a fizetés csak a napi fröccsre, kevertre elegendő; utazni legfeljebb szakszervezeti beutalóval lehet, tizenöt évenként a Balatonra – ám-bár oda is minek?

Ilyen mennyiségű szörnyűséges tény felhalmozásának láttán elnémul az esztétikai szemlélet, ez megfellebbezhetetlennek látszhat bárki irodalmi író vagy kritikai kritikus számára. De minden látszólagos dokumentarista-szociológus indíttatása ellenére mégis a legmagasabb rendű művészet ez. Első, még kissé empirikus bizonyítékunk, hogy nem avult el egyetlen sora sem. Az avulás látszólag Tar egyik legkorábbi munkáját, A 6714-ES SZEMÉLY című elbeszélést fenyegeti a legjobban. Az anyag itt valóban „nyers”, egy úgynevezett fekete vonat közönségének és útjá-

nak a leírása, az időpontok rögzítésével, az események szenvtelen megjelenítésével – az író mintha a legcsekélyebb mértékben sem avatkozna be, jelenléte, a tények közt szelektáló külső hatalma mintha egyáltalán nem lenne, csak hagyja, hogy a történések elmondják önmagukat. És mégis ezzel éri el, hogy a legkomolyabban érintve vagyunk az események által, az író dermedt figyelme, e világot és tagjait érthetetlenként és ijesztően idegenként szemlélő tekintete a miénk, az olvasóké is egyben – tudjuk, hogy mindez rettenetes, de nem tehetünk semmit, a jó tanácsok vagy moralista sopánkodások itt egyként érvénytelenek. A regisztráló, semmit sem felejtő tekintet itt az egyetlen releváns művészi és emberi morál – a pokolnak ebben a hétköznapi bugyrában nem lehetséges kitüntetett nézőpont. Persze Tar – nagyon ravasz módon – önmagát is belekomponálja a seregszámlába: a szöveg névtelen szereplői néha megszólítanak valakit az utasok közül, ám maguk sem tudják, hogy elvtársnak, úrnak vagy éppen „kisapunak” szólítsák-e az illetőt. Nyilvánvaló, hogy az elbeszélő ez a megszólíthatatlan megszólított. Az utasok felől nézve ő az idegen, a megszólítások zúrvara éppen ezt tárja fel. És ezáltal az elbeszélő minket, az olvasókat is odarángat a kísérletvonal utasai közé, az anonim szemlélő szerepkörébe. Mi bámuljuk a rabszolgává alázott munkássereget, ám ők – finoman szólva – tesznek ránk. Kapcsolatunk így máig érvényes formává lett az elbeszélésben. Ezzel némileg rokon eljárása, mikor saját élettörténetüket mesélő, monologizáló alakokat jelenít meg. Látszólag a korban oly divatos és lejáratott életútfeltáró mélyinterjú készül itt, ám Tar mindig alkalmat ad beszélőjének, hogy kiszóljon a szövegből, minket pedig beinvitáljon annak terébe. Az olvasó így kérdőbiztossá válik, e szerep összes buktatójával és morális kérdőjelével együtt (VÁNYA; EGY RENDES NAP). Másik diadalmas művészi eljárása, hogy mintegy üzemi műfajokat lelkesít át az ábrázolásban, spiritualizálja a hangulatjelentést vagy a műszaki leírást (HANGULATJELENTÉS; VINCE MESÉL). Íme, a forma válasza: a Atyaistenné lett Gyár a műfajokat is magához hasonítja. A folytonos kukucsálás, a leskelődés teremti meg a kötet és egyben az újabb magyar irodalom egyik legnagyobb

elbeszélésének kettős nézőpontját: Karasné figyeli apja kertjét, Zabosné és a Csepiék lánya Karasné portáját, ám együtt sem tudják megakadályozni, hogy a tragédia mintegy görög szükségszerűséggel be ne következzen: Karas Géza egy moslékkeverő fával agyonveri magatehetetlenül részeg apósát. A végső nézőpont ismét a kutakodóé és a mienk, kívülálló olvasóké is egyben – ugyan mi más mondhatnánk mi is, mint a helyszínelő nyomozótiszt: „*Atyaisten, ilyet még nem láttam.*” De már tudjuk, hogy az atyaistennek itt semmi szerepe nincs többé.

Sötét és kiméretlen hát Tar Sándor világa, de mégsem teljesen kiüttalan. Hangja mindig a felháborodásé, soha nem a gyűlöleté. És jól ismeri a vitriolos gúnyt, különösen, ha nagykutyaiba vagy középvezetőkbe kell belermarnia (MINDENT MEGBESZÉLTÜNK; TÖRÉS-PRÓBA; NINCS VÉGE). Hősei többnyire boldogságkeresők, még akkor is, ha tudják, hogy törekvésük rendre megcsúfoltatik. A legvalószínűbb látszó kiutat azonban a munka szeretete jelenti Tar Sándor novellisztikájában. Ezek a végletekig kizsigerelt, képtelen körülmények közt dolgozó emberek mégis megmámorosodnak, ha nagy néha, pusztá kedvtelésből elfogja őket a munkaláz. Dalol ilyenkor a műhely, felragyog az együttes cselekvés pátosza, szinte mosolyognak a munkadarabok, a szerszámok. Ez a valódi szolidaritás érzélgősség nélküli, teremtő erejű felvillanása. Persze ezek csak kivételes, szinte kegyelmi állapotok, mindig jön egy fél-idióta művezető vagy részlegvezető aztán, hogy belesavanyítson a félig-meddig idilli hangulatba (ÉJSZAKAI MŰSZAK; EZ IS ELMŰLT).

„*Az asszony akkor már elment dolgozni a savanyútóba...*” – ime az egyik novella egy odavetett mellékmondata. És ekkor az olvasó a többi Tar-elbeszélés tapasztalatát is figyelembe véve megkérdezheti: vajon hova is ment az asszony, oda, ahol ő savanyit vagy ahol őt savanyítják? És a válasz nem is lehet kétséges: oda, ahol mindkettő egyszerre történik. Hiszen: tied az ország, magadnak építettél ilyen förtelmes disznóolat belőle.

Bán Zoltán András

A SZEMÉLYISÉG KICSINY SZIGETEI

Fiktív beszéd két könyvről

Darvasi László: A portugálok
JAK–Pesti Szalon, 1992. 69 oldal, 99 Ft

Rugási Gyula: Szent Orpheus arképe
JAK–Pesti Szalon, 1992. 143 oldal, 120 Ft

Hölgyeim és uraim,
ha most ott állnék önök előtt (például egy jó nevű budapesti könyvesboltban), és önök hallgatnák az én szavaimat, nekem pedig a sors kifürkészhetetlen szeszélyéből (például könyvpremier címén) az a feladat jutna osztályrészül, hogy Darvasi László és Rugási Gyula könyvét egyszerre próbáljam bemutatni, hogy egyszerre próbáljam felkelteni az önök figyelmét és megnyerni az önök jóindulatát a két könyv iránt, akkor így szólnék, vagy legalábbis az alábbiakhoz hasonló dolgokat mondanék:

A két szerzőt – azonkívül, hogy munkáik egymás után jelentek meg a JAK-füzetek sorozatában – mintha semmi nem kötné össze; legalábbis így rémlik első olvasásra. Sem a műfaj, sem a két könyv tárgya, sem a szerzők érdeklődési köre vagy izléspreferenciája nem kapcsolódik össze, ugyanakkor nincs is paradigmikus ellentétben egymással. Nem is tartoznak ugyanahhoz a nemzedékhez (mintegy nyolc év különbség van közöttük), arról nem is beszélve, hogy egyikük munkájára sem gyakorolnak lényeges hatást az úgynevezett nemzedéki élmények, saját nemzedékük tapasztalatai. Mégis, amikor egymás után olvastam a két művet (először kéziratban Rugásiét, aztán levonatban Darvasiét, aztán levonatban Rugásiét stb.), egészen határozottan az volt az érzésem, hogy erősítik egymást – a füzet sorozaton belül mindenképpen, de remélhetőleg az olvasók polcain is.

Darvasi könyve a szó legjobb értelmében fiatal munka. Fiatalságon természetesen nem az évek (minél csekélyebb) száma, hanem a felmutatott, ki nem aknázott, el nem használt, egyszersmind még el nem mélyített írói lehetőségek (minél nagyobb) száma értendő. A szerző máris kidolgozott egy markáns, má-

sokéval össze nem teveszthető írásmódot; ám ez az írásmód még igen sok irányban nyitott, és jó esély van rá, hogy a későbbiekben könnyűszerrel megbírja azokat a komoly, nagy terheket, amelyekről a szerző remélhetőleg nem fogja megkímélni.

A PORTUGÁLOK-ban olvasható írások a megszólalás, a megnevezés körül keringenek: felvillantják és ugyanakkor meg is teremtik tárgyukat – a költői program lényegét a tárgy megteremtése adja. Darvasi írásait az a játékoság, leleményesség és főleg nagyvonalúság teszi megnyerővé, amelynek révén sikerül elkerülnie a megszólalás problematikájából építkező írásmód legfőbb buktatóját: a reflektáltság önmagába fordulását és beszűkülését, valamint a szöveg – ebből fakadó – nyelvi elsvatagosodását. Másképpen működik a szöveg iróniája a kötet elején, a POMPEJI című versciklusban (itt a hagyományos költői küldetéstudat perszifláza ütközik ki sorra-rendre a nyelvi panoptikum figuráin), és másképpen a versekből kibillenő, majd azok fejére növekvő exegétikai egyperces novellákban (itt viszont mintha egy Örkény Istvánnal keresztezett Jacobus de Voragine-t olvasnánk – az elbeszélés szellemének iróniája először szétrombolja a szöveget, hogy aztán a rommezőt a teremtő aktus tanúságtételei, megannyi poén, szegélyezzék); de a szövegformálás költői célja mindvégig ugyanaz: a kimondott szó és a teremtő aktus egységének helyreállítása. Ez a nagyon komolyan veendő program (vagy legalábbis kérdésföltevés) húzódik meg a kötet szellemes és csinos játszódásai mögött, bármivel találkozunk is olvasás közben: archaizáló nyelvi medvetáncoltatással, manierista gólpáporral (a megrugdosott labda szenvedéstörténete), katalógusszerű csóklegendáriummal (amelyben minden csók megannyi szemipermeábilis hártya árulás és inspiráció között – gondoljunk egyrészt a kötetben olvasható Júdás-anekdótára, másrészt például Thomas Mann – Goethe szájába adott – idevágó kijelentésére, amely a költészetet a csókkal azonosítja, feltéve, hogy a poetico-basiatoricus egyenlet mindkét oldala steril marad), vagy a hóhér történetével, ahol a kivégzést váró gyilkos beleszókik az olvasott könyv mondataiba, de mosolyával fizet a menekülésért.

Voltaképpen mire gondolt Darvasi? Leg-

egyszerűbben és legvilágosabban ő maga mondja el, mindenekeelőtt a kötet elején, a POMPEJI-ciklusban; a költői szándék kifejtése (nem pedig az alanyiség hajhászása!) hozza létre a versciklus *vallomásos* jellegét. Darvasi egyfajta szélsőséges költői nominalizmusból indít – „Minden olyan várost Pompejinek nevezünk, / ahol az embernek szó értéke van” –; a Pompeji-metafaora jelzi (többek között) ennek az állapotnak készen talált, egyszersmind feltárható (s mellesleg: negatív lenyomatú, *iszonyatos*) mivoltát. E költészet antropológiai alapegysége inkább kiterjedés, mint test, és inkább test, mint lélek, egyébként pedig „a név kicsiny szigete”, s e szigetek között, ha van átjárás, szavak révén van: „A világ bármely két különböző dologát összekötő / legrövidebb egyenest mondatnak nevezük.” Ha nem értem félre Darvasit, úgy ő ebből a zárvány- és rommezből akar egy (legalább elvileg) teljességre törő költői grammatikát fölépíteni: így vizionálható a falu, amelynek házai „a szép és a csúnya beszéd határán épültek”, hasonlatbeli tilos mondat, amelyben összebújnak a szavak; az ördög verbális vegyeskereskedése; a történet szála, amely egyszersmind hajszál; a nevet vesztett ember és a névadás, aki használható neveket hazudik rakásra.

Külön rokonszenvesnek tartom, hogy e nagyvonalú program nem ideologikus jellegű prekoncepció alapul. A POMPEJI-ciklus emlékezetes mottójában („Például. Egészséges, szép nagy nemzeti irodalom kell. Ahogy Beckett ír”) én, a kötet szerkesztőjével ellentétben, nem az iróniát érzem lényegesnek, hanem az extrém nominalizmus és az irodalmi hagyományok közötti átjárhatóságot, amelynek révén *szöveggé* kell válni, hogy maga a világ is olvasható legyen: „Mert mégis, az itt a kérdés, / ki kérdez itten és ki sír, [...] / testével ki text e tájban.” Darvasi írásművészetének legfőbb tétje a mulandóság kimerevítés általi visszavétele: a Pompeji-szindrómában a szubjektum önmaga kövületévé, önmaga hült helyévé válik. Első látásra azt hihetnénk, hogy ez ugyanaz a válasz, amelyet a fotográfia adott a mulandóság ihlette hagyományos allegorézisre; valójában éppen az ellenkezőjéről, a név kicsiny szigeteinek összekötéséről van szó. A mindenkorai Én a mindenkorai Azzá kell, hogy tegye magát: „oda kell fekudni a lávakötestű pompeji mellé, / hogy azki arra jár, csodálkozáván, / ne

tudjon megkülönböztetni ötleit". Hátha a mulandóságon túli zárványokban megjelenik a tőlük független abszolút igazság.

Darvasi könyvének befejező sorai („*Könyved készen. Mától úgy folytatódik, mint mióta kész és folytatódik a világ. Olvasd úgy, mintha nem te írtad volna. Ird tovább, mintha senki sem olvasná. És hagyd folytatódni, mintha nem lenne vége már*”) egészen biztosan nem tekinthetők önmegszólításnak. Ez a költészet és költői próza, amelyek minden szövegegyesége a zárványállapoton való túllépésért, a méltó befejeződésért formálódik, nem folytatódhat úgy, mintha nem lenne vége már. A szerző olyan (fiktív lírai) hőst szólít meg, aki, nyilván véletlenül, Rugási Gyula könyvének hősére, Szentkuthy Miklósrá hasonlít.

Rugási könyvét akár regényként is lehetne olvasni (félreértések elkerülése végett: nem az, hanem nagy felkészültséggel, gondosan megírt alkotói portré). Ellentétben Darvasi írásművészetének génuszával, amely (sőt aki) egy romantikus jellegű impulzust fordít szembe a romantikus, illetve posztromantikus világszóddal, a Rugási művében megjelenő Szentkuthy egy, a romantikán szándékoltan „innen” maradó mitikus hős; egy atomkori lapitha, aki titokban a Nibelungok kincsét őrzi, s az egykor „történelemnek” mondott tünemény ezerfelől összegereblyézett rongyaiból és csafatjaiból rendez véget nem érő, látványos divatbemutatót.

Szentkuthy a magyar próza nagy formátlanjának egyike. Életművének legjelentősebb és legjellegzetesebb részében a kaoszt nem tudja és nem is akarja kozmoszá alakítani. (Itt figyelmen kívül hagyhatók a formailag zárt, de művészileg kisebb jelentőségű munkák, valamint az új magyar próza fejlődését nagymértékben befolyásoló műfordítások.) Mondanom sem kell talán, hogy kijelentésem mögött nem a Rugási által emlegetett „*rabszolgapiac*” (lásd: „*Életformák árverése*”) szempontjai húzódnak. Egyszerűen arról van szó, hogy Szentkuthy minél inkább publikus akar lenni, életműve mint egész annál megközelíthetlenebbé és esetlegesebbé válik, s végül egyetlen – bár igencsak terjedelmes – puszta kiáltott szó marad. Ennek oka, szerintem, nem az újabban annyira divatos lezáratlanságok és esetlegességek kultuszában keresendő; inkább abban, hogy Szentkuthy

életművének minden jelentős mozzanata valami más helyett van jelen. Korrajz helyett múzeum, a történelem rendezőelve helyett álarcosból (letűnt korok maszkjaival), a sorok összeszövése és szétszalazása helyett intellektuális bohóctréfák véget nem érő sora. Még egyszer mondom: ez nem elsősorban értékitélet. Nem állítom, hogy Szentkuthynak másként kellett volna gazdálkodnia kiváló tehetségével (valószínűnek tartom, hogy a hagyományos epikai formákhoz eleve nem volt különösebben sok érzéke); nem állítom, hogy mulasztást követett el, amikor azzá vált, aki lett belőle, egyszerre gondoskodván életművének nagyságáról és korlátairól. Csupán azt szeretném megindokolni, miért, hogy számomra Szentkuthy mind a mai napig „nincs meg”; s miért, hogy engem olvasóként Rugási könyve közelebb visz Szentkuthyhoz, mint Szentkuthy saját művei.

„*A műalkotás – írja Rugási Gyula –, miközben minden interpretáció révén egyre nyitottabbá válik, egyre inkább be is zárul abba a hagyományegyüttesbe, amely a sorsát eleve meghatározza. Am ha valaki a képen látható történeteket tovább szövi, akkor nemcsak a végérvényes művet egészíti ki valamely apokrif változattal, hanem felfüggeszti a létrehozás pillanatát is.*” Szentkuthy művei tekinthetők műelemzési határeseteknek is, interpretációs javaslatok sorozatának, amelyben minden javaslat utólag jelöli ki (s teszi egyúttal fikcióvá) tárgyát. Ezúttal azonban maga Szentkuthy válik, életművével együtt, interpretáció tárgyává; és Rugási, aki kellő tisztelettel és tudományos korrektséggel közelít hőséhez, és akitől igazán távol áll, hogy feloldja Szentkuthyt egyfajta karneváli fikcióban, s végképp nem akarja Szentkuthy művét apokrif változatokkal megtoldani, mégis kénytelen az életmű fontosabb mozzanataival ugyanazt a felvonulást megrendezni, amelyet Szentkuthy a szétrobantott világtörténelem kellékeivel és dekoratív csavargóival rendezett. Kalauza, amely a maga nemében úttörő jelentőségű, éppen hogy nem tör utat az életmű centrumába, hanem az életművet masiroztatja el ama disztribűn előtt, amelyre a mester iránt érdeklődők felállni kényszerülnek. Mert „*a bezárt pillanat minden megpillantás révén újra és újra kiszabadul*”, s ez alól Rugási megpillantásai sem kivételek.

Szentkuthy életműve, illetve Rugási könyve kapcsán a magyar kultúra két – általában

fogyatékoságként érzékelt – tényéről is említést kell tennem. Az egyik a magyar filozófia sokat emlegetett hiánya, a másik a magyar történelmi regény jóval ritkábban szóvá tett (és alig elemzett) elsikkadása. Nem hiszem, hogy magukról a tényekről itt és most bármi lényegeset mondhatnék. Két kérdést szeretnék fölvetni csupán. A magyar szellemi életben sokan úgy gondolják, hogy a bölcelet szerepét nem kis részben a próza veheti át, illetve a prózának kell(ene) átvennie, illetve a próza az a műfaj, amely – mellesleg az esszét is magába olvasztva – a bölcelet hiányosságait bölceleti eszközökkel föltárhatja. E kijelentések természetesen abszurdak (még akkor is, ha nem imperativusként fogalmazódnak meg, hanem az egyes életművekre külön-külön, visszamenőleg rávetítve); másrészt azonban a magyar kultúra azonosságtudatának egyik fontos eleme az a feltételezés (illetve tapasztalat), hogy a kultúrát kitevő észjárások abszurdítások halmazára vezethetők vissza. Kérdésem (Rugási meggyőző elemzése nyomán): vajon az ezoterikus író pozíciójából nem sikkad-e el a vázolt szituáció *tragikum*a? (Ide kapcsolódó, mellékes kérdés: vajon egy magyar író életművének bölceleti feszültsége származhat-e másból, mint a szituáció átélt és megszenvedett tragikumából? Még egy ide kapcsolódó, egyáltalán nem mellékes kérdés: vajon a próza bölceleti jellege nem elsődlegesen a megformáltságból fakad-e? Az az életmű, amelynek szinte egyetlen programja a formátlanságban való tobzódás, minden erudíció ellenére nem a bölceletről való lemondást testesíti-e meg? Ebből a szempontból igen tanulságos a könyvben olvasható kitekintés Határ Győzőre és Hamvas Bélára.) Másik fő kérdésem: mi lehet az oka annak, hogy a történelem mint az ábrázolás közege és formáló principiuma teljesen kimaradt a magyar próza utóbbi húsz évben végbement megújulásából, sőt e megújulás irodalmi előzményeiből is? Az időtlen tekintet, az állandó rejtőzés, a „maszkfátum”, amelyet Rugási beépít az írói portréba, vajon csak Szentkuthyra jellemző-e; vajon nem működik (és működött) a neorophikus erudíció nélkül is? Úgy sejttem, hogy az írói szerep gyors megmerevedése és a sorsról mint drámai tétől való lemondás mélyen összefügg a magyar irodalomban; s amennyire elkerülhetetlen válasz a minden-

kori politikai szituációk kihívásaira, hosszú távon oly nagy teherként jelent. Nem tartom kizártnak, hogy Szent Orpheus maszkja akkor szűnik meg halotti maszk lenni, az életmű pedig akkor lesz szerves része (nem pedig gigantikus zárványa) az irodalmi hagyománynak, ha az irodalom ettől a teherkéntől – megőrizve a sors ignorálásának emancipatorikus eredményeit! – fokozatosan meg tud szabadulni. Rugási Gyula – Szentkuthy vonatkozásában – ezt próbálta előmozdítani; s mellesleg a Szentkuthy-recepció biográfiai, illetve filológiai rendezését is előkészítette.

Itt állunk tehát, hölgyeim és uraim. Egyik kezünkben Darvasi László, másik kezünkben Rugási Gyula könyve; előttünk csillogó kirakatüveg és májusi verőfény, mögöttünk nádfonatú székek süppednek az október végi szürkéségbé. Emitt egy költő, aki szaván fogja – és ezáltal magától értetődő nagyvonalúsággal maga mögött hagyja – a poétikai nominalizmust; aki az irónia halálos mérgeit gyógyírrá, virágillattá, angyalürülékké akarja (s talán tudja is) alakítani. Amott a filológiai *Renovatio Imperii*, az európai művelődés színes festékrétegeinek folyamatos lekaparása, a szöveg typographico-szenzualista felstilizálása, rokokó rokokója, textológiai Schwundstufe: mindez egy regényszerűen formált, múzeumként áttekinthető esszékötetben. Jobb kézben az egyik, bal kézben a másik, és megfordítva; az egyik szöveg átszól a másikhoz, és viszont.

Köszönöm figyelmüket.

Márton László

ÚJ SZEMSZÖGBŐL A MINDIG ÚJ ARANYRÓL

Dávidházi Péter: Hunyt mesterünk. Arany János kritikai öröksége Argumentum, 1993. 418 oldal, 320 Ft

Előző nagyobb munkájában, az ISTEN MÁSODSZÜLÖTTJÉ-ben a magyar Shakespeare-kultusz „természetrajzát” dolgozta föl Dávidházi Péter; most egy ellentétes jelenséget vizsgál,

azt, hogy hazai értékeink közül azzal sem sáfarkodunk méltón, amire pedig a legégetőbb szükségünk lenne; jelesen Arany János kritikai örökségének elherdálása a példa. Kortárs hívei sejtették, hogy Arany a tanulmányírásban és a műbírálatban is fölülmúlta akár a „szakma” legkiválóbbjait is, de ez nagyrészt a rajongók kifejtetlen kinyilatkoztatása maradt, amelyet ráadásul homályba borított a *költő* nimbusza. Babits már tudta, hogy hunyt mestere „nagykritikus” volt, de figyelemfölvívó szava visszhangtalan maradt. Csak kiragadott példa, hogy Komlós Aladár műfajmonográfiájában (GYULAITÓL A MARXISTA KRITIKÁIG) Arany a kritika tárgyaként és nem alkotó, megújító géniuszaként szerepel. Németh G. Béla sürgetése és a kritikai kiadás előrehaladása nyomán végre alapos, szakszerű és rendkívül eredeti földolgozást olvashatunk az életműnek erről a korábban pazarló nagyvonalúsággal elhanyagolt szeletéről. Mivel a következőkben természetesen főként a kritikáról, kritikátörténetről és Arany idetartozó hagyatékáról lesz szó, illik előrebocsátani, hogy Dávidházitól mi sem áll távolabb, mint egy nagy oeuvre szűkkeblű parcellázgatója. Speciális tárgya szempontjából a „teljes” Aranyra figyel, műve több, mint kritikátörténeti szaktanulmány. Nem nehéz megjósolni, hogy a más irányú Arany-kutatás is alapműként fogja értékelni.

A monográfiát sok más értékén kívül módszertani átgondoltsága és nemzetközi érvényű kritikátörténeti szempontrendszerre teszi emlékezetesen eredetivé. Már a kultusz-kutatásról szóló könyvből kiderült, hogy a szerző nálunk alig járt útra merészkedik, nem elsősorban azzal, hogy elsajátítja és alkalmazza a befogadásesztétika és a hermeneutika korszerű eredményeit, hanem hogy képes távolabbra is kitekinteni a sok szöveg, a hatalmas könyvhalmaz mögül, érzékelve és érzékeltetve, hogy az a tágabb (kedvelt szavával: antropológiai) kontextus is érdeklődésünk tárgya lehet, amelyben a szellem, a szellemi termék nyilvánosságra jut, eszményítő vagy bálványromboló legendákat kelt, zarándokokat vonz, különféle mentális indulatokat, érzelmeket, cselekedeteket vált ki az emberekből. A filológiai bezárkózástól való megszabadulás vágya ezúttal a kritika funkciójának újfajta megközelítésére és a kritikátörté-

net-írás kevéssé hagyományos megalapozására sarkallja Dávidházit. Mesterével, a szakma „nagy úttörőjével”, René Wellekkel is vitába száll. Nem válik hűtlenné, de elhatárolódik doktrinájától: „*el kell szakadnunk a welleki módszertől*”. Szerinte Wellek szcientista fölfogása túlságosan szűkíti „*a kritikátörténet-írás tárgyát*”, nem tudott lemondani „*a folytonosság és összemérhetőség tételéről*”, ezért őt „*a kritikusok érvelése elsősorban mint állítások sorozata érdekelte*”.

Dávidházi posztmodern szellemben fogant ellenjavaslat: ne tárgyakról szóló állításokként fogjuk föl és mérleljük a kritikai kijelentéseket, tanácsosabb lenne „*egy mentalitás kifejeződéseinek tekinteni*” őket, és „*egy átmeneti módszerül vállalt agnoszticizmus jegyében*” tekintsünk el akár „*a kritikai ítéletek konkrét irodalmi tárgyaitól is*”. I. A. Richards nyomán azt javasolja, hogy a dokumentumokat ne csak állításokként, hanem kifejezésként is olvassuk, s akkor nemcsak irodalmi és esztétikai, hanem „*mentalitástörténeti és kulturális antropológiai következtetéseket*” is levonhatunk. A kritikátörténetész igazi témája „*mégis a kritika mint értékelő normaképzés*”. Ezzel Dávidházi emancipálja a kritikát: ne legyen csak az irodalom szolgálóleánya, hanem „*világkép és önmeghatározás*”, mert a szolgálóleány-metaphora fordítva is igaz: az irodalmi művek „*a kritikai világképteremtéshez*” az anyagot nyújtják, a kritika ebben az értelemben „*teljes jogú és szuverén*”.

Amikor a szabadságharc bukása és a kiegyezés közötti kritika lételményét, alaphangulatát „*szorongás és határkeresés*” kettősségben határozza meg, Dávidházi finom különbségtételt tesz Arany és kritikustársai között. Arany nem szereti a véges határokat, inkább azért fogadja el őket, hogy „*ő kerekedhessék fölül az életen, ne pedig fordítva*”. Voltak „*agnosztikus pillanatai*”, sőt démonikusak is. A kortársaktól való efféle megkülönböztetések végigvonulnak következetesen a kötetben, ezért a „*határkijelölő normaképzésről*” mondtak tiszteltető ellenvéleményként is fölfoghatók Ady, hát még Móricz olykor pamfletszerűvé torzuló vádjával szemben Arany „*irói bátorságának*” dolgában.

Az eposzkritikai normákról szóló fejezet sem csak azt a tagadhatatlan bizonytalanságot, folyamatos kételkedést emeli ki, amelyet

e műfaj XIX. századi korszerűtlenségét bizonyosra vevő vagy az epikai hitelhez való ragaszkodást a költő kitaláló fantáziájának gyöngegéből származtató elméletek oly szívesen emlegetnek. Dávidházi helyesen teszi föl a kérdést. Ha ennyi töprengést, kételyt okozott Aranynak az eposz problémája (költőként és kritikusként egyaránt), miért, milyen belső szükségletből birkózott vele egész életében? Itt az eposzi hősről szóló elmélet taglalása és az eposzi hőssel való belső azonosulás részben lélektani eredetetése látszik a legbravúrosabbnak: ez a hőstípus Arany számára „önarckép és vágyalom” egyszerre. Az eleve elrendelés meg a végzetszerűség, a predestináció meg a fátum eszméjének összefonódása (másfelől az epikai és a drámai hős markáns megkülönböztetése) a költő filozófiai, etikai nézeteinek és személyes lelki életének ritkán megpillantható mélységeit érzékelteti.

A lírakitikai fejezet kulcsszava az „*idomteljesség*”. Az Arany számon kérte normák meghatározása mikropoétikai részletességű és pontosságú összefoglalással épül. A már említett összehasonlítás a kortársak szemléletével, az azonosságok és különbségek analízise különösen tanulságosnak bizonyul A „KIENGESZTELŐDÉS” POÉTIKÁJA: VILÁGNÉZETI NORMÁK című fejezetben. Részben történelmi okokból, részben a hagyományok, az ízlés, a világirodalmi tájékozódás sajátosságai miatt, számtalan árnyalatnyi felfogásbéli különbség ellenére, a kor kritikusai elvárták, hogy a konfliktusokat, konvulziókat ábrázoló mű is adjon feloldást, kiengesztelést, „*művészi kibékülést*”. Arany „*mássága*”, vitákat is vállaló küzdelme „*a közmegegyezés finomításáért*” olyan ellenvetéseiből is kiviláglik, mint A NAGYIDAI CIGÁNYOK bírálataira adott válaszai, Erdélyi Jánosnak a kisebb költemények kritikájára felelő híres levele, amelyben sértődött önérettel védi meg a fejlődéselvet képviselő hegeliánus kritikussal szemben a költői szubjektum jogát, hogy ne ragaszkodják feltétlenül az engesztelődéshez, ha a költő akár bizonyos „*epocha*” lelki hatása, akár magánéleti tragédia miatt nem tud megbékülni. Fölsimeri, hogy az engesztelődés normája felüggeszthető, Dávidházi megfogalmazásában: „*az irodalmi értéknek nem mindig szükséges kritériuma*”. Hasonló eretnokséget követ el Arany AZ

EMBER TRAGÉDIÁJA állítólagos pesszimizmusa védelmében, és az ismert Tompa-bírálatban is arra utal, hogy ha a költő „*csak akar, de nem tud megnyugodni*” Isten akaratjában s a maga fájdmájában, műve azért még teljes értékű alkotás maradhat. E néhány esetben Arany megtagadott közös világnézeti normákat, máskor alkalmazkodott hozzájuk. De alkalmazkodása sem simulékony konzervativizmus. Nagyon találó Dávidházi analógiának szánt Pilinszky-idézete a „*mozdulatlannal elkötelezettségről*”: „*magunkra venni a világ képtelenségének súlyát, mintegy beöltözve a lét és tulajdon elmentmondásainak terhébe*”.

Kirajzolódik a kötetben „*a modern kritikus ismerős arcéle*”, „*a visszatéknítő nézőpont egyenjóságúsítása révén*”. Dávidházi a magyar strukturalizmus atyjának nevezi Aranyt. Kiemeli, hogy a kompozícióra, a részek és a műegész összhangjára koncentrálja figyelmét, valamint hogy az intuitív benyomás tárgyiasítására, a kifejezhetetlennel birkózó tárgyyszerű reflektálásra törekszik. Más kapcsolatokat is fölfedez Arany és a legmodernebb irodalomkutatói módszerek között. Ez az eljárás akkor vezetne zavaró anakronizmushoz, ha nem előzményről, genealógiai metaforáról, hanem egyszerűsítő azonosításról lenne szó. Dávidházi tipológiai párhuzamokat talál, ki mutatja a hasonlóságot Arany műszemlélete és a XX. századi strukturalizmusé között. A különbségeket is föltárja, és ezek nemritkán Arany javára ütnek ki. Merész egybevetésekkel találkozunk az Új Kritika egyik képviselőjének, Ransomnak a művet struktúrára és textúrára bontó elméletével (e fogalmaknak Aranynál kompozíció és „*kelme*” elkülönítése felel meg). Míg Ransom szerint a kettő közül a textúra (a stílus) a fontosabb a költőiség meghatározásakor, Arany a kompozíciót alkotó részletek ökonómijára ügyel mindenekelőtt. A szerkezeti „*helyénvalóság*” dolgában Cleanth Brooks *dramatic propriety* (drámai helyénvalóság) fogalmához kerül közel Dávidházi szerint Arany. A tárgykritika és az ábrázoláskritika kettős követelménye Roland Barthes száz évvel későbbi elméletét előlegezi Arany nézetrendszerében (a kritika a mű immanens vizsgálatán kívül kitérhet az ábrázolt világ és a kinti, valóságos világ összehasonlítására is). Természetesen csak jelezni tudjuk itt – egy kritikátörténeti módszer jellemzésé-

re – ezeket a szembesítéseket, melyek segítségével Dávidházi kézzelfogható példákkal igazolja Arany modernségét, előfutárszerelét a kritikátörténetben.

Kiegészítésül, egyben új szempontokat ajánlva csatlakozik a leíró fejezetekhez az a kísérlet, amely EGY KRITIKUSI LÁTÁSMÓD ANTROPOLÓGIÁJÁ-hoz gyűjt adalékokat. A megvalósult művek mögött vagy alatt megbújik egy rejtettebb réteg, amelyhez a talán már nem is tudatos vágyak, nosztalgiák tartoznak, mindaz, „ami vágy maradt, s nem sikerült megvalósítanunk”. Az ilyen szférák rekonstrukciójára való törekvést Dávidházi a „visszatisztítás” nosztalgiájának nevezi, és három fő típusát emeli ki. A klasszicizáló irodalmi hagyományt Arany korában sokan korszerűtlennek tartják, holott bebizonyosul: e nosztalgia később T. S. Eliotban és Babitsban is újraéled. A gondolat, a racionalitás elsőbbségének eszméjét és normáját (az önmagát nem rendező érzéki valósággal szemben, melyhez az esztétikai értékelés tükrében a metaforikus ékesszólástól, sőt „a női szépség öncélú gyönyörökre csábító erejétől” való idegenkedés is hozzátartozik), a logocentrikus szemléletet Dávidházi és a szakirodalom Platónról eredezteti, és gazdag filológiai összefoglalást ad a költő Platón-olvasmányairól. A visszatisztítás nosztalgiájának harmadik összetevője „a református ikonszemléleti hagyomány”. Aranyt kálvinista indíttatása a „faragott vagy kőbéli” képek ellen hangolja, de nem osztozik az ikonofóbia dogmatikus túlzásaiban, bár kétségtelen, hogy „a bensől és szellemül védi a külsőnek és anyaginak ráburjánzásától”. A három hagyomány végül is konvergál: abban a „nostalgie maitresse”-ben és összefoglaló követelményben találkozunk, hogy a költészet ne a pusztá „való”, hanem „annak égi mássa” legyen.

Dávidházi munkáját hézagatlan tárgyismeret és fölünyes erudíció jellemzi. Ezen nemcsak és nem elsősorban az alaposság, a cédulázó szorgalom (1078 jegyzet!) értendő, hanem az „anyag” birtokbavételére épülő beleérző, a tárggyal azonosuló tudás. A magyar irodalom történetébe való beágyazáson túl világirodalmi távlatokban szemléli Arany kritikusi munkásságát. Ehhez jártasnak kell lennie a klasszicizmus, a romantika, a pozitivizmus és más irányzatok irodalomszemléletében; az egyetemes filozófia-, etika-, vallástör-

ténetnek Arany szellemi horizontján megjelenő kérdéseiben (és mi nem jelent meg ezen a horizonton?), retorikában, poétikában, stiliztikában, verstanban; az abszolutizmus korának történelmében és így tovább.

Gondolatait szakszerűen bizonyítja, és érveit logikusan, áttekinthetően csoportosítja Dávidházi. Aranytól átvett és láthatóan kedvelt kifejezésével élve, ő is „üveg tisztán kifejezve” adja elő közlendőjét, ami egyaránt jelent fogalmi pontosságot és szerkezeti kiegyensúlyozottságot. Így a hermeneutika sok tényezőt szem előtt tartó, mégis egységes rendszerré válik a műben, jelentős lépésként „egy-fajta alkalmazott kritikátörténet felé”.

A radikális, mégsem türelmetlen újraértelmezés igénye magyarázza a HUNYI MESTERÜNK polemikus és apologetikus jellegét. Arany kritikusi működését „kallódó örökségnek” minősíti: „konnyelmién sáfárkodtunk” vele. Ez az általános kritika, mely máris magába foglalja az örökség értékességének feltételezését, a bizonyításon kívül a vitát is szükségessé teszi másfajta – főleg Arany modernségét megkérdőjelező, klasszicizmusát elmarasztaló – megközelítésekkel. Dávidházi vitastilusa mintaszerűen higgadt, érvelő, tárgyilagos. Az övétől eltérő véleményeket és motivációjukat is gondosan mérlegeli, mert tudja: a kultúrában „senki sem önállót: együtt jutunk valamire”.

Bíráló megjegyzéseket, szakmai ellenvetéseket tenni egy ilyen impozáns művel szemben már csak azért sem lenne tanácsos, mert a szöveg előre „kivédi” őket. A tárgy megválasztásával járó korlátozásokról, „a fénykör tággabbra vagy szűkebbre állításáról”, a „fókuszról” a tudatos szerző maga nyilatkozik, és megfontolja, mit hagy ki, miről mond le a kutatás vagy a megírás során. Sőt bevallja: „Minden ilyen döntés, a legnagyobb kritikátörténetészé is, a valamit valamiért jegyében hozatik meg, és fájdalommal jár, de ennek tudatában is vállalni kell, mert különben nincs mód átlépni a tudományosság kuszójából.” Bármilyen kritikai célzat vagy hiányoló gesztus nélkül említék csak egy-két olyan vonást, amelyik a „teljes” Arany-portréhoz tartozik, de talán kritikusi vagy legalább poétikai gondolkodásával is kapcsolatban áll. Az egyik a humora, amelynek fájdalmas, keserű meg a „tréfa üz komolyt” jelgőjű változatán kívül játékos és csúfondá-

ros aspektusa is van, s talán épp ez utóbbi kapcsolódik leginkább kritikusai gyakorlatához: a paródiák, a hibákat kipellengérező tanköltemények. A másikat a zeneiségnek (főleg a vers fogantatásában fontos) elve, miszerint a dallamból fejlődik mintegy a gondolat; Kodály nyomán Szabolcsi Bence megkockáztatja azt a föltevést, hogy „*Arany a jambusversek nagy részét nem jambusnak, hanem magyaros formának rímizálta*”; ez kiegészítő szempont lehet a tagolt idomtéljesség normája egyik szintjének vizsgálatakor. Ideál és reál viszonyának kérdésével kapcsolatban megjegyezhető, hogy az ideál elsőbbségét kiemelve Arany a reált nemcsak a költészet nélkülözhetetlen elemének tartja, amelynek révén „*megszabadul az egyoldalúságtól*”, hanem szereti a kontrasztot a minél „*anyagibb és testibb dolog*” és a benne „*nyilatkozó eszme*” közt; innen költészetének kivételes szenzualizmusa és durvább, alacsonyabb valóságsszférákat is befogadó tágassága A NAGYIDAI CIGÁNYOK-tól A LACIKONYHA nem csak ironikusan értelmezendő ars poeticájáig, amelyik így kezdődik: „*El mnét, finnyás orrú satnya nép!*”

Irodalomtörténet-írásunk mostanában szűkölködik nagyszabású, összefoglaló művekben; a csoportos munkában készült szintézisek eleve heterogén szemléletűek és változó színvonalúak. Előtérbe került az esszé, a részlettanulmány, a műelemzés, s bár készültek műfaj történeti összefoglalások a magyar regényről, emlékirat-irodalomról, a vers- és a drámatörténet különböző korszakairól, a szerzői monográfia lett vagy maradt a tudományág fő műfaja. Dávidházi Péter munkája alig túlbecsülhető kivétel ebben (és nem csak ebben) a mezőnyben. A látszólag szűk témát egyetemesíti, a nemzeti irodalom- és kritikatörténet egy fejezetéből általános érvényű modellt alkot; új szemléletmódot kínál, és új terminológiát dolgoz ki; példát ad tudományos módszerességéből és igényességéből, a múltat a jelen érdekében újraértelmező felelősségből. Az ő monográfiájára is áll, hogy „*közvetve egész világképét: a lételeményre adott teljes választát*” magába foglalja. S akkor sem szerénytelen, amikor „*hunyt mesterünk*” szellemi hagyatékának földolgozása után a tőle akár elszakadó függetlenedés perspektívájára és föladataira utal: „*Vállalnunk kell őt, hogy előbb lázadozhassunk ellene, majd megtérhessünk hozzá,*

s végül a tőle kapott útravalóval a magunk csapásán haladjunk tovább. Akkor majd, egyszer, nekünk is az lehet, ami a századelő ifjú költője számára volt: élő mesterünk.” Bárcsak a proféta szólna belőle.

Csűrös Miklós

KRITIKAPÁLYÁZAT

AZ ÉLET NEM JESIVA

Isaac Bashevis Singer: The Family Moskat
Translated from the Yiddish by A. H. Gross
Penguin Books, 1981. 635 oldal

Érdemes-e 1992-ben egy 1950-ben keletkezett klasszikus családregényről írni, amikor mindenki a posztmodern lázában ég? Be lehet-e bizonyítani, hogy életünk nem teljes Isaac Bashevis Singer THE FAMILY MOSKAT című művének olvasása nélkül?

Többféle válasz lehetséges. Az 1978-ban irodalmi Nobel-díjat nyert szerzőtől eddig három regényt (A SÁTÁN GORAJBAN, 1935, magyarul megjelent 1979; A LUBLINI MÁGUS, 1960, magyarul megjelent 1985; A RABSZOLGA, 1962, magyarul megjelent 1986), két novelláskötetet (HÉT KICSI SUSZTER, 1984, RÖVID PÉNTEK, 1991) és egy önéletrajzot (SZERELEM ÉS SZÁMŪZETÉS, 1991) olvashattunk.

Kinek sok, kinek kevés. Volt kritikus, aki a HÉT KICSI SUSZTER megjelenésekor megjegyezte, hogy neki nem hiányzott a mű. Mások (köztük a szerző) izgatottan kutattak a könyvesboltok polcain egy új Singer-kötet után.

Ezzel a néhány sorral lelepleződünk. Azok közé tartozunk, akik nem tudják kivonni magukat az időközben az örökkévalóságba lépett Mágus bűvköréből. Akiknek eláll a lélegzetük, hogyan képes egy novellába sűríteni az élet teljességét. Akik harmadszori olvasáskor is találnak alkalmat a meghökkenésre, sírásra és tűnődésre A MOSKAT CSALÁD olvasásakor. S minél többször teszük, annál inkább.

Az 1975-ben kiadott THE MANOR (Penguin Books) hátlapján egy kis fekete-fehér fotót láthatunk Singerről. Csikos huzatú fotelben ül, lábát keresztbe teszi, kezében kéziratlapok. Cipője precízen kifényesítve, zoknija kissé ráncos. Átszellemült, sovány öregember. Koponyája világít, tekintete megszólít: – Ír rólam. Amíg lehet.

A MOSKAT CSALÁD-ot a *Jewish Daily Forward* két évig közölte folytatásos regényként, és a WEVD Rádióállomás a regény dramatizált változatát sugározta. A mű jiddis nyelven íródott, A. H. Gross fordította angolra.

Az epikai művek első mondata számunkra mindig hallatlan fontossággal bír. Elindítani és lezárni egy életdarabot, amely a mű világa lesz, a legmerészebb írói aktus. Az expozíciók a mű titkainak megfejtése felé. Az első mondat tömörsége, titokzatossága vagy informatív gazdagsága eldönti az olvasói attitűdöt.

Singer első mondata a MOSKAT-ban eleget tesz az epikai első mondatok követelményeinek; tömör, informatív, figyelemfelkeltő: „*Őt évvel második felesége halála után Reb Meshulam Moskat harmadszor is megnősült.*” (11. o.)

Az idős Meshulam váratlan házasságának lélektani hátterére később derül fény. Reb Meshulam nem akar még megöregedni, beleyugodni a család által rákényszerített agastyánszerepbe. Soha nem volt szokása, hogy bárkivel is megbeszélje dolgait – hét gyermekével a legkevésbé. Vagyonát varsói külvárosi ingatlanok jól időzített megvételével alapozta meg, melyeket a századfordulón, Lengyelország és Varsó gazdasági megélénkülésének idején jó pénzért továbbadott „*Mindig azt tette, ami különösnek tűnt.*” (21. o.) Befektetései látszólag bukásra ítélt vállalkozásokba, melyek Meshulam vétele után hirtelen sikeressé váltak, részvétele a lengyel vasútépítésben, kapcsolatai a bialodrevnai chaszid rabbival, akinek igen kevés követője volt, a gazdag, tekintélyes varsói zsidók közössége számára csodált, irigyelt, de soha be nem fogadott különccé tették Meshulamot.

Kései és a család számára megdöbbentő házasságával Meshulam azt akarja demonstrálni, hogy felesleges még a halálára és az örökségre várni. A karlsbadi fürdőkúra egyetlen ember számára nem végződik meg-

lepetéssel; ez az ember Koppel Berman, Meshulam végrehajtója, titkainak tudója, bizalmasa. Ő az egyetlen, aki érti és megérti a szeretetre képtelen, makacs, túl sokat tudó öregembert. Meshulam ugyanis – a korai kapitalisták szokása szerint – kevés alkalmazottat foglalkoztat, még kevesebbnek enged bepillantást üzleti ügyeibe. Gzhybovska utcai irodájában Koppel Berman az úr – neki engedelmeskedik a kevés alkalmazott. „*Egyszerűen csak »végrehajtóként« volt ismert*” – írja róla. (24. o.)

Mi az oka Meshulam és Koppel különös kettősének? A titok jellemük hasonlóságában rejlik. Egyikük sem tűr beleszólást sem üzleti, sem magánéletébe. Családjuk iránti kötelességeiket teljesítik, de teljesen magányosak. Meshulamot hihetetlenül erős személyisége akadályozza meg, hogy bárkiben is feloldódjon. Koppel titkos vonzalmat érez Meshulam egyik leánya, Leah iránt. Ragaszkodásának ez az egyik rejtett oka, a másik nyilvánvaló. Tekintélyes fizetése mellé bizonyos hatalmat is kap, amelyet érvényesít a Moskat család fölött.

Meshulam tragédiája, hogy túl sokat tud az emberi hitványaságról. Családtagjairól leújtó véleménnyel van: Abram Shapiro, a veje, hitehagyott, élveteg, züllött, a menyei semmirekellők, az unokái tökfek, csak a chanuka-ajándékot lesik. (100. o.)

Meshulam magányát csak növeli Rosa Frumettel kötött házassága. Karlsbadból hazatérve rádöbben, hogy hirtelen döntését megbánta. Mire kellett neki ez az öregedő, ájtatos, fecsegő asszony, akivel ráadásul egy mostohalányt, Adele Landaut is el kellett vennie?

Elhatározza, hogy megmutatja hatalmát a család felett. Unokája, Hadassah nem akar férjhez menni a sadchen és a család által választott vőlegényhez. Meshulam utolsó erejével kikényszeríti a házasságot.

Ez az akarar lendíti tovább a történetet, ugyanis Meshulam jellemének ellenpontja, pendant-ja, a határozatlan, álmodozó Asa Heshel Bannet néhány héttel később érkezik Kis-Tereshpolból Varsóba.

Mintha a fiatal I. B. Singert látnánk le szállni a vonatról. Öltözéke, hajviselete a múltat őrzi, de halántékkürtjét már hátrafésüli. Még hosszú, fekete kabátot visel, bár-

sonykalappal, de zsebében Spinoza ETIKÁ-ja lapul. Még aggódik amiatt, be tudja-e tartani a Torvény parancsolta szertartásokat a megváltozott körülmények között, de megérkezve magának is szokatlan hangon mondja: „Varsó, végre Varsó.” (29. o.)

A híres rabbi, a kis-tereshpoli Dan Katzenellenbogen unokája ajánlólevelet hoz a tekintélyes tudósnak, doktor Jacobinak – a levél átadója, Asa Heshel Bannet tanulni akar.

Tanulni is fog. Csak nem matematikát, filozófiát, mint kezdetben elhatározta Meshulam fogadott leánya, Adele Landau és unokája, Hadassah szenvedésre és szerelemre tanítják a tizenkilenc éves fiatalembert.

Meshulam halála után Asa Heshel lesz a történet főhőse. Körötte és általa hömpölyög a regény a végkifejlet felé.

Meshulam Moskat segítője, rossz szelleme Koppel volt – Asa Heshelé a varsói első napokban megismert Abram Shapiro. Ő kalauzolja a városi életben tapasztalatlan utazót a varsói Infernóban.

Koppel az érzéketlenség és számítás – Abram az érzékiség és a kiszámíthatatlanság. Hihetetlenül sok fájdalmat okoz családjának, de ő is szenved, s mohón veszi el az élettől a jót, kétségbeesetten boldog akar lenni.

Asa Heshel életében mindig a fordulópontokon tűnik fel. Megismerteti őt valakivel, aki a sorsa lesz, szökésre biztat, terveket sző, amelyek soha nem teljesülnek be.

A regény tiz részből, az egyes részek fejezetekből (5–12.) állnak. A cselekmény lineárisan halad előre a századfordulótól az első világháborún keresztül Lengyelország 1939. szeptember elsejei lerohanásáig. A történelmi eseményekkel párhuzamosan a zsidó Lulah esztendei körforgása teszi teljessé a mű belső idejét – az őszi nagyünneptől, a Félelmetes napoktól és az Újévtől a chanukán át purimig.

Különösen eleven, megkapó ezeknek az ünnepeknek az ábrázolása Singer tolla által.

Két epikai ábrázolásmódban emelkedik Singer magaslatokra: a cselekményfolyamba ékelt *tabló*kban, valamint a dramaturgiai szempontból mesterien elhelyezett *levelek*ben és *naplórészletek*ben.

A családregegyben, mint nagyepikai műfajban különös jelentőségűek a csoportké-

pek, a szereplők együttábrázolásának nagyjelenetei, melyek a cselekmény szempontjából is csomópontokat jelentenek.

Az első és utolsó chanuka-est, melyen Meshulam Moskat még ereje teljében mutatkozik új feleségének, Rosa Frumetlnek oldalán, Asa Heshel számára is emlékezetes lesz. Itt ismeri meg Adele Landaut, a tradíciókkal részben szakító gondolkodású fiatal lányt, akit később feleségül vesz.

Köröttük nyűzsög, áramlik, nevet, suttog az egész Moskat család. Fahéjillat száll a levegőben, Meshulam hagyományos chanukai játékokat játszik a gyerekekkel, és megajándékozza családtagjait. Alakjukat Singer néhány vonással vázolja fel, szokásaik, öltözetük, kedvenc ételeik, betegségük segítségével. Singer jellemábrázoló virtuozitása abban rejlik, hogy egy lopva bekapott ánizsos sütemény vagy a chanuka-méces lángjánál elsuttogott pletyka is az egész emberről árulkodik.

Sógorok és sógornők kártyáznak, csevegnek, finom porceláncsészék csörrennek össze ezüstkanalakkal.

Meshulam még együtt ünnepli purimot a családdal, de a következő tabló már halála után készül, ugyanazokkal a szereplőkkel. Az idill szertefoszlott, a család széthullik. A Kad-dis még elhangzik, de a sok szív – és a széf – üres.

A *levél* és a *naplórészlet* az elbeszélő bravúros fogása, hogy megszólaltassa a szereplők legrejtettebb énjét, magyarázatot adjon látszólag érthetetlen fordulatokra, segítsen bepilantani az emberi lélek mélységeibe.

A Singer-életmű számos vonzó nőalakja közül kiemelkedik a tragikus sorsú Hadassah. Szépsége szinte predesztinálja a bukásra, betegsége (tüdőbeteg) romantikus asszociációkat ébreszt.

Sorsuk a regény elején összefonódik Asa Heshellel, majd szétválk, második találkozásuk megrázó és hihetetlen.

Hadassah naplójának részleteiből, titkos levelezésükből feltárul előttünk valami, amibe kapaszkodhatunk, de a két ember közötti kapcsolat egésze soha.

Singer látszólag sokat beszél hőseiről, sőt olykor úgy érezzük, túlságosan bőbeszédű, amikor azonban lezárul egy-egy emberi sors

(pl. Meshulam vagy Hadassah halála), rájövünk, hogy alig tudtunk meg valamit róluk.

A levél és a naplórészlet is csapda, amelybe szívesen besétálunk, hisszük, hogy segítséggel jobban megértjük a lélek teljességét, az emberi cselekedetek motivumait; aztán rádőbbenünk, hogy a titok, az Titok. Ami nélkül – hogy jeles mestereket idézzek – nincs művészet.

Feloldásregénynek tekinthetjük-e A MOSKAT CSALÁD-ot? Asa Heshel Bannet szempontjából feltétlenül.

„Néhány héttel Meshulam Moskat Varsóba való visszatérése után egy másik utazó érkezett meg a főváros északi részén levő pályaudvarra. Egy fémkertes, duplazárás fonott bőröndöt cipelve mászott le a harmadosztályú kocsiból. A neve Asa Heshel Bannet volt. Anyái ágon Reb Dan Katzenellenbogen, a kis-tereshpói rabbi unokája. A tanuláshoz egy ajánlólevelet hozott magával dr. Jacobihoz, a varsói Nagyszinagóga titkárához. Zsebében Spinoza Etikájának héber fordítása lapult egy agyonolvasott kiadásban.” (29. o.)

Singer Asa Heshel Bannet alakjában saját alteregóját kelti életre. A személyleírás is csaknem illik az ifjú Singerre, kivéve a fakószőke haját (ő lángoló vörös volt).

Asa Heshel megérkezése a nagyvárosba nem hasonlítható más, sikerre szomjas, határozott elképzelésekkel rendelkező hódítók fellépésére (pl. Julien Sorel, Lucien de Rubempré, Rastignac). Asa Heshel jelleme kialakulatlan, elképzelései határozatlanok. Tanulni szeretne, de maga sem tudja pontosan, hogy mit.

Törékeny testű ifjú, aki a gyermekkorára mint gyermekbetegségek szűnni nem akaró láncolatára emlékszik vissza. Az olvasmányokat viszont szivacsként szippantja fel az agya. Szótár segítségével tanul meg oroszul, németül, lengyelül, a latint pedig a BIBLIA segítségével sajátítja el. Mindent elolvas, ami a keze ügyébe kerül. Tanulmányozza a német irodalmat, Goethét, Schillert, Heinét. A filozófusok közül megismerkedik Kanttal, Hegellel, Spinozával. Matematikával is foglalkozik, újabb és újabb tudományokkal ismerkedik, de tanulmányait sosem fejezi be. A zsidó hagyományok által megszabott életvezetés, esetleg rabbiság nem felel meg elképzelései-

nek. Kérdések halmozódnak benne, amelyekre egyedül nem talál választ.

Sokáig gondolkodik, elhagyja-e szülővárosát. Érzi, hogy szellemi fejlődése megrekedt, egzisztenciálisan ellehetetlenült. Mennie kell. Vivódása azért meddő, mert nincs előtte határozott cél, amit Varsóban meg szeretne valósítani. Csak azért indul el, mert maradni nem képes.

Határozatlanság, sodródás jellemzi magatartását az új környezetben, Varsóban is. Életének későbbi, sorsfordító eseményeit a véletlen sodorja elé, sokszor Abram Shapiro személyén keresztül.

Asa Heshel ajánlólevelét készül átadni Jacobi professzornak, amikor a vakvéletlen összehozza Abram Shapiróval. Félénk, határozatlan hősünk sorsa ezzel a sodró egyéniségű, életszerető Abram kezébe kerül, aki lendületesen vezeti a Moskat ház – a végzet – felé.

Abram Shapiro műve az is, hogy a tradicionális hosszú, fekete kabátot, bársonykalapot, a chaszid zsidók jellegzetes öltözkét leparancsolja Asa Heshelről. Jelképes ez az átalakulás. Nem ő akar átöltözni, nem ő akar találkozni Adeval és Hadassával, a szándékoknak és vágyaknak inkább tárgya, mint irányítója. Igazán nem akar semmit. Lebeg, lehunyt szemmel fekszik az ágyán szűk albérleti szobájában, s átéli, ami történik vele. Filozofikus alkat, mintegy kívülről szemléli önmagát, tűnődik életének eseményein, szerelmem, válásain, az átélt világháborún. Onnan visszatérve sem érezzük, hogy személyisége döntő változón ment volna át. Emberi kapcsolatai változatlanul bizonytalanok, valójában senkihez sem ragaszkodik, sem két feleségéhez, sem gyermekeihez, sem új szerelméhez, Barbarához. A fájdalom és a magányosság olyan erővel sugárzik belőle, hogy minden emberi kapcsolatot megmérgez körülötte. Egyre keserűbb, megközelíthetlenebb.

A hosszú érlelődési folyamat mehökkentő eredményt hoz. Asa Heshel megtörte a törvényt, a zsidó tradíciókat. Hosszú évekre megfeledezett vallása parancsairól, kivonult a családi kötelékekből. S ez az Asa Heshel 1939 őszén úgy dönt, hogy nem menekül el Varsóból, hanem kislánya és családja mellett marad.

Döntése az előbb részletezett érlelődési folyamat eredménye. Morális válságait megéltve és feldolgozva vergődik egyre magasabbra az isteni létrán. Az utolsó lökést ebben a folyamatban Hadassah halála jelenti. Asa Heshel megérti az isteni üzenetet, vándorlása véget ér. Visszatér a kiindulóponthoz, mint Calman Jacobi, a THE MANOR főhőse.

I. B. Singer A MOSKAT CSALÁD című regényének olvasása közben átélhetjük a műalkotás teljességének élményét.

Ez a totalitásélmény semmivel sem kisebb, mint a világirodalom más híres családregegyemél. Hozzájárul ehhez a cselekmény szereteágazó bonyolultsága, a szereplők mesteri jellemzése, a háttérül szolgáló Lengyelország atmoszférájának hiteles érzékeltetése, az egész mű sodró epikai lendülete.

A dolgozat elején feltejt kérdésre tehát csak így válaszolhatunk: érdemes.

Ujvárosi Emese

EGY KELETLENGYEL EMIGRÁNS A „SZTYEPPEI HELLÁSZ”-RÓL

Jerzy Stempowski: W dolinie Dniestru i inne eseje ukraińskie; Listy o Ukrainie (A Dnyeszter völgyében és más ukrájnai esszék; Levelek Ukrájnról)
Összeállította Andrzej Stanisław Kowalczyk
LNB, Warszawa, 1992. 349 oldal

Jerzy Stempowski (1894–1969), a XX. századi lengyel esszéisztika kiemelkedő alakja még ismeretlen Magyarországon. Ukrájnai gyermekévei és varsói középiskolai tanulmányai után Krakkóban filozófiát, Münchenben orvostudományokat, Genfben, Zürichben és Bernben filozófiát és irodalomtörténetet hallgatott. Az antik és a keresztény történetfilozófiáról írta disszertációját. Bár műveltségesezménye az antikvitáson alapult, igen tájékozott volt a közgazdaságtanban és a modern társadalomtudományokban is.

A két világháború között kétetben is meg-

jelentek irodalomtörténeti tanulmányai, ezek tematikailag igen sokszínűek, a XIX. századi lengyel vigjáték, Dosztojevszkij lengyel regényalakjai (és a szerző lengyelutálata) mellett nagy figyelmet szentel a kortárs lengyel és külföldi avantgárd irányzatoknak.

Szűkebb és tágabb hazáját több fokozatban veszíti el. Mint varsói középiskolás diák, szabadkőműves apja útmutatásait követve egyforma ellenszenvvel figyeli az orosz dominanciával megalkuvó konformizmust és az erősödő nemzeti eufóriát. Az új Lengyelország is csalódást hoz számára, nemcsak a keleti területek elvesztése miatt, hanem azért is, mert nem tud felnőni a különböző kultúrák egyenjogúságára épülő Jagello-eszményhez. Ijesztő történelmi-politikai folyamatok indulnak meg, melyeknek végpontján Stempowski egy homogén etnikumú, elszigetelt Piast-Lengyelországot lát. De két évtizeddel később ezt az országot is örökre el kell hagynia.

1939 szeptemberében Magyarországra menekül, kórházba kerül, majd egy felső-tiszai fogadóban tölti a telet. 1940 tavaszán Budapestre utazik, aztán megy tovább, Jugoszlávián és Olaszországon át Svájcba. A londoni emigráns kormány svájci képviselője, a párizsi *Kultura* című lengyel folyóirat állandó munkatársa. Útinaplója és LA TERRE BERNOISE (1954) című műve mellett életében már csak egy kötet válogatás jelenik meg tőle ESSZÉK KASSZANDRÁNAK (1961) címmel.

Stempowski egy igen bonyolult szellemi alakzat képviselője, melynek megértéséhez a mai Magyarországon használatos kategóriák nem nyújtanak segítséget. A tételes vallástól távol álló konzervatív liberális, függetlenségpárti, de bizalmatlan minden állami képződ-ménnyel szemben, mert minden állam valamiféle általa létrehozott propagandisztikus látszatvilágban véli felfedezni cselekvési terét. A függetlenség kivívásának útját pedig – más emigránscsoportoktól eltérően – nem a Moszkvával a szomszéd népek rovására történő egyezkedésben, hanem a lengyel-ukrán-belorusz-litván érdekegyeztetésben látja, melynek alapfeltétele, hogy Lengyelország mondjon le az esetleges hegemoniátorekvésekről és a messianisztikus elképzelésekről. Meggyőződéses antikommunista, aki azonban nem keleti despotizmust, hanem a nyugat-európai nemzetállamokban elvégzett

erőszakos homogenizálás durvább változatát látja a Szovjetunióban. Szovjetellenes, s mint a *Kultura* munkatársa, nagy szerepet játszott abban, hogy a hatvanas évek orosz ellenzéki íróit Nyugat-Európában is megismerjék (ő fordította lengyelre a ZSIVAGO DOKTOR-t). A festészet, Sztravinszkij és a kínai opera iránt is érdeklődő „kozropolák”, ugyanakkor a keletlengyel emigráció ukrainai iskolájának Stanisław Vincenz mellett legnagyobb esszéistája, aki még minden „kozropolák” legfőbb patrónusában, Joseph Conradban is ukrainai eredetű szellemi impulzusokat fedez fel (ilyen a más kultúrák belső megértésének képessége). Európa Kasszandrája, aki a modern nagyvárosban is képes megkülönböztetni a letelepült népek leszármazottait a népvándorlás korabeli martalócok vadászatot és kollektivitást kedvelő, a fürdőktől idegenkedő kései utódaitól. Hú marad az antikvitáshoz, de az antikvitás szellemiségét nem Európa leghíresebb műemlékeiben, hanem a Fekete-tengertől északra elterülő „sztyeppei” vagy „fekete Hellász” ősi földműves kultúrájában és a Keleti-Kárpátok hucul pásztorvilágában találja meg. Közép-európai regionalistának is vélhetnénk, de vajon mi köze a bécsi kávéházak kultuszának a Fekete-tenger melléki antik kultúra ihlette ukrán emigráns lirához?

A lengyel irodalomban két, egymással ellentétes mítosz képződött Ukrajnáról. Egyesek a testvérgyilkos öldöklés poklát, mások a „nemesi fészék” idilljét, az elveszett paradicsomot látják benne. Stempowski mindkét interpretációs kategóriát szűkösnek találja. Bár egyes írásaiban megfigyelhetők az idealizálás tendenciái, szemlélete távol áll a birtokából elűzött nemesemberétől. Statisztikai adatokban gazdag tanulmányt ír az ukrán kisebbség helyzetéről, és mélyen átgondolja a térséget megosztó politikai konfliktusokat.

Nem, Ukrajna nem volt idill, hiába keresnénk a szomorú történet értelmét az „antikvitás bölcsességében”. Elvesztése mégis elviselhetetlen hiányérzetet kelt, talán azért is, mert – mint Stempowski írja – „*a lengyeleknek, amikor a háború és a forradalom zűrzavarában elhagyták Ukrajnát, nem volt idejük elbúcsúzni tőle. Talán még nem is vált el tőle végleg mindenki. Ha*

elkalandozik a figyelmem, még hallani vélem egy-egy pillanatilag a lankás dinnyeföldek délidei csendjét és a tölgyek susogását az ukrainai ligetekben”.

Keveset írt, idegen volt tőle a sikerirók erőszakos önmegvalósítása (ki nem állhatta Gombrowiczot, mert szerinte arroganciája fordított arányban állt tehetségével). Soha nem lépett át a fikciós próza területére. Kiterjedt levelezést folytatott (ebből Kowalczyk már kiadta a párizsi *Kultura* főszerkesztőjének, Jerzy Giedroycnak küldött anyagot), és ideális beszélgetőpartner volt. EGY RÁÉRŐS JÁRÓKELŐ JEGYZETEI címmel állandó rovata volt a párizsi folyóiratban. Arisztokratikus kívülálló maradt, a mindennapi élettől távoli, szkeptikus megfigyelő.

A Dnyeszter-völgyi idill felmutatásával Stempowski nemcsak más nemzetek és hagyományaik megbecsülésére tanít. Mint Kowalczyk írja utószavában, „*a lengyel kultúra ukrainai kalandjait végigkísérve azt kérdezi, mi a kultúra mint a megértés területének értelme. Kultúránk visszaszorulása és vonzerejének elvesztése azt mutatja, hogy érthetlenné vált mások számára, elvesztette egyetemességét. Az a veszély fenyegette, hogy csak egyetlen etnikai csoport körében olvasható jelek ábécéjévé válik. Az ilyen kultúra törzsi ritus lesz, nemzeti misztérium. Ez a fajta izoláció egyáltalán nem integrálja a nemzetet, mert sokan vannak, akik nem törődnek bele abba, hogy kulturális gettóban vegetáljanak, és elhagyják azt. Stempowski tehát nemcsak azt kérdezi, milyen sorsra jutott a nagy hagyomány a méltatlan örökösök kezén, hanem azt is, mi mondanivalója van Lengyelországnak Kelet-Európa más nemzetei számára*”.

Végül néhány szót a kötet szerkesztőjéről és kiadójáról. Andrzej Kowalczyk a Varsói Egyetemen tanít. Két könyve jelent meg, a XX. századi lengyel esszéről írt monográfiája és egy Szavinkov-életrajz. Stempowski esszé-kötetét a Közép-európai Egyetem kutatási programja keretében állította össze, kiadását a varsói Báthori-alapítvány támogatása tette lehetővé. Az LNB pedig Kowalczyk saját kiadója, Gombrowicz Jerzy Giedroycnak írt levelei is itt fognak megjelenni. A tapasztalatok azt mutatják, nem haszontalan, ha egy irodalomtörténésznek kiadója is van.

Pálfalvi Lajos

BOHUMIL HRABAL SZÉKEI

*Bohumil Hrabal: Házimurik
Fordította Zádor Margit
Európa, 1992. 234 oldal, 220 Ft*

Pontosabban a doktor székei a HÁZIMURIK-ból. Egy nagyobb meg egy kisebb: két-két lábukat a doktor megrövidítette, hogy egyensúlyban tartsák az írógépet és őt magát, ha éppen dolgozik a kis kamra lejtős tetején.

Abban az *egészen véve* kellemes házban, ahol mályvaszín melltartós női hang szól be magános férfiak ablakán, a lépcsőket tisztaságszerető asszonyok ragyogóra mossák, és szerelmesek találnak egymásra egy egészen véve idilli történetben, amely véletlen megismerkedéssel kezdődik, és a házasságkötő teremben végződik egy egészen véve csodálatos esküvővel, amelyen az anyakönyvvezető arról beszél a házasulandóknak, hogy az állam megvédi őket, abban az egészen véve békés korszakban, amikor a háború egyre inkább emlékké válik, és az emberek újra örülni tudnak a vasárnapoknak, a napsütésnek, a vendéglői sörözéseknek és a vendégeskedésnek olyan egészen véve kellemes családokban, ahol nem is lehet mást tenni, mint mosolyogni, ahol a leendő anyós kedvesen és bizalmasan elbeszélget leendő menyével a vőlegényről, arról az egészen véve csodálatos férfiúról, aki boldogan dolgozik egy ócskapapír-telepen, és egyaránt szívesen barátkozik érzékeny lelkű költőkkel, hentesekkel, cigányasszonyokkal és filozófus hajlamú ócskapapír-rakodókkal, akik híres történeteket mesélnek például arról, hogy a vágóhidra szállított disznók egyike-másika néha már a vagonban *meghal*, mert infarktust kap a réműlettől, vagy arról, hogyan ajándékoztak vöröskatonák fülbevalókat egy festőnek levágott női fülekkel együtt. És mert a mesélők egészen véve tapintatos emberek, a legszörnyűbb részleteknél megjegyzik, hogy aki írót akar lenni, annak mindenről tudnia kell.

A doktor pedig végighallgatja ezeket a történeteket, nemcsak azért, mert írót akar lenni, hanem azért, mert tudja, hogy a huszadik századi emberek csak egészen véve civilizáltak, mint ahogy tudja azt is, hogy az *egészen véve* valami baj van, mert, lám, ő

maga, aki figyelmesen, álmodozva órákig sűrölja a szobája padlóját, és egyáltalán nagyon sokra tartja a tisztaságot, időnként kicsipegeti és megsezi a filozófushajlamú, ám mosdatlan ócskapapír-rakodó szakállából a morzsákat, más alkalommal pedig szemet szemért alapon leckézteti meg a költőt, akit pedig nagyra becsül, mert az őrzí az elmúlt dolgok tragikus és költői lényegét. A doktor végighallgatja a borzalmakat, mert tudja azt is, hogy az idüllel valami baj van, hiszen ő maga például azért dolgozik boldogan az ócskapapír-telepen, a vasúton vagy bárhol, mert mindenütt jobban érzi magát, mint a szülői házban, ahol az anyja, aki mosolya mögött eltemetett színészi ambíciókat őriz, alig tudja elviselni fiának szokásait, barátait, ivászeit, szerelmeit és vándorlásait munkahelyről munkahelyre, mintha nem tudná, hogy a különböző munkahelyek és különöz szokások valójában egy életen át tartó menekülés állomása, ahogyan az írás is az, sőt öngyógyítás, mint a katolikusoknál a gyónás, zsidóknál a siratófal, különösen akkor, ha az ember tudja, mint ahogy a doktor tudja, hogy a háború nem válik olyan egyszerűen és gyorsan emlékké, mert mindenki vesztett valamit vagy valakit, testvért, szülőt, esetleg csak egy megszokott reklámképet a patika kirakatából, ugyanakkor a forradalmak is pusztán változást hoznak, nem megoldást, mert egészen véve emelnek fel vagy ejtenek el embercsoportokat, miközben az állam gondoskodása is felemás, hiszen egyéni értéküktől függetlenül könnyíti vagy nehezíti meg egyes emberek sorsát, így aztán a szerelem és a házasság sem lehet csupán idill, különösen akkor nem, ha a szerelmesek olyan lakásban találnak egymásra, amely azelőtt kovácsműhely volt, egy olyan házban, ahol a szomszédos kutatóintézetből átdübörgő gépek zajára periodikusan omlik a vakolat, közös vécé van a folyosó végén, és szélviharok esetén az egész udvar forgótárcsás mosógéppé változik.

A doktor tudja mindezt, és azt is, hogy legfontosabb mégiscsak az egymásra találás, különösen akkor, ha olyan társra akad az ember, akivel olyan jó együtt lenni, mintha nem is volna vele együtt, aki látja, amit a doktor lát, sőt, ha írót volna, meg is tudná írni, mert találna olyan hasonlatokat, amelyek szerint a szerelmesek úgy fekszenek egymáson, mint

két szelet vajas kenyér, és Jasha Heifetz úgy hegedül, ahogy a doktor öccse ferblizik, továbbá le tudna írni olyan szituációkat, amelyekben a fiúját simogató szerelmes konyhalány nem teszi le kezéből a konyhakést, a férfiasan harcias cigánylegény zöld női ruhában jelenik meg, az egykori kovácműhely többszörös fényes lakosztállyá változik, meg tudna formálni olyan figurákat, mint az anyáé, aki elviselhetetlennek tartott fiában felismeri önmaga nyugtalan vágyait, a tisztaságszerető asszonyé, aki művirágokat, plüssállatokat és férfismerőseket gyűjt, a fejlődéses nagybácsié, aki büszke arra, hogy az európai reneszánsz hive, ezért valamiképpen ugyanaz a rendszer van a fejében, mint Goethének vagy Mozartnak, és egyáltalán mindazoké, akik a vesztes pozíciójából is észreveszik, hogy nem valami örök emberi kegyetlenség, hanem egy melankolikussá finomodó gyengéd apokaliptiszis áldozata, amely nem szükségképpen öl, éppen ezért alkalmat ad a tanulmányozásra, sőt megértésre, különösen abban az esetben, ha valaki örömet talál magában a jelenlétben, és olyan könyvet tud írni, amelyben az idill és borzalom, szép és rút, tűz és víz nem pusztán együtt jelenik meg, hanem el sem képzelhető egymás nélkül, ezért minden aszimmetrikus, és mégis minden egyensúlyban van.

Amelyből az olvasó megsejtheti, hogy a doktor két széke nem egyszerűen két tárgy, hanem maga a tárgyakból áradó költészet, minthogy az emberi nem történetét egészen és részleteiben feltehetően az aszimmetriák tartják egyensúlyban.

S. Nemes Ilona

TISZTA AMERIKA?

Almási Miklós: Léghajó Manhattan felett – Kalandok a Wall Streeten és Hollywoodban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1992. 234 oldal, 250 Ft

Amíg magasan száll a léghajó, meghökkentő a látvány hasonlósága. „Mert az... eljárásnak az volt a legfőbb trükkje, hogy – nemcsak ebben az

esetben, hanem a tíz év során lezajlott kb. ezer kisebb-nagyobb... úgy mindegyikében –, a vásárláshoz felvett óriási kölcsönök után járó kamatokat nem a (vevő) állja, saját zsebéből, hanem a megvásárolt vállalatok pénzforgalmából fogja kifizetni. Emellett C. a két áruházmamutot nem is saját tőkéjével szerezte meg, hanem egy sereg bank segítségével: az áruházakra így 7,5 milliárdnyi adósság kamatterhe nehezedett. E kamatfizetési szolgálathoz a szükséges extrajövedelmet azonban még a legjobban futó cégek sem tudták kifizetni magukból. Így azután hetek alatt fizetéseképtelenné vált egy sor áruház..., hiszen a beszállítókat sem tudták kifizetni.” (20–21. o.)

Nem, nem a „tizek” – a magyar nagytőkes csoport – ajánlatáról, a Centrum Áruházak eladásáról szól a történet, nem 1995 Közép-Kelet-Európájának csőd hullámát elemzi, hanem egy máskor, másutt épített „kártyavár” összeomlásáról tudósít. A nyolcvanas évek amerikai bekebelezési játékának, a vállalatfelvásárlási hullámának a megtöréséről olvashatunk dokumentumfikciókat: forgatókönyveket a híres takeoverekről, a Wall Street cápáiról, zseniális és „csak” tehetséges bankárokról, menedzserekről, a jó pénz híveiről és a junk bondok forgatóiról, óriási kaszálásokról és patinás pénzintézeteket elsópró bukásokról.

Lehet, hogy megbolondulok, és mindenről a magyar privatizáció jut eszembe? Szerencsére Almási Miklós nem fordul be ebbe a szakutcabá, hanem messziről jött idegenként – ráadásul nem szakmabeliként – ismerkedik a labirintussal, és fényképez. De a hazaküldött negatív furcsán rákopirozódik az ismerős képre. A probléma alapszerkezete ugyanis – meglepve vesszük észre – hasonló.

Itt is, ott is vannak befagyott tőkéek, rosszul vezetett vállalatok, a méltányos osztaléktól megfosztott tulajdonosok, ellenőrizetlen „menedzszeruralom”. Az adott szerkezetben ezen nehéz változtatni. A menedzsment kényelmes rutinjaihoz ragaszkodik, inkább egy újabb Picassót szeretne az irodája falára vagy az ötödik helikoptert (itt: szolgálati Mercedest, 13 millióért), mint hogy új, kockázatos és fáradságos üzleteken törje a fejét. A tulajdonosok elegendő befolyás, megfelelő eljárások, ellenőrzési mechanizmusok híján nem tudnak – vagy maguk is kényelmesek: nem akarnak – fordítani a dolgok menetén. A vál-

toztatáshoz gyökeresen át kell alakítani mindent: a tulajdonosi, a vezetési, a szervezeti struktúráját.

Nálunk a varázsige: privatizálni. Magánkézbe adni – de mit? Feldarabolt nagyvállalatokat? Vagy előbb sok milliárddal „feljavított” cégeket? Privatizálni – de kinek? Az államtól közvetve-közvetlenül függő intézményi befektetőknek: kereskedelmi bankoknak, területi önkormányzatoknak, nem létező nyugdíjpénztáraknak és befektetési bankoknak? Magánkézbe adni – de hogyan? Ingyen vagy hozomra, a vállalati vagyonnal azonos nagyságú kölcsönért, amelynek legújabb javasolt formái már a banki hitelbírálatot is mellőznék?

Amerikában az elmúlt évtized trükkje a cégek nagy hitelekkel támogatott felvásárlásának, összeolvadásának újabb hulláma. Noha ott köztudottan elenyésző az állami tulajdon, az amerikaiak úgy vélték: „*A gazdaságnak jól tesz, ha visszaszorítjuk a részvényesek uralmát, azaz privatizáljuk a vállalatokat. A bekebelezés ugyanis gyakorlatilag úgy zajlik, hogy a több száz ezer részvényt kifizetik, és a cégnek egyetlen tulajdonosa, menedzsere lesz.*” (24. o.) A cég eltűnik a tőzsdéről, „*A 40-es évek közepén megfogalmazott »menedzser-forradalmat«... felváltotta a »vállalkozói korszak«.*” (66. o.)

Ha úgy tetszik, ez az amerikai „privatizálás” egyfajta válasz az államtalánítás mindmáig feloldatlan és szenvedélyesen vitatott kelet-közép-európai dilemmáira. A minta: eladás egy erős magántulajdonosnak, egyben, hitelbe. A tulajdonosi és a menedzseri szerepek összeolvadása – nem pedig a szétválasztás, mint az elmúlt évtizedek reformközgazdaszai hirdették, és nem is a „demokratikus kapitalizmus”, a sok száz ezer vagy millió kisztrésvényes, a „széles hazai tulajdonos középosztály” legújabb ideája. A „privatizálással” nemcsak a tehetetlen tulajdonosok-részvényesek uralma szorul vissza, hanem a menedzsmenté is. A vállalatvezetők leváltása a hatékonyságtól és az új tulajdonossal folytatott alkutól függ. Az eredmény sokszor „arany ejtóernyő”, sok millió dolláros fájdalomdíj a kirúgásért. Az ejtóernyőzésnek ott nincs elitelő felhangja, a bentmaradókat sem nevezik „hatalomátmentőknek”, és az új vezetőket sem bürokratikus apparátusok jelölik ki, politikai szempontoktól befolyásolva. A cég reorganizációja, szét-

darabolása a tulajdonosváltásnak következménye, nem pedig előfeltétele. A felvásárlásokkal újabb hatalmas konglomerátumok jönnek létre, de azonnal oszlásnak is indulnak: a jól működő vagy feljavított részeket az új tulajdonos gyorsan eladja, hogy a felvett hitelek törlesztéséhez készpénzt szerezzen. Ez nem vagyonfelélés, mint nálunk mondanák, hanem az adósságsökkentés és a túlélés módszere.

Mert ha lejjebb szállunk a léghajóval, szembeszökőek a különbségek. „*Minden másképp (is) van*” – mondja Almási Miklós (62. o.) a junk bondokra építő spekulációs felvásárlások hátrányainak taglalása után. A magas kockázatú hitelkötvények, a részben velük finanszírozott bekebelezések nemegyszer látványos bukásokhoz, a pénzüzetekre, nyugdíjpénztárakra átgyűrűző csődökhöz vezetnek – de fel is pezsdítették a gazdaságot. Felrázták az elkényelmesedett korporációkat, munkahelyeket teremtettek, nagy jövedelmekhez juttatták nemcsak a felvásárlókat, a jogi és pénzügyi tanácsadókat, hanem a megvett cégek eredeti részvényeseit is.

De nemcsak ez van másként Amerikában. Sajnos a könyvből nem tudjuk meg, hogy mekkora az elemzett jelenség súlya az egész gazdaságban, mekkora a sikeres és bukott akciók aránya, merre billen a negatív és kedvező hatások mérlege. Nyilvánvaló azonban, hogy az érzékletesen bemutatott összeomlások csak a jéghegy csúcsát mutatják: a bekebelezés, a hitelből felvásárlás nem árasztotta el a gazdaság egészét, a tőzsdére bevezetett cégek „privatizálása” nem kizárólagos tendencia.

S míg Amerikában minden másképp is van, addig nálunk persze másképpen van minden. Az imént a címkézésekre (ejtóernyőzésre, hatalomátmentésre, vagyonfelélésre) utalva láttuk, hogy ugyanazoknak a lépéseknek egészen eltérő a megítélése – ezáltal a lehetősége is – egy másik kontextusban. Ez a kontextus pedig ott a PIAC – és tudnunk kell, nálunk még mindig a piac hiánya.

A bekebelezések most tárgyalt típusának elengedhetetlen előfeltétele az egyik oldalon a tulajdonrészecskék piaca, a cég tőzsdési szereplése: a részvények megvehetősége, ha jó árat kínálunk, és ami nem kevésbé fontos, az adatok nyilvánossága. A felvásárlás ugyanis sok

száz vállalkozás mérlegeinek, jelentéseinek számítógépes elemzésével indul. Ez (meg a főnök intúciója, esetleg a törvényesség határát súroló vagy át is lépő információszerzés, sőt a kiszemelt cég menedzsmentjének „befolyásolása”) dönti el, hogy melyik legyen a célvállalat. A másik oldalon pedig megkerülhetetlen a hitelpiac. Pénzt kell szerezni a vállalkozáshoz, meg kell győzni a bankárokat, hogy a vevőt és az ügyletet érdemes finanszírozniuk. (A Nabisco három felvonásos drámája – 20–68. o. – remekül mutatja a dolog nehézségeit – és páratlan izgalmát.)

Az ilyenfajta játszmát tehát a *kereslet* (a gondos számítás, a nagy ötlet, a jó szimat) mozgatja. A „cápáknak” a tőzsdén, a hitelpiacon kell megküzdeniük egymással és sok ezer befektető, bróker értéktitelével, várakozásaival. Ehhez viszonyítva a magyar privatizáció falra vetített, kétdimenziós, csak a negatív formákat mutató árnyjáték. Paródia.

A közép-kelet-európai privatizáció jórészt *kinálatvezérelt*. Minden eladó – vagy a tartós állami tulajdon fenntartását inkább a „stratégiai fontosság” hatalmi-bürokratikus szempontja s általában nem a jó jövedelmezőség indokolja. A kereslet a befektetői kezdeményezési privatizációban játszik szerepet – ami alig működik, legfeljebb néhány jó kormányzati kapcsolatokkal rendelkező vállalkozó esetében –, és az állami vagyon átjársását jelentő rejtett privatizációban, ami működik, de rejtőzködő, féllegális természete miatt éppen a piaci jellemzőket – a nyilvánosságot, a versenyt – nélkülözi.

Az állami tulajdon megszerzőit – az elosztásos módszerek nem jelentéktelen kivételével – profitérdek motiválja ugyan, és a hivatalos eladásokban helyet kap a szabad áralku is, de a piac féloldalas és csökevényes. Féloldalas, mert az eladó egy kormányhivatal, amelyet óhatatlanul politikai hatások és sajátos apparátusi érdekek is befolyásolnak. A vevők küzdelmének terepe bürokratikus játéktér, amelyen perdöntő szerepe van a döntést hozó hivatalnokokhoz és a háttérben ugyancsak aktív politikusokhoz fűződő kapcsolatoknak, az éppen aktuális – gyakran változó – irányvonal kipuhatolásának. A szabályok képlékenyek, a vállalatokról, ügyletekről, árakról a döntés után is alig lehet valamit

tudni. (De jó is lenne, ha sajtóközlemények alapján legalább olyan doku-fikciókat állíthatnánk össze, legalább annyira átlátnánk a döntések mechanizmusát, mint Almási Miklós egy számára ismeretlen közegben!) A privatizációs piac féloldalassága így a bürokratikus elemek előrenyomulásával jár. Az adminisztratív jellemzőkkel átszőtt piac pedig – az elmúlt évtizedek tapasztalataiból tudjuk – nem piac. A részvények és hitelek adásvétele mai kezdetleges formájában ezt az előrenyomulást nem tudja feltartóztatni, sőt inkább maga is környezetéhez idomul.

Mindez persze a történeti előfeltételekből, a fejlettség szintjéből következik. A kérdés csak az, hogy merrefelé érdemes keresni a kitorési pontot. Külföldi példákat másolni nem lehet. A nemcsak földrajzi értelemben messzi Amerika azért legalább néhány kétséget segít megfogalmazni. Biztos, hogy a töredék részvényekre vagy az intézményi tulajdonlásra építő szerkezet az államnál erősebb tulajdonosokat teremt? Biztos, hogy a hitelből vásárlás a legjobb megoldás, és nem vezet a modernizáció elmaradásához, a cég kiszigereléséhez, tömeges csődökhöz? Biztos, hogy a privatizációban az állam legfontosabb szerepe a közvetlen eladói pozíció megszilárdítása és nem a piaci intézmények építése, a feltételek megteremtése a halmozódó bankbetétek megmozdításához? Ahhoz, hogy mind a három kérdésre igen legyen a válasz – mint ahogy ezt mostanában a kormányzat sugallja –, bizonyítani kellene, hogy nálunk *ez is másként van*.

Dobjunk ki néhány homokszákot, szálljunk kicsit megint feljebb. Innen láthatjuk a filmsztár- és művészgártás rejtelmait, a japán–amerikai „globális párbaj” tényeit és látálmait, az amerikai gazdasági bajok átfogó értékelését. Talán igazságtalanul kevés figyelmet szenteltem ezeknek a könyv majdnem felét kitevő leírásoknak. De engem jobban érdekelt a Wall Street, mint Hollywood, a gazdasági szuperhatalmakat nem önmagukban és egymáshoz fűződő viszonyukban, hanem magyar szemüvegen keresztül néztem. Ajánlom azonban szórakoztató és gondolatébresztő olvasmányként Almási Miklós léghajós kalandozását azoknak is, akik a kultúra világában mozognak otthonosabban.

Voszka Éva

KRITIKAPÁLYÁZAT

M. KIR. MINISZTER- ELNÖKÖK TRAGÉDIÁI

Pritz Pál (szerk.): *Bárdossy László a népbíróság előtt*
Maecenas, 1991. 375 oldal, 330 Ft

Kállay Miklós: *Magyarország miniszterelnöke voltam (1942–1944)*
Európa (Extra Hungariam sorozat), 1991.
315, 377 oldal, 385 Ft

Romsics Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz*
Magyarágkutató Intézet, 1991. 356 oldal, 320 Ft

Századunk magyar miniszterelnökei közül négyet kivégeztek, ugyanennyien emigrációban haltak meg, egyet meggyilkoltak, egy önkézével vetett véget életének – a közéletben megfáradt főtisztviselők megérdemelt, itthoni nyugalma nem sokuknak jutott ki. Hiszen még nem említettük a börtönből súlyos betegen szabadult Tildy Zoltánt vagy az élete utolsó évét szinte teljes elszigeteltségben leélt Kádár Jánost. Megannyi magyar tragédia, mely külön-külön – s talán egyszer egy író, egy történész vagy történész-író révén együtt is – méltán tarthat igényt a közönség érdeklődésére.

A kiadók tudják ezt: a Bárdossyval, Kállayval, Bethlennel foglalkozó – különböző műfajú, de egyaránt tragikus – művek mellé állítható Batthyány Lajos „föbénjáró pöre”, Urbán Aladár értő válogatásában, valamint Nagy Ferencnek az ugyancsak a kitűnő *Extra Hungariam* sorozatban megjelent emlékirata is. Nemcsak a megjelenés egyidejűsége, nemcsak a korszak azonossága, de a három férfiú személyiségének és sorsának számos közös vonása is indokolja, hogy egyetlen írásban tárgyaljuk a Bethlen-életrajzot, a Kállay-memoárokat és a Bárdossyval foglalkozó forrás-kiadványt.

Bárdossyról s az őt 1942 tavaszán felváltó Kállayról már Ránki György megállapította, hogy „a követségeken, diplomáciai fogadásokon, garden s koktélpartykon járatos, jó megjelenésű,

éles eszű Bárdossy s a pesti és vidéki dzsentrikaszinókban forgolódo, a szabolcsi magyar pusztá lassúbb tempóját megtestesítő Kállay szembeállításá hálás téma lehet a magyar úri osztályok különböző típusait bemutató írónak”. (EMLÉKIRATOK ÉS VALÓSÁG MAGYARORSZÁG MÁSODIK VILÁGHÁBORÚS SZEREPÉRŐL. 1964. 151. o.) A hasonlat továbbvihető: dunántúli, katolikus, kisenemesi-hivatalnoki gyökerek, lassan induló külügyi karrier, majd üstökösszerű berobbanás a csúcra (Bárdossy) – Horthyéhoz hasonlóan protestáns-dzsentri származás, gyors beérkezés (harmincöt évesen foglalja el atyja főispáni székét Szabolcsban), majd lassúbb, kanyargósabb út a miniszteri és miniszterelnöki bársonyszékekhez (Kállay). Mindkettőjüket szinte a véletlen, a körülmények kényszere emelte a miniszterelnökségbe, egyikük sem vérbeli politikus. Bárdossy a külügyből jött, se pártja, se belpolitikai tapasztalata: „Tisztán látta, hogy nem államférfiú alkat. Úgy véljük, nem taktikázott, hanem őszintén beszélt erről a tárgyalás során, amikor magát tisztviselőnek vallotta.” (11. o.) Kállay, aki Bárdossynál feltétlenül inkább volt államférfi, ugyancsak látta, hogy nem áll mögötte párt, nincs komoly politikai tapasztalata, s a csüggesztőnek ítélt helyzet mellett ezzel érvelt, amikor először nemet mondott Horthynak, újra és újra megpróbált kitérni a kormányalakítás elől.

A Bárdossy-per napjainkig csak egy hiányos és torz 1945-os, valamint egy ellenkező oldalról hiányos és torz 1976-os (svájci) kiadványból lehetett ismert, ezért elismerés illeti a Maecenas Kiadót, hogy a rendőrségi vizsgálat és a két tárgyalás teljes (fennmaradt) anyagát megjelentette.

Az ismert diplomáciatörténész Pritz Pálnak nem lehetett könnyű dolga, hiszen a jegyzőkönyvek mellett a Magyar Rádió archívumára is támaszkodnia kellett, s a különböző, olykor töredékes dokumentumokat illesztette össze. Feladatát formai szempontból is példásan oldotta meg; az egész könyv kiállítása (fotókkal, névmutatókkal) kiválóan sikerült. Színvonalas és kiegyensúlyozott bevezetőjének mindössze azzal a megállapításával vitakoznék, hogy (a negyvenes évekre) „a nyilasok ereje mind nagyobb lett a magyar belpolitikában...” (9. o.). Valójában a nyilas mozgalom 1940-re túljutott a csúcsponton, befolyása

számottevően csökkent. A mérsékelt, angolbarát politika hiveit inkább a kormánypárt túlsúlyos szélsőjobboldala és a németbarát katonai vezetés akadályozta a háború alatt.

A kötet igazolja azt a szerkesztői megállapítást, hogy „a per egésze, de főleg az elsőfokú ítélet nagyon határozott törekvést mutat egy akkora teljesen újszerű történelemszemlélet meggyökeresítésére. E szemlélet jegyében nem csupán Bárdossyról mondtak megsemmisítő ítéletet, hanem az 1919–1944 közötti negyedszázadról is” (16. o.). Persze majd fél évszázad távolából sok mindent másként látunk, mint „akkora, a még luktető sebek, füstölő romok közepette” (uo.). Érzékeljük a vádlott szellemi fölényét, amit a népbíróság elnöke – ezt 1988-as visszaemlékezésében olykor maga Major Ákos is elismeri – gyakran otrombán, agresszívan torolt meg. De nem mindenről ítélünk ma másé, s a szerkesztő erre is világosan felhívja a figyelmünket.

Eddig inkább csak a történészszakmán belül mondatott ki, hogy gyökeresen különböztek az 1941-es jugoszláviai, illetve a szovjet hadba lépés körülményei, következőleg teljesen eltérő Bárdossy felelőssége is. A délvidéki akciónál – írja Pritz –, „Bárdossy felelőssége... addig terjedt... hogy végrehajlotta az akkori hivatalos Magyarország akaratát” (7. o.). A Teleki–Bárdossy ellentét konstruált ellentét csupán.

A Szovjetunió elleni háborús részvételünkkel kapcsolatosan azonban – melyről manapság politikai célzatú kijelentések is elhangzanak – nincs ok kétségbe vonni Gosztónyi Péter idézett kijelentését: „kevés olyan háború van, amelybe egy országot és népét annyira könnyelműen vitték bele, mint ahogy Magyarországot döntötték veszélybe 1941 júniusában vezetői” (13. o.) – közöttük Bárdossy. Gosztónyi véleménye szinte rimel Bethlen István gróf 1944-es emlékiratának megállapítására, aki szerint „Magyarország kívül maradhatott volna a mérkőzésen egészen addig az időpontig, amikor az orosz gőzhenger a Kárpátokban meg nem jelent...”. (BETHLEN ISTVÁN EMLÉKIRATA 1944-BŐL, Szerk. Romsics Ignác, 1988. 119. o.) Bethlen, aki Kállayt kivéve minden Gömbös utáni magyar kormányt elítél, megjegyzi magyarázatul, hogy „Bárdossy László feltétlenül éles eszű, sok szép tehetséggel megáldott, hazafias magyar volt, azonban erősen jobboldali beállítottságú, és szentül hitt a német győzelemben, ami annyival ke-

vésbé volt érthető, mert hiszen mint diplomata, aki éveket töltött Londonban, elég alkalma volt a világot megismernie és a nemzetközi erőviszonyokat és politikai összefüggéseket tanulmány tárgyává tennie” (uo. 140. o.).

Ebből a szemszögből száralmas rabulisztikának tűnnek Bárdossynak a másodfokú tárgyaláson, az utolsó szó jogán elmondott szavai: „a hadiállapot beálltának megállapítása [szemben a hadüzenettel] viszont annak a konstataciója, hogy a másik fél ellenséges, háborús cselekményt követett el. Ez utóbbi tehát eo ipso ment minden támadó szándéktól... a magyar kormány nem hadiállapotot deklarált, hanem megállapította, hogy a provokálta ellenséges támadás [ti. az ún. kassai bombatámadás] következtében – tehát a magyar kormány akaratán kívül fekvő okból (!) – a Szovjetunió és Magyarország között háborús állapot állt be” (326. o.). Pritz annyit jegyez meg: „most azonban e gyatra urugy is elégséges volt a végzetes döntés meghozatalához” (10. o.), s kiemeli Bárdossy – nem egyedül viselt – személyes felelősségét a döntésben.

Egyetlen – úgy véljük, alapvető – kérdésre kell még válaszolni a két másik mű áttekintése után: volt-e, lehetett-e más, járhatóbb út?

Kállay Miklós emlékirata harminchét évvel az angol kiadás után jelent meg magyarul, Antal László szerkesztésében, Borhi László utószavával, az Európa Kiadónál. Az alapos jegyzetapparátus és a névmutató mellett dokumentumok és interjúk is gazdagítják a kiadványt.

A két kötet mondanivalója egyetlen mondatban összefoglalható: két évig tartó, eredménytelen kísérlet a harmadik – a magyar – út megtalálására nácizmus és bolsevizmus között, melynek vége bukás: támogatás híján mindkettőt megkaptuk. A szabatos, világos, jól fogalmazott, itt-ott latinos szerkesztésű mondatok nem rejtik el a csalódottságot, melyet Kállay majd' minden szereplővel szemben érez, amiért magára hagyták őt és az országot. Hibáztatja a kisszerű itthoni pártpolitikusokat, akik nem mérték fel a tétet vagy rosszul kalkuláltak, kárhoztatja miniszterelnökök elődeit (főleg Imrédyt és Bárdossyt) – de mindenekelett a Nyugatot, amiért nem segített, nem is akarta megérteni helyzetét. Mellesleg egy utódnak, Dálnoki Miklós Bélának

is kijut a bíráló megjegyzésekből, de ennek alighanem már az 1945 utáni viszonyokban rejlik a magyarázata.

Az emigráns Kállaynak egyéb források híján jószerivel csak saját korabeli beszédei álltak rendelkezésére, s ezekből bőven idéz is. Miniszterelnöksége kezdetétől a németektől távolodó politikát folytatott, sőt 1943-tól már-már szabotálta a német szövetséget – sugallja; Magyarország ezért sem volt egyszerűen csatlós állam. Ez azonban inkább a nyugati olvasóknak szóló, vágyak vezérelte gondolat. 1942-ben, a német sikerek csúcspontján Kállay még csak érzelmeiben és szándékaiban volt németellenes, majd 1943-ban, amikor már óvatosan távolodott nagy szövetségésétől, ellenállni, szabotálni nem mert, nem is merhetett. Többször hivatkozik például arra, hogy Magyarország csak töredékét szállította a szerződésnek szerint Németországnak járó kontingenseknek. Ezzel szemben egy 1943. májusi német jelentés szerint „általában el kell ismernünk, hogy Magyarország Németországgal szembeni gazdasági kötelezettségeinek teljesítésére törekszik”, „a magyar kormány magatartása a gazdasági élet területén nem ad okot semmiféle aggodalomra” (Ránki, i. m. 219. o.).

Kállay, noha nagyon tapintatos, nem tudja elrejtteni, hogy a legnagyobb személyes csalódása Horthy 1944. március 19-e utáni magatartása volt. Hiába próbálta az államfőt rávenni, hogy az ország és a saját érdekében mondjon le, de legalább – a dán királyhoz hasonlóan – vonuljon demonstratívan vissza az ügyek intézésétől. „Ennek sem tudtam megnyerni. Egyre csak azt ismételte – alighanem öntudatlanul –, mi Ferenccs József mondott annak idején a háború megindulásakor: »mindent megfontoltam, mindent meggondoltam, nem tehetek másként.«” (II. kötet, 191. o.)

A német megszállás után a török követség menedéke, ennek megszüntével Sopronkőhida, majd különböző németországi és olaszországi légerek következtek. „Sok érdekes emberrel jöttem össze. Léon Blumban, akivel addig nem találkoztam, finom műveltségű franciát volt alkalmam megismerni... én annak idején nem szerettem a politikáját, de most igen rokonszenvesnek találtam a személyét” – idézi fel fogságbeli élményeit (II. kötet, 241. o.).

Kállay határozott nemmel felel arra a kérdésre, hogy történhetett volna-e másként.

Ugyanezt a kérdést teszi fel az angol kiadás-hoz írott bevezetőben C. A. Macartney és az utószóban Borhi László (előbbi az angolszász olvasót igazítja el a magyar politika útvesztőiben, utóbbi a nagyhatalmi viszonyokban rejülő alternatívákat foglalja össze) – s mindketten tagadóan válaszolnak. Borhi szerint Kállay „külpolitikáját csak az 1943 decemberétől 1944 márciusáig tartó időszakban érheti kritika”, mert nem dolgozott ki semmilyen új változatot arra az esetre, „ha az eredeti [angolszász orientációjú] külpolitikai irányvonala kudarchoz vezet. Ez részben megmagyarázza a magyar külpolitika 1943 decembere és 1944 márciusa közötti uresjáratát” (II. kötet, 301. o.).

Valójában sem Kállay, sem Bethlen, sem Horthy nem tudta, nem akarta tudomásul venni azt, hogy Nagy-Britannia (ismét) leírta Magyarországot, sőt általában Kelet-Európát; nem érzékelték, hogy a brit birodalom másodrangú hatalomként fejezi be a világháborút. Ám ebben az esetben nincs-e igaz a kiváló Macartney Elemérnek: „Bárdossy valószínűleg profétának bizonyult, amikor megjósolta, hogy a magyarok hiába erőlködnek és várják a Nyugattól, hogy kielégítse a nemzet igazságosnak vélt követeléseit, sőt megvédje az országot a Szovjetuniótól, erőlködésük csak meddő lehet...”? Mi van akkor, ha nincs harmadik út? Ebben rejlik a korszak és a résztvevők tragédiája.

Arról nem szólva, hogy a felsorolt magyar államférfiak aligha képzeltek, hogy London – ezt Juhász Gyula és mások kutatásaiból tudjuk – egyenesen kivánatosnak tartotta, hogy Magyarország kiprovokálja a német megszállást: „a mi szempontunkból egy invázió nagyon jól szolgálná érdekeinket” – vélekedett a brit vezérkar 1943 nyarán (idézi L. Nagy Zsuzsa, Századok, 1990. 2. szám, 329. o.).

Végül a legjelentősebb egyéniségről, a legnagyobb tragédiáról, az utóbbi évek egyik legkiemelkedőbb hazai történetteljesítményéről, Romsics Ignác immáron teljes Bethlen-életrajzáról. Első részét (melynek terjedelme az új kötetnek jó egyharmada) 1987-ben adta ki a Magvető; ez 1921 tavaszáig, a miniszterelnöki poszt elfoglalásáig követte Bethlen életpályáját. Nem csekély teljesítmény gyorsan változó világunkban, hogy 1991-ben csaknem szó szerint ugyanazt a szöveget vehette át új művébe; Romsicsnak nem volt

szüksége arra, hogy átírjon, átértékeljen. Már az első részben élvezhettük jó arányérzékét, pontos megfigyeléseit, világos stílusát, biztos (sohasem tolakodó) ítéleteit. A legtöbb igazi biográfushoz hasonlóan rokonszenvezik hősével, de megőrzi kritikus távolságtartását, sosem idealizál. Vártuk tehát a folytatást, s nem csalódtunk.

Romsics előadásában a Maros vidéki, református mágnás útja tele van paradoxonokkal, de legalábbis a történelmi helyzetből és az egyéniségből következő sajátos kanyarokkal. Erdélyi politikusként 1918-ig nemigen találta a helyét a magyar politikában. Igaz, hogy már huszonzét évesen képviselőnek választották, hogy tehetségére Tisza is felfigyelt – országosan ismert politikus mégis csak húsz évvel később vált belőle. Negyvenhét évesen úgy lett kormányfő, hogy – rövid erdélyi miniszterségét leszámítva – miniszteri tárcát még nem töltött be. Tudott várni – mondhatnánk. 1918 előtt megfordult csaknem valamennyi parlamenti pártban, mert a közjogi kérdések körül folyó politizálás nem elégítette ki, az alakuló progresszióhoz pedig – természetesen – nem csatlakozott. A gyakori átülések, paradox módon, inkább függetlenségét, tudatosan vállalt szuverenitását jelezték.

„1918 őszéig Bethlen István sajátos erdélyi jeggyel rendelkező agrárius-nacionalista politikus volt”, aki „1918–19 nagy kataklizmájának hatására... nagyobb perspektívájú konzervatív-liberális politikussá vált.” (1987-es kötet, 266. o.) Le tudta vonni, alighanem ő tudta leginkább levonni 1918–19 tanulságait, s az általa kiépített rendszert (mely legalább annyira volt Bethlen-, mint Horthy-rendszer) szélesebb alapokra helyezte – persze a folyamatban csak annyit engedve, amennyit okvetlenül kellett. Ekkor bontakoztak ki igazán azon tulajdonságai, melyeket egy, a párizsi békedelegációt kísérő sajtótudósító így ábrázolt: „csodálatosan hamar bele tudott a viszonyokba illeszkedni. Egykettőre tájékozódott, gyors pillantással értékelte a viszonyokat, embereket, érzéke volt a lehetőségekhez, tapintata az eszközök megválasztásához” (1991-es kötet, 106. o.).

1921-ben Bethlen egy elszigetelt, kis-Magyarországnak lett – alig korlátozott hatalmú – vezetője. Újabb paradoxon, hogy miközben egész tevékenysége, energiája nagy-Magyarország helyreállítására irányult, politikusi

erényei éppen a hirtelen beszűkülő mozgástérben mutatkoztak meg igazán. Mintha az erdélyi ősök génjeiből, a Bethlen Miklós-i „*légy okos, mint a kigyó*” magatartásból is táplálkozott volna ez a habitus.

A sikeresen végigvitt konszolidáció után szürkébb hétköznapok következtek, hosszabb nyaralásokkal, rövidebb minisztertanácsokkal. A húszas évek végén folytatódott a centralizáló tendenciák, itt-ott már olasz hatásokkal mutató korporációs jegyekkel (202–203. o.). Egyetlen példa csupán a parlamentarizmus korlátozására: az 1928-as új házszabályok húsz napról tíz napra csökkentették a költségvetés általános vitájának időtartamát (uo.).

A világválság megingatta a konszolidációt, s ez egybeesett Bethlen kifáradásával. 1931 nyarán, a pénzügyi válság kellős közepén napokig nem tudták előkeríteni – senkivel sem közölte, hogy Somogy megyei birtoka helyett Velencébe utazik; nélküle viszont megbénult, döntésképtelenné vált a máskor távollétében is olajozottan működő gépezet. Érzékelve a megváltozott helyzetet, így indokolta lemondását egyik bizalmasa előtt: „*el kell mennem, mert egy olyan gyűlölethullám vesz körül engem és rajtam keresztül az egész rezsimet, hogy ha tovább a helyemen maradok, és elvégzem azt az igen népszerűlén feladatot, amely most a kormányra vár, rövid időn belül elsöpört volna nemcsak engem, akiért utóvégre nem lenne kár, vagy ami nem állítana meg, hanem az egész rendszert. Nekem ki kell vonnom magamat a forgalomból...*” (234. o.). Tíz év után távozott hát a Sándor-palotából, s lett 1944-ig – az utolsó fejezet főcímét kölcsönvéve – a magyar politika „grand old man”-je.

A könyv egyik legsikerültebb, legérdekebb fejezete az egyéniségével, mindennapjaival foglalkozó. Megismerjük a Széchenyi Minci grófnőhöz fűződő, nem is nagyon titkolt viszonyát, olvasmányainak körét, inkei birtokát és a falusiakkal való kimért, távolságtartó kapcsolatát. „*Legnagyobb gesztusa, amit az inkeiek ma is emlegetnek, régi cimbalmának odaajándékozása volt mosónője fiának. Valahogy kiderült, hogy a fiúnak abszolút hallása van. Bethlen behívatta, s miután a gyerek hibátlanul eljátszotta az »Erdélyországban van az én hazám« kezdetű dalt, könnyeivel küszködve jelezte kezével, hogy a hangszer a fiúé.*” (221. o.)

A szerző ugyanakkor számos helyen érzé-

kelteti Bethlennek nagybirtokosi mivoltából fakadó, olykor szűkkeblű „osztálykorlátait”, melyeket például az úgynevezett optáns kérdéssel kapcsolatosan maga is „osztályérdekei önző védelmezésének minőségét” (188. o.). Könyvében nem, de egy interjúban azt is kimondja egyébként, hogy a tekintélyen alapuló kormányzás, mely lehetőségként felmerülhetett a húszas évek Magyarországon, semmilyen tekintetben nem lehet példa napjaink Magyarországon.

A korábban már elemzett külpolitikai problémákról Romsicsnak csak egy, véleményünk szerint fontos megjegyzését emelnénk ki: az 1920 elején, csekély reményekkel Párizsba utazó „békeidegáción a valós helyzetet és a kilátásokat lényegében reálisan érzékelő belső álláspontjával kiálló ellenítében álltak azok a plakátok és transzparenszek, amelyek a különvontat által érintett vasútállomások falain lógtak. Diplomácia és propaganda nem kívánatos mértékű szétválása, amely az egész két világháború közötti korszakot jellemezte, ekkor és így kezdődött” (100. o.). Szinte felesleges is hozzátenni, milyen nagymértékben hozzájárult ez az önkábitó szétválás a második világháborús kiúttalansághoz és tragédiához.

Az életrajz a legnehezebb, legigényesebb történetírói műfajok egyike. Nem is sok született belőle az elmúlt évtizedben. Romsics tízéves kutatómunkája, imponáló anyagismerete olyan életrajzot eredményezett, amelyet Hajdu Tibor Károlyi-, Borsányi György Kun Béla-, Gábor Vermes (sajnos magyarul még nem olvasható) Tisza-biográfiája mellé állíthatunk. Szerzője ismét bebizonyította, hogy a most negyvenéves nemzedék egyik legfelkészültebb történésze, s alaposan feladta a leckét a Horthy-, Rákosi-, Mindszenty-, Kádár- stb. életrajzok – remélhetőleg már készülődő – szerzőinek. Szerencsés a képek kiválasztása is, öröndetes a – végre mindenütt megjelenő – névmutató. Egyetlen kritikai megjegyzésünk, hogy az előző kötet végén található kitűnő összegzést ebben a kötetben hiába kerestük.

Tragédiákról szolt a cím. A tragédia természetesen mindenekelőtt országos, egy végzetesen elhibázott békerendszer eredménye, melyet házi használatra, röviden Trianonként emlegetünk. De fel kell figyelni azoknak

az egyéni tragédiájára is, akik több-kevesebb (inkább kevesebb) eséllyel befolyásolhatták a végkifejletet. Bárdossy, leváltása után, 1943-ban, egy Fráter Györgyről szoló öngazoló könyvben reflektált is erre az állapotra.

Az ő sorsa nem annyira személyes tragédia, mint inkább egy helyzeté, amelynek következményeit a tárgyaláson kétségkívül férfiasan vállalta. Mert természetesen nem igaz az, hogy „gyávaságát akarta álcázni” azokkal a kijelentéseivel, hogy „mindenért vállalja a felelősséget” (Szabadság, 1946. január 11. 1. o.).

Kállay sorsa jóval inkább az, hiszen eleve kevés reménnyel vállalta a kilátástalannak tűnő feladatot. Amit tehetett, megtette, s amikor már nem tehetett semmit, a török követéségen hallgatta a Budapestre potyogó bombázóport.

Végül Bethlen igazi tragédia, csak ezt eddig valahog a kollektív tudat nem realizálta. Károlyié sokkal jobban előtérben állt. Elfedte személyiségének hallgatag cinizmusa meg persze az a tény, hogy mégiscsak a huszadik századi Magyarország legsikeresebb, legkiemelkedőbb politikusáról van szó, akinél hosszabb ideig – Lázár Györgyöt kivéve! – senki sem kormányzott századunkban. Miközben azt sem tudjuk, hogy hol és mikor halt meg, nem tudjuk – a görögöknek, rómaiaknak nem volt ennél súlyosabb büntetés – , hogy van-e föld, mely befogadta.

Romsicsnak az is érdeme, hogy a (relatív) siker és a tragédia bonyolult kapcsolatát érzékeltetni tudta, és alighanem övé a feladat is, hogy kikutassa Bethlen István szovjetunióbeli sorsát. Talán napjainkban ez is lehetséges.

Közhely, hogy a két világháborúval a régi Európa elpusztult. „Egy olyan világ hangja szolt hozzánk, amely már akkor pusztulásba hanyatlott, amikor a szerző még német börtönben ült” – írta Macartney Kállay könyvéről, majd hozzáfűzte: „Kállay Miklós világa, ha elpusztult is, nemesen pusztult el.” (I. kötet, 7., 32. o.) Mindent egybevéve éppen ebben kételkedem – úgy tűnik, akadnak nemtelen tragédiák is, és Magyarország második világháborús sorsa az lehetett. A korszak neves, olykor nemes szereplőire azonban emlékezni érdemes.

A SZAMIZDAT BESZÉLŐ

Beszélő. Összkiadás I–III.

Sajtó alá rendezte Havas Fanny

ÁB–Beszélő Kiadó, 1992.

766 + 872 + 994 oldal, 1890 Ft

Három vaskos kötetben jelent meg a *Beszélő* című szamizdat folyóirat összkiadása, az 1981 és 1989 között Budapesten illegálisan szerkesztett, megjelent és terjesztett huszonegy szám alapos jegyzetekkel és lelkiismeretes névmutatóval ellátott, szép és (persze) újraszédett, többé-kevésbé betűhív változata. Szerkesztői voltak Haraszti Miklós, Kis János, Kószeg Ferenc, Petri György; Nagy Bálint a 12. számig, Solt Otília a 13–14. számtól, Szilágyi Sándor a 17. számtól, Eörsi János, F. Havas Gábor és Iványi Gábor pedig a 26. számtól jegyzi a lapot.

Bizonyára több ezren lehetnek, akik a hajdani szamizdat folyóirathoz annak idején hozzájutottak, több tízezen, akik a külföldi magyar nyelvű rádióadások révén értesültek arról, hogy létezik az ellenzéknek ez a sokat zaklatott és törvénytelen kívüli fóruma. Mármost lehet-e erről a kivételes jelenségről a tárgyszerűség maszkjában szólni? És kell-e? S ha nem tárgyszerűen, hűvös számbavétellel, akkor hogyan? Történetileg? A kritikus nyújthat saját *Beszélő*-élményein átszűrve történeti áttekintést és értékelést. Esetleg aktuálpolitikusan? Visszakereshetnének a lap tanulmányaiban vagy sorai között a mai politikai ellentéteket, a markáns álláspontokat, s állást is foglalhatnánk ezekről. Vagy érzelmektől, indulatoktól fűtve? Ide-oda cikázhatnánk a ma és a tegnap között, igazságot osztgatnánk, megbélyegezhetnénk és dicsőíthetnénk. Ezek a megfelelő lehetőségek?

A recenzens obligát bevezető okvetetlenkedését és sirárait továbbiakkal kénytelen tetézní. A *Beszélő*-összkiadás megjelenése alkalmából túlságosan is sok mindenről lehetne szólni, bizonyos kérdések megtárgyalását mégis el kell háritanom. Először is alig belátható, irdatlan mennyiségű anyagról van szó, ezért a kiemelés, leszűkítő válogatás most elengedhetetlen. Másodsor, a *Beszélő* története, a lap bel- és külharcai, szerkesztésének, nyomtatásának és terjesztésének körülmé-

nyei rendkívül izgalmasak ugyan, de nem lehetnek tárgyai ennek az irásnak. Harmadszor, alapos értékelést érdemelne, hogy ennek az elmúlt évtizedben kivételes politikai jelentőségű lapnak a hasábjain milyen politikai válaszok fogalmazódtak meg, milyen stratégia és taktika jellemezte az akkori ellenzék egyik, bizonyára legjelentősebb csoportját, milyen értékek, célok és eszmények jegyében tevékenykedett ez a nem is olyan szűk (157 szerzőt jelentő) csoport. Ám e tárgyban inkább Bozóki Andrásnak a *Kritika* 1993. februári számában megjelent kitűnő elemzését ajánlom. S végül, negyedszer, a szamizdat *Beszélő*-nek kétségkívül van a mai politikai gondolkodásra és gyakorlati politikai életre továbbhullámzó hatása – részben a benne szerzőként, szerkesztőként szereplő személyek, részben az akkor megfogalmazott gondolatok aktualitása, részben a mai politikai tagolódás akkori megjelenése (vagy elrejtettsége) miatt –, erről se fogok szólni.

Azért marad elég kérdés így is. A következőkben áttekintem a lap tematikai választékát, majd sajátos beszédmódjának problémáiról s végül magának a kiadásnak a dolgozói szövegeit.

Hogy tematikailag milyen összetett a folyóirat, ez nemcsak azokat lepheti meg, akik most veszik először kezükbe a *Beszélő* évfolyamait, hanem talán még azokat is, akik annak idején több-kevesebb figyelemmel kísérték. Az természetes, hogy sok szó esik a napi jogszétsétsékről, a rendszer működésének zavarairól és normális üzletmenetéről. De igen nagy súllyal vannak jelen a kisebbségek is, a határon túli magyarok megpróbáltatásai csakúgy, mint a magyarországi vallási elhajlók, szolgálatmegtagadók, kisközösségek, zsidók, cigányok és szegények (ha ők kisebbségnek nevezhetők egyáltalán), s nem maradnak ki a lap látóköreből az alternatív művészeti események sem.

Szembeötlő az a komoly filológiai munka, amely bizonyos közlemények mögött van. Akkoriban, gondolom, a jegyzeteket, a pedáns szöveggondozói munkát jócskán elhomályosította, hogy az olvasók addig ismeretlen, sokszor legendás szövegekkel szembesülhettek először, s az apparátus tökéletessége, kínos precízitása részint az előfölt érzett elragadtatást volt hivatva ellensúlyozni, részint

meg alkalmat adott elhallgatott, a történelemkönyvekből kimaradt, újabb adatok felsorakoztatására.

Az első számokban csak néhány szöveggözlést találunk, a 8. (nagy részben 1956 emlékének szentelt) számban Kis János kezdi meg a további munka megalapozását; megpróbálkozik a Nagy Imre-per tényeinek feltárásával. A 10. számban Pető Iván jegyzeteivel és Kis bevezetőjével teszik közzé Nagy Imre 1953. június 27-i beszédét a KV előtt, a 13–14.-ben pedig Barankovics István utolsó beszédét, Szalai Pál bevezetőjével és jegyzeteivel. A 18. számban Pető a Petőfi-kör sajtóvitáját közli, a 19.-ben Szilágyi Sándor Bibó és Farkas Ferenc 1956. december 8-i felhívását – s a sort még folytathatnánk.

Mit tükröz, minek a jele, hogyan értelmezhető ez a filologizáló és tényfeltáró hajlam? Először is, némileg fennköltlen azt mondhatnánk, hogy ez a kör megemésztve akarja elsajátítani a múltat, nem elégszik meg szövegek, nevek, pusztán dátumok vagy jelzőszavak felmutatásával. Úgy véli, ha eszményeket és értékeket akar magáévá tenni a múltból, vagy ha elrettenteni akar a múltbeli ocsmányságok és a mai állapotok közötti kontinuitás felmutatása révén, akkor ezt csakis alapos elemzés után teheti meg. Másodszor viszont, az előzőknek némileg ellentmondva és sokkal földhözragadtabban: a dokumentáció nem pusztán a történeti eseményekre szorítkozik, hanem párosul ezzel a jelen tényeinek fáradhatatlan gyűjtése, adatok, jegyzőkönyvek, listák, hírek felsorakoztatása. Ez azt sugallja: mindez magáért beszél, kommentárt nem igényel, akiknek van szemük a látásra, lássák. A tény minél pontosabb előtárása és az értékelés kvázi fölösleges volta érdekes dichotómiaként húzódik végig ezeken a hasábozon.

Műfajt teremtettek vagy élesztettek újjá, tettek komolyan vehetővé a politikai elemzések, amelyeket azért méltatlan volna vezércikkeknek nevezni. Ami ezekben a higgadt, tárgyyszerű és többnyire rendkívül alapos helyzetértékelésekben elsősorban szembeszökő, az az elképesztő tájékozottság, minden apró politikai rezdülés gondos figyelembevételével és a nagy mozgások fölötti áttekintés képessége. A 70-es és 80-as években ha nem is szokott le mindenki az újságok belpol. rova-

tának böngészéséről, azért a főkorifeusok olvashatatlan, altató hatású nyilatkozatait bizonyára a legtöbben átlapozták. Nos, a *Beszélő* szerkesztői ezekből is, ahogyan a csekély jelentőségűnek tetsző gazdasági húzásokból is képesek voltak a folyamatokra következtetni, olvasók helyett is felmérték azt a kilátástalannul ragadósnak, öröknek és mozdulatlanul látszó közeget, amely valamennyiünk lakhelye volt. Figyelemmel kísérték a nagybetűs párt alig-alig látható belső mozdulásait csakúgy, mint a külpolitikai eseményeket (elsősorban a lengyel válságot, amelynek kiteljesedése idejére esett a lap indulása). S mindezt a profi politikai megfigyelő szintjén, alapos nyelvtudással és tájékozódókészséggel felvértezve.

A politikai elemzések mellett különös módon háttérbe húzódnak (vagy sokszor az elemzésekbe szivódnak fel) a gazdasági és a jogi fejtegetések. Ez utóbbiak természetesen minden konkrét „kis” ügyben elő-előkerülnek, de Kis Jánosnak a 16. számban közölt *VANNAK-E EMBERI JOGAINK?* című írásáig, s különösen a 20. szám *TÁRSADALMI SZERZŐDÉS-ÉIG* alárendelt szerephez jutnak – talán azért, mert a demokratikus ellenzék számára oly reménytelenül elhibáztottak, alapjaiban kezelhetetlennek tetszett a magyar jogrendszer, amelyen csak gyökeres átalakítómunkával lehet segíteni, hogy egyáltalán értelme lehessen jogsértésekről, emberi jogokról, törvényességről szólni. A gazdasági problémák jellemző megközelítése pedig a közgazdasági-szociológiai „terepmunka”, amely a „hogyan is működik?” kérdéséből indul ki, vagy „nézzünk meg egy esetet” felszólítással csalja maga után olvasóját. Kenedi János élvezetes könyve (a *TIED AZ ORSZÁG, MAGADNAK ÉPÍTED*) a maga módján ezt az alapállást példázza, egyúttal az egyik magyarozatát adja a *Beszélő* ezen sajátos (és relatív) hiányának: egyfajta didaxisról van szó, az elvont gazdasági törvényszerűségeket konkrét példákon történő bemutatásáról. A másik magyarozat talán abban rejlik, hogy ez idő tájt a szűk szakmai körökben sok minden elhangozhatott és el is hangzott; a második nyilvánosság elsősorban ennek (a szó jó értelmében vett) vulgarizálására, kézzelfoghatóvá és közérthetővé tett változatára tartott igényt.

Ami egészen biztosan a korabeli olvasók

számára is nyilvánvaló volt, s az összkiadásban még egyértelműbb, az a kultúra legkülönbözőbb területeinek juttatott központi szerep a lapban. Külön elemzést érdemelne az igen színvonalas, rendszeres recenziórovat, amelyben Orosz István, Petri György, Petőlván, Nagy Bálint, Szilágyi Sándor, de leggyakrabban Radnóti Sándor jelentkezett írásokkal. Bőven tájékoztatott a lap a többi szamizdatkiadó kínálatáról, valamint a SZE-TA érdekében zajló különféle művészeti megmozdulásokról. De legelsősorban a kulturális, művészeti, irodalmi élet gyakran vérforralóan ostoba botrányainak céltudatos feltárására s az intézményes keretek: a cenzúra, sajtószabadság problémáinak feszegetésére gondolok. (Megjegyzendő, hogy az irodalom minden más művészet felett elképesztő túlsúlyban van a lapban – a művészeti élet lényegében az irodalmira korlátozódik.)

Feltehetnénk most – fel is tesszük – a magyar kultúra történetét állandóan kísértő kérdést, hogy vajon miért jutnak politikai mozgolódások idején kiemelt szerephez az irodalom és általában a kultúra problémái, hogy miért keverednek az írók az ellenállás sűrűjébe – és az átalakulást megelőző évtizedben valóban olyan lényegi, húsba vágó ügyek voltak-e az írószövetségi purparlék vagy a publikálás nehézségei, hogy az ellenzék reprezentatív szamizdatjában központi kérdéssé kellett válnuk?

A szerkesztők támaszkodnak az író-politikus hagyományára és a változást akaró értelmiségi (legyen az szerző vagy olvasó) érzékenységére az irodalomban és a művészetekben testet öltő szabadságtörékvések iránt (jóllehet nyilván nem ezek az okai vagy megindítói a nagyobb társadalmi változásoknak). Ismerős és közérdeklődésre számot tartó közeg teremődik ezen érthető, könnyen átlátható esetek révén.

Ezen a területeken, ahol a szellem emberei, értelmiségiek tesznek tanúbizonyságot értékválasztásaikról, elkötelezettségükről, sokkal megfoghatóbb, artikuláltabb alakot ölt az igen és a nem. Érvek és ellenérvek hangzanak el, megvitatás és konszenzus vagy explicit ellentmondás van jelen ott, ahol más területek csak dacot, rombolást vagy egykedvű beletörődést tudnának felmutatni. Ha elfogadjuk, hogy a politika terepén is törté-

netek elbeszélése az egyik legfontosabb tevékenység, akkor látnunk kell, hogy itt nem egyszerű, fehér-fekete konfliktusokról van szó. Ha választani lehet kétféle elbeszélés, a gonosz és a jó harcának meséje, illetve a keserves kis kompromisszumoknak, mindkét fél taktikázásának és ügyetlenkedéseinek realista elbeszélése között, akkor a második nyilvánosságnak e fóruma láthatólag ez utóbbit részesíti előnyben. Nem relativizálódott el az igazság a késő kádárizmusban, de az érte való harc formái nem mindig emlékeztettek a Grál-lovagok legendájára. Ezért bizonyul tehát alkalmas gyakorlótérnek az irodalmi élet világa.

S amit először kellett volna említenem: a kultúra itt tárgyalt kérdései legtöbbször alapvető emberi szabadságjogokkal, a sajtó-, gondolat- és szólásszabadsággal függenek össze. Számos probléma megbeszélésének rugaszkodtak neki a *Beszélő* szerzői: Petri György és Klaniczay Gábor vitázik Haraszi cenzúra-könyvről (2. és 4. szám), Kőszeg Ferenc a könyvkiadói cenzúráról értekezik két részben (5-6. és 9. szám), a szerkesztők sajtótörvényjavaslattal állnak elő (9. szám), Krokovay Zsolt pedig két rövid, szellemes írásban fogalmazza meg a sajtószabadság problémáit (16. és 17. szám).

Mint korábban utaltam rá, a tényszerűséghez való vonzódást érdekes módon ellentemponozza az a hév, hogy azt, aki netalán mégsem értené meg az elé tárt adatok üzenetét, egyértelmű eligazításban részesítsék, világos értékeket sugalljanak számára. Észrevehető, hogy a példás irányú s káprázatos tanulmányok és visszafogottan piszkálódó vitacikkek mellett azért gyakran kap teret a nekikeseredett gúnyolódás is. S ami fájdalmas, néhány kisebb közlemény kiválóan példázza, hogy a gúny nem szükségképpen párosul szellemességgel. (Hogy e kettő szétválaszthatatlan lenne, azt csak az olyan remek publicisztikai teljesítmények hitetik el velünk, mint az Eörsi Istváné, aki rendszeresen közölte rövid írásait a lapban – megannyi antológiadarab.)

Ez a vonulat persze elenyésző kisebbségben van, főleg a kis hírek, megemlékezések sorában található meg. Mindez csak azt jelzi, hogy a *Beszélő* nem mindig, legalábbis nem következetesen és nem átgondoltan töreke-

dett arra, hogy beszédbe elegyedjék azokkal, akik még nincsenek meggyőzve. A meggyőzésre való törekvés helyett gyakran az egymás közötti beszéd jellemzi, vagy gyors lerohanással próbálkozik, érvek helyett a megsemmisítő gúnyt veti be. És itt nem politikai türelmetlenségről, tehát nem a reform vagy forradalom kérdéséről van szó (ez külön probléma – a jelek szerint kevesen képviseltek radikális megoldást). Idetartozik az is, hogy bizonyos cikkek – legalábbis a mából visszatekintve (de hát honnan máshonnan...?) „túlreagálásnak” látszanak. Vadregényes összeesküvéseket sejtetnek, szerencsétlen senkiket tesznek meg az Elnyomó Hatalom főmuftjainak.

De hát a szerkesztők vagy a szerzők szemére vethetjük-e ezt? Nem volt igazuk szinte mindenben? Nem csak az utókor méltánytalan reakciója, ha stílárius kérdéseket feszeget egy alig túlbecsülhető jelentőségű folyóirattal kapcsolatban? Hiszen más körülmények voltak, másként kellett megszólalni. Mindössze azért hozom magam is szóba, mert ez hozzátartozik a pikírt kellemetlenkedés genealógiájához, amely a párturalomtól a Szabad Európa gyengébb pillanatain keresztül máig vezethető.

És van helye a türelmetlenségnek is: végül is szabad eszmecsere folyt itt, egymástól távol álló nézetek kaptak terepet. Ez pedig a legfontosabb karakterisztikum a *Beszélő* „beszédmódjának”, s ez az a hagyomány, amely ma, sajnos, folytathatatlanak látszik. Mielőtt a nosztalgia könnyei kicsordulnának szemünkből, szögezzük le: nem arról a banális tényről van szó, hogy a szerkesztőkhöz politikailag nem közel álló (de ugyancsak ellenzéki) szerzők is megjelenhettek a lapban (bár vagy nem szorultak rá, vagy nem igényelték ezt, mert igen ritkán fordult elő), és nem is arról, hogy a szerkesztőség minden jogsértést kíméletlenül kipécézett, akárkivel szemben követték is el – manapság már ez is elég volna a meghatódáshoz. Hanem arról, hogy érvekre érvek válaszolnak, hogy kulturáltan lehet megbeszélni például a monori találkozót, indulatok nélkül lehet elmorfondírozni azon, mondjuk, hogy mit is kezdünk a rendőrségtől kíméletlenül üldözött s mi tagadás, nem is éppen rokonszenves együttesekkel (Klanczay Gábor cikke a 9. számban). A lapban

egyszerűen szalonképtelenek voltak a készen kapott igazságok és a homályos vádaskodások (még ha előfordultak is); minden valamirevaló írás azt sugallta, hogy még ha politizálunk is, még ha határozott véleményt formálunk is, még ha a *status quo* teljes elutasítása mellett tesszük is le a voksunkat – azért elhamarkodottság nélkül, latolgatva, alapos és érzelemmentes argumentációval kell mindezt az olvasó elé tárni.

A dacos intranszigencia és a meggyőző beszéd ellentéte volt az egyik tárgya annak a magas színvonalú vitának is, amelyet Kis János indított a 3. számban, s amely a 9. számban zárult. Kívül legyünk-e, és pontosan min kívül? És baj-e, ha valaki nem áll ugyanott, kívül? És mit tegyünk a belül állókkal? Azt hiszem, a lap végül is, gyakorlatában, azt az álláspontot tette magáévá, amit ebben a vitában Vajda Mihály fogalmazott meg: „*politikai mondanivalónk csak akkor lehet, ha nem állunk teljesen kívül mindenfajta közmegegyezésen, ha nem vagyunk egy kis, elszigetelt csoport. A »második nyilvánosság« igazi politizálódását csak úgy tudom elképzelni, ha gondolkozásunk nem tűnik az abszolút túlnyomó többség – a közmegegyezés – szemében utópikusnak és illuzórikusnak*” (8. szám, 1. kötet, 458. o.).

A *Beszélő* kialakította beszéd ékes cáfolata annak az újabban elhangzó, csaknem sértésszámba menő panasznak, hogy az elmúlt évtized magyar értelmisége nem készült fel kellőképpen az előtte álló s olyannyira vágyott változásra, hogy intellektuálisan, politikailag és erkölcsileg képtelen volt előkészíteni, majd bekövetkeztekora követni a fordulatot. Ez a vád bizonyára anélkül is visszautasítható lenne, hogy a *Beszélőt* hívnánk tanúul; de a lap ismeretében egészen nyilvánvalóan tarthatatlanná válik. Hogy mást ne mondjak, ez az orgánium teremtette meg a felszisszenés tudományának vagy művészetének formáit – hogy hogyan kell minden, a demokráciát vagy a jogállamot fenyegető lépésre azonnal, határozottan és körültekintő elemzéssel reagálni. (Pedig hát hol volt akkor még demokrácia vagy jogállam – a *Beszélő* köre előre lejátszotta vagy eljátszotta azt, *mintha lenne*; gyakorolta és begyakorolta, egyben be is gyakoroltatta a jogokat.) Vagy említhetném az újabban nyakra-főre emlegetett és oly igen gyanús kicsengésű-felhangú „*erkölcsi válság*”,

„erkölcsi megújulás” kifejezéseket, amelyeket először és talán utoljára a *Beszélő* hasábjain elemezték racionális és megvitatható módon (Tamás Gáspár Miklós, 8. szám).

Végezetül rátérek az összkiadás problémájára. Mielőtt ezt a kiadást értékelnénk, fel kell tennünk néhány megkerülhetetlen kérdést. Kellenek-e folyóirat-összkiadások? Nem célszerűbb-e kihagyni a napi aktualitásokat, a múltó értékű-érvényű közleményeket, s csak a többi (a maradandóbbnak tetsző vagy történeti érdekességű írásokat) tenni közzé, ahogyan több válogatás is eljárt? A jó válogatás érdekesebb? A válogatatlan anyagközlés becsületesebb? Hullámvölgyekkel, kisiklásokkal?

A filológus teljességre való törekvése sokunkkal azt mondatja, hogy igenis minden apróság fontos lehet, ne döntse el helyettünk a szerkesztő, bármily jóindulatú és biztos érzékű is, hogy mit tekintsünk kiemelendőnek. Viszont megszólalhat belőlünk a hedonista is, aki elvárja, hogy olvasható, sőt olvasmányos könyvet kapjon a kezébe, hogy a kásahegyből ne magának kelljen kibányászni azt, ami a hajdani lapot híressé vagy hírhedtté tette. A második kérdés éppen ezért úgy hangozhat, hogy nincs-e különbség a szilárd szerkesztői koncepció szerint irányított, erősen kézben tartott, elvszerű, minden közleményükben megfontolt, átgondolt és a véletlenre semmit nem bízó folyóiratok és a szabadabb mozgásteret engedő, fórumként működő vagy épp átgondolatlanul vezetett lapok között? Ha van ilyen különbség, akkor nem csak az előbbire vonatkozna-e teljes joggal az összkiadás igénye? Mert ha így van, akkor a *Beszélő* bizonyosan nem a *Nyugat* vagy a *Ma* kategóriája (ezeknek van összkiadásuk), és megfontolandó, hogy érdemes-e egészében megjeleníteni.

S ha úgy döntünk, hogy mindenképpen szükség van összkiadásokra, akkor a harmadik kérdés az, hogy: éppen ez kell? Az *Uránia*tól *A Tétlen* át a *Szép Szó*ig megannyi jeles periodika vár kiadásra, amelyek talán időtállóbbak is, mint éppen a *Beszélő* – hangozhatna egy ellenvetés. Csakhogy pontosan ez az érvelés indokolja, hogy miért most kellett kiadni Kis Jánosék szamizdatját. Minthogy a politikai és közgazdasági értékelések avulnak, nem is szólva a taktikai fejtegetésekről

és az aktuális hírekről, glosszákról, interjúkról, mostanában van az utolsó pillanat, amikor még zsigereinkben érezzük ezek kontextusát, amikor még visszaidézhetjük jelentőségüket, hangulatukat, megítélhetjük érvényüket, s emlékszünk a szereplőkre és szerzőkre. Egy-két év múlva talán már (ahogy mondani szokás, s ami itt szó szerint veendő:) „mindent a múlté”. Ráadásul (*hélas!*) nemcsak a kiváló tanulmányok, kritikák, publicisztikák maradtak aktuálisak, hanem a javasolt beszédmód, sőt a problémák egy része is. Szögezzük le tehát teljes egyértelműséggel és minden kételyt félretéve: a *Beszélő* összkiadására nagy szükség volt, és éppen most kellett megjelentetni.

Még egy lehetséges kifogást kell megválaszolni. Kérdés lehet, hogy megállhatunk-e valahol a kritikai kiadás tökélye és a népszerű kiadás könnyen kezelhetősége és felületessége között, ahogyan ezek a kötetek teszik. Úgy látom, igen; bizonyára soha nem készül *Beszélő* kritikai kiadás, nem is volna sok értelme, de érdemes az olvasó minél alaposabb tájékoztatására törekedni, amit itt a parádés jegyzetapparátus kitűnően szolgál. Az összkiadás sajtó alá rendezője (Havas Fanny) igen jól eltalálta a mértéket.

Kálmán C. György

A PIMASZ HALACSKA CSODÁLATOS ÉLETE AVAGY ÍGY ÍRTOK TI

Magyar Narancs (1989–)

Főmottó: *Aki posztmagyar, fitymát hány.*

(Magyar Narancs)

Almottó: *A nagy halak meg bekaphatják...*

(*A Magyar Narancs egyik olvasói leveléből*)

A San Franciscó-i Steinhard Aquarium hatalmas, kőrgyűrű alakú üvegmedencéjének áramlatot vezetett vizében különféle színű és nagyságú halak százai úsznak körbe-körbe – s itt, ebben a vizikarneváli hangulatot árasztó akváriumban úszkál egy sárgás-pirosas-arany szí-

nekben játszó halacska, amely mindenre fittyet hányva szembeüszik az árral s az ily módon „áramoltatott” halakkal. A kus hal különösen bájos és meghökkenetően pimasz – aki látta, biztos nem felejtje el. Talán Bozóki András, a *Magyar Narancs* egyik „szellemi atyja” és fő teoretikusa is látta annak idején kedvenc halamat Friscóban, amikor Kaliforniában töltött egy évet a rendszerváltás körüli időkben – s talán ez a pimasz halacska is inspirálta őt és társait, hogy életre hívják a *Magyar Narancs*ot a „magyarifjúságos” és „ifjúságimagazin” pocsolyahalak fullasztóan unalmas világa után, mely korszak légköréről Bozóki később így vall: „Egy nyári este rászántam magam, hogy felmenjek a rózsadombi Rajk-butikba. A 49-es buszon megszólított egy ismeretlen ismerős, hogy a butikhoz igyekszem-e. [...] Látván habozásomat, csak annyit szólt, ne menjek most, mert razzázik a rendőrség, s mivel meggondoltam magam, elkerültem, hogy nyilvántartásba vegyennek. Így éldegéltünk mi a Kádár kori Magyarországon akváriumában.” (1991/13.)

Talán a Rajk-butik e „titkos” olvasóiból lettek később a beinduló jobb lapok (*Világ*, *Hány* stb.) szerkesztői, a 49-es busz „örzöiből” pedig a hű olvasók. Ebből a szellemi közegeből lépett elő a *Magyar Narancs* is, „kócos diáklap”-ként, 1990 nyaráig szorosan összefonódva a Fideszsel.

„Másság és nóvum”

– hirdették meg a lap szerkesztői, s a *Magyar Narancs* valóban egyedülálló képződményévé vált a magyar sajtótörténetnek, bár a nóvumra még várni kellett egy kicsit. Régebbi időkhez visszanyúlva – a *Narancs* kelet-európai előzményeként az újvidéki *Új Symposium*ot említhetjük meg, amely számunkra olyannyira szokatlan alternatív és avantgarde stílust képviselt a hetvenes, nyolcvanas években, hogy „keményebb” számai be sem jutottak az országba. A *Narancs* (vagy ahogy önmagát rövidíti: *MaNcs*) igazi, közvetlen előzményének azonban a lengyelországi *Narancs Alternativa* mozgalmat tekinthetjük, amelynek tagjai – a wrocławai egyetem és a szépművészeti akadémia hallgatói – a szürke valósággal és az unalmas hétköznapi élettel való szakítást tűzték ki célul, nagy teret engedve a képzeteknek és a tudatalattinak. A SZOCIALISTA SZÜRREALIZMUS MANIFESZTUMÁ-ban a lengyel *Narancs*-osok

többek között kinyilvánították: „a képzelet ellenőrizhetetlen világa teszi a világot háttéralkalmá” – és azt sugallták, hogy a politika és a politikusok, még ha akaratukon kívül is, de hozzájárultak a szabad képzelet és a szürrealizmus újjáéledéséhez. Happeningszerű, polgárpukkasztó rendezvényeiken – melyeket karneválnak neveztek – legtöbbször a rendszer paródiája játszotta a főszerepet, s mint tudjuk, ez a szemléletmód nem áll távol a *MaNcs*tól sem. A *Magyar Narancs* – nevében is vállalva a lengyel mozgalommal való közöséget – elsősorban *alternatív* lapként definiálta önmagát, s mint ilyen, példaképének tekintette az amerikai *Rolling Stone* magazint is, „mely jelmondatában egy New York Timeszal szemtelenkedhet” („*All the News That Fits to Print / All the News That Fits*”). Ugyanakkor a független, liberális, ellenzéki újság szerepét is vállalta a hazai médiakezdeményezések közül a *Fekete Doboz*, a kalózádiók és a különféle fanzinok körébe sorolódva.

A *Magyar Narancs* eddigi története két, egymástól markánsan elkülönülő korszakra osztható: 1989 októberétől 1992 szeptemberéig kétheti lapként, mostani, második periódusában pedig, jelentős minőségi javulással, hetilapként jelenik meg. A lap *első korszakában* megjelenő írások öt tárgykörbe sorolhatók: 1. külpolitika, 2. belpolitika (2.1. kormány, 2.2. pártok), 3. közélet/társadalom, 4. gazdaság, 5. kultúra (képzőművészet, zene, film, kritika). Az első korszak politikai rovatát (623 cikk) a külpolitikai cikkek túlsúlya jellemzi (283 cikk). Ezek az írások a világ 38 országáról adnak hírt, leggyakrabban: 1. Jugoszláviáról (39 cikk), 2. a volt Szovjetunió, illetve a FÁK országairól (28), 3. Romániáról (22), 4. Csehszlovákiáról (21) és 5. Németországról (16). A pártokról szóló belpolitikai írások (70 cikk) legfőbb jellegzetessége, hogy mintegy egyharmaduk (!) a Fideszről szól (26), s csak a fennmaradó részen osztozik az MDF (15), az SZDSZ (12), a FKGP (9) és az MSZP (7), míg a KDNP-ről mindössze 1 írás jelent meg. Az egyes tárgykörök gyakran „átfolytak” egymásba (kormány – pártok, párt – más párt stb.) Az írások témáit tekintve: 1990-ben a gazdasági átalakulásról szóló írások vezettek (12 cikk) 1991-ben a belpolitikai témájúak (19), míg 1992-ben a médiáról szólók (10). A *MaNcs* másik felét kitevő kulturális ro-

vat egy olyan avantgarde/underground (lásd Fekete Lyuk, TILOS az Á... stb.) kultúrát népszerűsít, amely az adott időszakban példa nélküli a magyar sajtóban. A lap első korszakában két különszámot jelentetett meg: 1991-ben, a pápalátogatás alkalmából a híres-hirhedt CÁPASZÁM-ot, és 1992 őszén Vig Mónikának, a *Narancs* autóbalesetben elhunyt állandó munkatársának emlékére a fájdalmasan szomorú VIG MÓNI-válogatást. Az újság ebben az időszakában meghökkenően újszerű lapszámaival egy fiatal, (fő)városiakó értelmiségi olvasóréteget célozott meg.

E száraz bevezető után lássuk hát: fanyar-e a *Magyar Narancs*?

Veled vagy nélkülöd?

Ha a rendszerváltás utáni magyar belpolitikai élet átalakulását akarjuk nyomon követni a *Magyar Narancs* (görbe) tükrében, a hat parlamenti párt közül mindenekelőtt a Fideszről és a Fidesznek a *MaNcs*hoz fűződő, korántsem problémamentes kapcsolatáról kell szólnunk.

A *Magyar Narancs* 1989. október 23-án született a Mérleg jegyében – mely asztrológiai jegy „mérlegnyelv” szerepe azonban sokkal inkább a Fideszre nézve tűnt érvényesnek a kezdeti időben, mintsem a vele szorosan összefonódó *Narancs*ra. A mindjárt az első számban megjelent MI A FIDESZ ÉS MI NEM? című programnyilatkozatában a fiatal demokraták arra a kérdésre, hogy *Hol állunk?* – a magyar belpolitikai palettán a polgári szociálliberális *centrumban* helyezik el magukat, a baloldali szocialista-kommunista és a jobboldali keresztény-nemzeti-konzervatív értékrendek között, kilépve ezzel a magyar politikai életet oly régóta megosztó népi-urbánus ellentétből is. A Fidesz karakán elhatárolódásával szemben a *Magyar Narancs* mostani főszerkesztőjének, Vágvolgyi B. Andrásnak – aki sokáig lapja elfogulatlanságának hitében élt („*nagyon tökösen nem nézünk semmiféle politikai érdekre a szerkesztés során*”) –, visszatekintve a lap történetére, be kellett látnia: „*virtigli pártlap volt a Narancs, egészen 1990 nyaráig*” – mikor is a lap szerkesztősége végleg meghasonlott a Fidesz vezetőségével, akik „*a Narancsban megjelenő kritikákra egyfajta hisztérikus túlérzékenységgel reagáltak*” (1992/16.). 1990 nyarától vált tehát a

MaNcs igazán „független” lappá – de hogy még hosszú ideig nem tudott elválni a párttól, azt jól érzékeltetik a számok: a hat parlamenti pártból megjelenő cikkek alapján továbbra is a Fidesz maradt a sztárpárt, azzal a figyelmet érdemlő kitüntetettséggel tetézve, hogy míg a többi pártot a lap keményen pimasz stílusban „csupán” kiosztotta, addig az ugyancsak kíméletlenül bíralt Fidesznek rendszeresen „súgott” is. Már a nagy elválás előtt figyelmezteti a *Narancs* a pártot: csak úgy erősödhet meg, ha továbbra is fenntartja antipatetikus politikai stílusát, s „*egy New Age életérzésű zöld-liberális poszt-politikát folytató*” párttá válik. 1991 elején már két elemző cikkben is kimondatik az a súlyos vád, hogy a Fidesz elveszítette radikalitását, ha a szó „*a forradalmi igényű, gyökeres rendszerváltás követelését jelenti*”, mert a magyar politikai életben egy olyan új, radikális-alternatív mező alakult ki, amelynek a fiatal demokraták immár csak a határmezsgyéjére sodródva találhatók, s már alternatívnak is alig nevezhetők, „*...ha az alternatívitás fogalomkörébe beleértjük a feminizmust, a bázisdemokrácia és a pacifizmus igényét is*” (1991/18.). Radikalizmus és alternatívitás helyett a Fidesz igazi céljává „*egy liberális néppárt kiépítése vált*” (1991/14.) – hangzott a *Narancs* lesújtó kritikája.

A lap a Fidesz parlamenti frakciójának sorsát kezdettől a szíven viselte, s már a választások előestéjén megszívlelendő tanácsokkal segített a frakciótagok kiválasztásában: „*...tudatosan kell törekednünk arra, hogy megkomponáljuk jelöltjeinket, hogy ne legyenek se túl intellektuálisak, se egyszerű kétkedők. El kell sajátítani egy olyan beszédmodort, hogy minden harmadik mondatban legyen egy »intranszigenz« és egy »láthassuk ugye.«*” A fiatal demokraták parlamentbe való bekerülését a főszerkesztő világtörténeti eseményként értékelte. A parlamenti frakció működését több cikkükben is egybehangzóan kiválónak, felkészültnek és hatékonyan itéltek meg a *MaNcs* belpolitikai elemzői, de már 1991 elején ezt süggák a képviselőknek: a parlamentben és a tömegkommunikációban való megjelenésük kitűnő, de időben észre kell vegyék: mind a parlament elismertsége, mind a médiákba vetett bizalom csökkent az elmúlt időszakban, s „*...az elitpolitika szintjén bizonyított kompetencia egyetlen pártnak sem fogja garantálni a választási*

sikert [...], az a párt fog sikert elérni a legközelebbi választásokon, [...] amelyik a helyi társadalmat tudja megmozgatni". (1991/15.) A MÁSIK, AKI UGYANAZ – már a címében is sokat sejtető elemzés 1992-ben, közvetlenül a februári Fidesz-kongresszus előtt küld újabb „figyelmeztetést” a pártnak: nem azzal van baj, amit tesz, hanem azzal, amit nem tesz. „A Fidesz felfogása szerint a demokrácia tulajdonképpen technika” – mely „technikagyakorlás” közepette a kelleténél jóval kevesebb figyelem jut az oktatásra, kultúrára, a szociálpolitikára (különös tekintettel a munkanélküliségre) s az ökológiára. Ha a másik oldalt is megnézzük, és a „technikagyakorló” Fidesz Magyar Narancsról való „hisztérikus” leválási szándékának mélyebb okait keressük, érthetővé válik számunkra a fiatal demokratáknak az a felismerése, hogy szavazóbázisuk megtartásának és nyugati típusú parlamenti párti működésüknek elengedhetetlen feltétele volt, hogy a nyegle, sekélyes politikai „elemzésekkel” előrukkoló, polgárpukkasztó Narancstól minél messzebbre távolodjanak. Az, hogy a „kikoszarozott” Narancs számára a Fidesz sem több már, mint egy párt a többi közül, Seres Lászlónak a kormány eddigi tevékenysége miatti kifakadásából derül ki: ELÉG VOLT (1993/8.). „Na de kire szavazzunk?” – teszi fel a kérdést –: „a meglehetősen arrogáns és elitista Fideszre?”

Noha a Narancs életét a kezdetektől átmegegyeztetette a Fidesszel való „gyengéd viszony” – mely kötődés számai csak a MaNcs hitelappá avanszálásával (1992. szeptember) bogozódtak ki, s oldódtak el igazán, végérvényesen és visszavonhatatlanul a Fidesz Pressre testálva a párt szócsövének szerepét –, Vágvölgyi B. A. főszerkesztő szerint „...az igazi próba 1994-ben, egy Fidesz vezetésű vagy Fidesz részvételi kormány megalakulása után vár a lapra, hiszen a jó sajtó mindig független, kritikai, ergo ellenzéki beállítottságú. Ezt megtartani, mikor egykori barátaink, jó ismerőseink miniszterek és államtitkárok lesznek, bizony nem akármilyen kihívás” (1992/16.). Úgy gondolom, a „független”, „kritikai” hírközlés mindig objektivitásra törekvő és tárgyilagos – s ez nem feltétlenül jelent egyben ellenzéki írást is. A Magyar Narancs szerkesztőinek, ha valóban független újságot akarnak csinálni, előbb-utóbb ki kell majd nőniük

az örök ellenzékiiségre vágyó „enfant terrible” vonzó, bár kissé gyermekes szerepkeréből. Széchenyi István „lelki független ember”-nek nevezi ezt a típust, aki „szeretettől és gyűlölettel egyaránt távol, a szív andalgásaitól és undok irigységétől mentes politikát képes folytatni” – s neki teszi fel a kérdést: „Ki mer tiszta lelkiismereti bátorsággal a honi előítéletek erejével szembeállni s hazafiaiit éppen ott támadni, ahol mint a nyavalyának gyökérhelye, a vágás legkínzóbb?”

Mr. Antall and His Pussy-Cats

A Magyar Narancs belpolitikai írásaiban megjelenő konfliktusok közel egyharmada a kormány tevékenységéhez kötődik, s az Antallkoalíció itt kibontakozó „arculata” cseppet sem hízolgó.

MR. BOD AND HIS DOG (1990/21.) címmel a lap már júniusban bemutatta az új kormány tagjait, akik közül még Bod Péter Ákos járt a legjobban – a londoni *The Independent* kormányalakításunkra vonatkozó kommentárjának beidézésével: „His selection strenghtens suspicions voiced by Western diplomats before last month's elections that the MDF's economic team consists of Mr. Bod and his Dog.” A többi minisztert minősítendő a Narancs szerzője megjegyzi: nagy szerencse, hogy a televízió a kormány bemutatkozása helyett inkább a BEK-döntőt közvetítette, „ott legalább európai csapatokat láthatott a néző”. A készülőkormányprogramról szólva csak azért drukkolnak a Narancs-osok, hogy „a határidő lejártára ne csak programja legyen a kormánynak (bár az sem árt, ha van), hanem kormánya is a programnak”. Éles eszű belpolitikai elemzők a száz nap türelmi idő elteltével máris úgy vélik: a kormány addigi tevékenységére „már nem csupán jó szándékú dilettantizmus” jellemző, látványos személycseréi mögött ugyanis „előrelátó stratégia” körvonalai kezdenek kibontakozni – s a Narancs már ekkor (1990/17.) felteszi Antall Józsefnek a kérdést: „Miért nem tisztítja meg pártját a szélsőjobboldali, náci színezetű eszmék képviselőitől?” A kormány tagjainak folyamatosan figyelemmel kísért tevékenységét lapunk – a kormányátalakítások ellenére is – kezdettől fogva középszerűnek és dilettánsnak tartja, ami persze nem jelenti azt, hogy hirdetésüket ne hozná le időről időre az „apró hirdetés” rovatban, így például: „A Népnemzeti Ge-

rincű Földigiliszták Földalatti Mozgalma közli, hogy az NGFFM a tavaszi eszések idején alakuló gyűlést tart a lakuteiki nagyréten” – alatta pedig: „A Magyar Humusz Alapítvány Nemzeti Kuratóriumra üdvözli a NGFFM gyűlését. Magyar gilisztát magyar földbe, magyar turult magyar égre!” Ha a Magyar Narancs egyszer politikai TOPLESS listát állítana fel, minden bizonnyal az az Antall József kerülne az első helyre, akinek miniszterelnöki tevékenységét a lap – sportnyelvvel szólva – így kommentálta egyszer: „gyenge kezdés után erős visszaesés”. Személyéről szólva mindjárt az elején leszögezik: azért, mert ő a miniszterelnök, még nem tekintik a magyar politikai élet „Szent Tehenének” (ahogy ezt néhány sajtóorgánium teszi), s különösen autokrata vezetési stílusát és arrogáns megnyilvánulásait viselvéne nehezen, ígéretüket be is tartják. A Narancs cikkeiből egy, a letűnt világ konzervatív-keresztény-nemzeti eszméit valló, „terjengős és kenetteljes” beszédeket tartó, kritikát nem tűrő miniszterelnök emberileg sem megnyerő arculata bontakozik ki az olvasó előtt. „Dr. A. J. hermeneutikája az átélő tapasztalatból indul ki”, s kritikaelméleti tanításának (HOGYAN BÍRÁLJUNK, KIT BÍRÁLJUNK? 1992/19.) végső konklúziója: csak az bírálthat másokat – leginkább persze miniszterelnököket –, aki maga is megjárta a történelem poklait. („Hej, azok a kommandós szcénák ott az Orvostörténeli Múzeumban, azok lehettek csak kemények!”) De mint tudjuk, a fideszesek és a Narancs-osok éppen nem ez a korosztály: „Ergo – minden bírálát jogtalan.” A Magyar Narancs már 1991-ben hosszabb írásban foglalkozott az Antall-Göncz – szélesebb értelemben véve: a miniszterelnöki-közársasági elnöki – jogkörkonfliktussal, amely pedig, mint tudjuk, csak jóval később, a „médiaháború” idején bontakozott ki igazán. A tárgyilagos hangvételű, pró és kontra érveket egyaránt felsorakoztató tanulmány (KI NEVEZ A VÉGÉN?, 1991/21.) végül az Alkotmány 29. § (1) bekezdésére hivatkozva („...örkődik az államszervezet demokratikus működése felett”) a közársasági elnök lelkiismereti kompetenciájának körébe utalja annak eldöntését, mit tart veszélyesnek a demokráciára nézve és mit nem. „Antall József pszichikai trükkjeiről és lemondási manőverjeiről” pedig ugyanezen cikk a „nagy deregulátort”, Sárközy Tamást idézi, aki a rossz nyelvek szerint imígyen vigasztalta

Göncz Árpádot: „Ugyan, ugyan, Elnök úr, hiszen volt már maga halálra is ítélve. Hát mi ez ahhoz képest?”

A nagy orgazmus

A korai Magyar Narancs belpolitikai cikkeinek csak igen kis része válik politikai sajtónk üde színtöltőjévé – eredeti látásmódjával s tekintélyt nem tisztelő szókimondásával.

A belpolitikai cikkek jó része azonban – s ez bizony még az új MaNcsban is előfordul – megreked a felszínes szellemeskedés, a belterjes összekacsingatás, a politikusok nevének elferdítésén alapuló olcsó poénkodás szintjén. Azt meg kell hagyni, a nevek igen találóak, s nem tudom megállni, hogy közre ne adjak belőlük néhányat: Etelközi Patajka (gyengébbek kedvéért: Pataky Etelka), Koton Atanáz (Katona Tamás), Észak-atlanti héja (Horn Gyula, a Maszop elnöke), Hámori Csacsi, Fűr Lila, Horváth Blamázs pálcánélküli miniszter, KGB Izabella vagy Torgyano Bruno alias „Torgyán cica” (aki politikai életünknek oly sötét figurája, hogy a szájában világít a negro). A lap belpolitikai „elemzéseit” olykor egy politikai Pssz magazin szintjén mozognak, némelyik írásuk már a Szuper Pssz színvonalát is eléri. Példaként említeném többek között Such Gy. és Vágvolgyi B. A. cikkét az MDF I. kongresszusáról (CSÓTÁNYOK A HOMOKOZÓBAN, 1991/25.), amelyben – a szerzőpáros által csak „nagy népi orgazmus”-ként emlegetett pártgyűlésnek – olyan felszínes, bárgyú humorú, minden szellemet nélkülöző „elemzését” nyújtják (a címoldal!) hogy cikkük olvastán azon tűnődtem: biztos jól tenne a lap színvonalának, ha főszerkesztőjük időnként a KÁMA-SZUTRÁ-t olvasgatná szakirodalomként. A Narancsnak azok a belpolitikai elemzéseit figyelemre méltók, amiket külsős szakértők írtak felkérésre. Kiemelném itt Vajda Mihály nevét, aki már az Antall-kormány első évében komoly aggodalmát fejezte ki a kormány és a liberális demokrácia intézményeinek kapcsolatait illetően (KELLE NEKÜNK KORMÁNYVÁLSÁG?, 1991/5.). Figyelmet érdemlő Schöpflin György (London) elemző tanulmánya (ELSŐ ÉV, 1991/11.), melyben felteszi a kérdést: a politikailag éretlen és fantáziátlan hatalomgyakorlók „mikor szándékoznak átadni pozíciójukat egy tanulékonyabb csapatnak?” Kiemelném

még itt Molnár Péter és Timár János elemző cikkét a médiaháborúról (MÉDIAMASSZÁZS, 1992/11.), Sós Vilmos tanulmányát a rendszerváltás folyamatáról (TÁJKÉP CSATA KÖZBEN I–II., 1992/9–10) és Tamás Gáspár Miklós elemzését az MDF frusztrációról (A KÉPTELEN SZALON, 1992/4.).

A *Magyar Narancs* belpolitikai cikkei nyugati orientáltságú, szélsőliberális, radikális demokrata értékek tükröznek – ami azonban nem a nemzeti érzelmek iránti fogékonyság teljes hiányát jelenti, csupán egy másfajta, „kozropolitábbb”, a liberális értékeket (szabadság, autonómia, állampolgári jogok) egyfajta magamutogató magyarkodás elé soroló nemzeti érzést. Jó példájául szolgált ennek a Torgyán kavarta *Holgyfutar*-botrány a parlamentben, amit a *Narancs* így kommentált: „...nem követ el nagyobb nemzetgyalázást az, aki a magyar koronát egy biléhez hasonlítja, mint az, aki a liberalizmust annak tartalmához” (1992/12.).

A lap gazdasági cikkeiben egyértelműen a modernizáció (vállalkozókedv, rugalmasság, kockázatvállalás) és a piacgazdaság értékei jelennek meg. Szociális érzékenységre és a humanizmus iránti igényre (segítőkészség, szolidaritás) is utalnak ugyan ezekben az írásokban, de ezek az értékek csak addig a szintig elfogadottak itt, amíg nem „veszélyeztetik” a piacgazdaság kibontakozását.

Az újság – kevés számú – vallási témájú írásának szembeötlő jellegzetessége, hogy több mint kétharmaduk a hagyományos vallási értékek helyett (a hit kérdései, erkölcsiség stb.) liberális, demokratikus felfogást tükröz. Ennek az a magyarázata, hogy a *Narancs* vallási témájú cikkei nem a hit, hanem a politika szférájában jelennek meg, s aktualitásukat egyfelől a hitoktatás kötelezővé tételének kormánypártok általi erőltetése, másfelől az iskolavisszaadási hullám szolgáltatta – különös tekintettel az Egyetemi Színpad piarista kápolnává való átalakítására, a Bibó Szakkollégiumra, amelyet apácázárda céljára igényelnek vissza, vagy pedig a Deák téri iskola körül dúló csatákra. A lap liberális értékeket magukénak valló cikkírói az iskolák oktatóképző funkcióját tartva elsődlegesnek, tiltakoznak az ellen, hogy tanintézetek egyházi kézbe kerüljenek, s határozottan fellépnek az

iskolai keretek között történő vallásgyakorlás bevezetésével szemben (nyilvánvaló kivételt az egyházi iskolák jelenthetnek). A többi vallási témájú cikk kisebb vallási közösségek, szekták társadalmi-történeti problémáinak tárgyilagos hangvételű bemutatására vállalkozik.

Mint alternatív lap, a *MaNcs* szinte elsőként kezdett el foglalkozni olyan témákkal, amelyek a pártállami éra sajtójában többé-kevésbé tabunak számítottak. Ilyen volt a homoszexualitás kérdése, a feminizmus, a kábítószeresítés, a súlyos ökológiai problémák tárgyalás nélküli feltárása, az anarchista mozgalom története és tevékenysége. A *Narancs* NSM (New Social Movements) címmel indított sorozata megkísérelte betölteni azt az információs űrt, amely e téren korábban tapasztalható volt. A több hónapon át tartó sorozat külföldi fordítások közlésével s jeles hazai társadalomkutatók írásaival – elméleti cikkekkel és a hazai állapotokról szóló beszámolókkal – próbált meg rendszeresen feltárni egy-egy kérdéskört.

A New Social Movements közvetlen előzményei – bár történeti gyökerei sokkal távolabbra nyúlnak – a hatvanas évekre vezethetők vissza. Annak az új középosztálynak a mozgalma ez, amely igyekezett elhatárolódni a hagyományos pártpolitizálástól, s újszerű tiltakozási formákkal („beülés”, „leülés”... stb.), demonstrációkkal, médiakon keresztül folytatott harccal próbált érvényt szerezni akarátának. A politikai intézményekhez való viszonya alapján az NSM-nek a *Narancs* által is bemutatott három típusát különböztetjük meg, úgymint instrumentálist, szubkulturálist és ellenkulturálist. Hogy a *Magyar Narancs* az NSM témáit merészen bedobta a köztudatba, s azokat őszintén, minden álszemérmel mellőzve tárgyalta – úttörő jelentőségűnek tekinthető a magyar sajtó történetében. Ugyanakkor – bár az Altern-Egő rovat szórványosan vissza-visszatért ezekre a témákra – az NSM sorozat önmagában véve kevés volt. Úgy gondolom, egy fiatal korosztályt megcélzó, magát alternatívnak nevező újságnak – főleg a „hallgatás éveit” után – többet kellene foglalkoznia alternatív problémákkal, akár más témák (például bel- és külpolitika) rovására is.

Miért vagyok Kékharisnya, ha mégsem?

Míg nálunk langyos állóvíz volt a politikai-társadalmi élet a nyolcvanas évek elején, addig a nyugati társadalmakban a posztmodern és a feminizmus volt az a két legjelentősebb politikai-szellemi mozgalom, amely igazi kihívást intézett a fennálló viszonyok ellen. Bár voltak komoly fenntartásai is egymással szemben, közös pontokon való kapcsolódásaikkal megkíséreltek kidolgozni olyan új, társadalomkritikai paradigmákat, amelyek a *feminizmus* előtt is új távlatokat nyitottak meg. Legjelentősebb közös fellépésük az akadémiai tudományosság univerzáló tendenciája elleni lázadás volt, melynek eredményeképpen a feministák megkérdőjelezték azoknak az „értékmentes” kutatásoknak a létjogosultságát, amelyek a fehér középosztálybeli nők nézőpontjából készültek. A mozgalom továbbá kimutatta, hogy az akadémikus körök „igazsága” mindig a hatalomhoz kötődő, partikuláris történelmi helyzetekben megjelenő, maskulin értékeket tükrözi. Mind a posztmodernnek, mind a feministák kétségbe vonták a gender-bendinget, a társadalomban kulturális tradíciók révén megrögzült női szerepeket, helyébe – elfogadva a természetes nemi kötöttséget – egyfajta sajátos női kultúra létjogosultságát állítva. Ezeknek a „küzdelmeknek” még a híre is alig jutott el hozzánk annak idején, nemhogy a vivmányai. „A magyar társadalom a női egyenjogúság és a nők közszereplése kérdésében még igencsak konzervatív” – jelentette ki a *Narancs* hasábjain Bill Lomax, a nottinghami egyetem politológiai tanszékének vezetője, aki Ungár Klára főpolgármester-jelölése kapcsán adott hangot a hazai állapotok fölötti csodálkozásának.

A lap – bár a feministáknak külön újságjuk is van (*Nőszemély*) – színvonalas és problémamentes írásaiban rendszeresen foglalkozik e mozgalomhoz való csatlakozás morális és pszichés problémáival és a feminizmus elméleti-történeti kérdéseivel, kelet-európai dimenziókba „zsugorított” megoldási lehetőségeket is felmutatva.

A *Narancs* polgárpukkasztó imázsához jól illik, hogy fő feministájuk, a női jogok nagy védelmezője – egy férfi, akinek e témában (időnként Goldmann Emma néven) publikált cikkei az alaphangot megadják. Seres László KIS MAGYAR FALLOKRÁCIA (1991/8.) ci-

mű írásában leszögezi például: Magyarországon a Fütty mint olyan van hatalom, mely Fütty azonban „nem egy konkrét politikai forma”, csupán a patriarchátussal és szexizmussal (nőellenességgel) terhelt magyar politikai élet hatalomorientált, középszerű és megszálalt férfiak megjelenési formája; e férfiak pedig „valójában Isten szerepét kívánják betölteni, ha már képtelenek emberi módon viselkedni”.

Ezeknek a „feminista” cikkeknek jó része egyben „abortusz cikk” is. A témák egybefonódását két esemény tette aktuálissá: a pápa látogatása 1991 nyarán, valamint az 1992. december 31-ig meghozandó új abortusztörvény. Az utóbbiról kialakult parázs vita kimenetele életkoránál fogva a *Narancs* olvasótáborát mélyen érintette. Az abortusz kérdését elemző cikkek először a pápalátogatás körüli időszakban csúcspontot értek el, s a lap szerzői cseppet sem kímélve a pápa személyét (lásd: CÁPASZÁM) határozottan szembehelyezkedtek a katolikus egyház abortuszellenes felhívásával. A MI KOZE EGY 70 KORÜLI BÁC SINAK A NŐK MÉHÉHEZ? című írás mind címében, mind tartalmában markánsan tolmácsolta a *Narancs* „üzenetét” az egyháznak és a pápának. A *MaNcs* minden e témában publikált cikke határozottan elutasítja azt is, hogy az abortuszkérdést *politikai* dimenziókba helyezték, így a szerzők például soha nem osztották Fekete Gyula és társai nemzetféltő sirárait („Fogyik a magyar, fogyik a magyar!”). Az abortuszhoz való jogot – hangsúlyozva az emberi élet tiszteletét – alapvető emberi jogként kezelik, és elutasítják, hogy azt bármiféle politikai/hatalmi eszközzel befolyásolják.

G mint Gay

A homoszexuális mozgalmakat nem tekintjük tipikus NSM-nek, hiszen már a múlt század végétől voltak erre irányuló kutatások, és 1918-ban alakult meg az első ilyen szervezet Németországban – így a mozgalomnak a New Social Movements a már az 1969-es New York-i homoszexuális tüntetéssel kezdődő második szakasza. Mivel a téma tabu volt a hazai tömegkommunikációban, a *Narancs* interjúja a homoszexualitás két ismert holland kutatójával valóban érdekes információkkal szolgált a lap olvasóinak a mozgalom történetéről, Nyugat-Európában elért eredményeiről, valamint leszbikusokkal va-

lő közös küzdelmeikről (NSM, HOMOSZEXUÁLISOK, 1991/6.). Ugyanebben a számban jelent meg MÁSKÉNT ONDOLKODÓK címmel áttekintés a hazai viszonyokról, melyekre még mindig az álszemérem jellemző: „*az itthoni vívmányok csimboraszója, hogy lassanként pironkodás vagy ideges röhögszélés nélkül beszélhetünk a problémáról*”. Ezentúl már csak A ROMÁN 200-AS (1993/12.) című írás érdemel e témában figyelmet a román homoszexuálisok üldözéséről, de az írásnak hazai üzenete is van: igaz ugyan, hogy Romániában üldözik a homoszexuálisokat, ellenben komolyan veszik az AIDS veszélyét, míg Magyarországon a kormány immorálisnak tekintve ezt a kérdést, visszautasította a nemzetközi AIDS-szervezetek segítségét, sőt pénzét is. Erről nyilatkozik a lapban Scott Long amerikai professzor, aki Magyarországot után most egy évet Kolozsvárott tanít. A hazai „szégyenlős” helyzet ismeretében a lapnak többet kellene foglalkoznia ezzel a témával is.

Minden hatalom megrett

Ezt hirdetik az egyéni szabadság elvét valló anarchisták, akik szerint az állam a tulajdon szülte erőszakhoz (Proudhon) és a katonai erőszakhoz (Bakunyn) kapcsolódik, s ezért elutasítják minden megnyilvánulási formáját, beleértve a politikai pártok működését is. „*Az anarchizmus nem zűrzavart, kaotikus állapotot jelent, hanem olyan társadalmat, amelyben hiányzik a vezetés, nincs hierarchia, ismeretlen a kormány.*” (1991/23.) Magyarországon már a századelőn voltak anarchista kezdeményezések (Schmidt Jenő, Batthyány Ervin), ám 1919 után ezek a hagyományok – néhány ezoterikus szellemi kört kivéve – teljességgel felszámolódtak, s talán nem véletlen, hogy 1989 tájt, a nagy „pártgründolások” kezdetén éledt újjá a mozgalom, néhány budapesti bölcsészhallgató kezdeményezésére.

A *MaNcs* egyik cikke (ANARCHISTÁK MAGYARORSZÁGON, 1991/4.) nyomon követi az Autonómia Csoport megalakulását s ennek révén a hazai anarchista mozgalom újjászületését, valamint azt a bomlási folyamatot, ahogyan elvi összeférhetetlenség miatt az eredeti csoport végül is három részre szakadt (NAP Anarcho-Punk csoport, GEO Környezetvédelmi Egyesület, Budapesti Anarchista Csoport). Egy az anarchizmus és az ökológia

kapcsolatát tárgyaló cikkeken kívül már csak a mozgalom rockzenei vetületét vizsgáló s ezért a *Narancs*-olvasó korosztály érdeklődésére különösen számot tartó NINCS MÁS HATALOM, CSAK TE MAGAD (1990/22.) című írás foglalkozik a mozgalommal, ami annál is meglepőbb, mert a hazai anarchizmuskutatás két fő teoretikusa (akik ebből irták közös kandidátusi disszertációjukat) – a *Narancs* állandó munkatársai. Bár a Budapesti Anarchista Csoport programjai rendszeresen megjelennek a lapban, ezen túlmenően jó volna olvasni a mozgalom történetéről, a külföldi szervezetek tevékenységéről és ideológiai vitáikról.

Szelíd motorosok

Bevallom, amikor 1992. szeptember 17-én a *Magyar Narancs* címlapján egy Harley Davidson motorral, AZ ÉLET HARC jelszavával berobogott a magyar hetilapok népes táborába, az első gondolatom ez volt: Te jó ég, ugyan mivel fogják megtölteni a lapot hétről hétre, mikor kétheti lapnak is unalmasak voltak néha! Azóta eltelt több hónap, s be kell ismerjem, az „új” *Narancs* messze felülmúlja a régit – bár hozzá kell tegyem, azt nem volt igazán nehéz. Hetilapként megváltozott a lap szerkezete; új rovatokkal bővült, és kitágult szerzőinek köre is. Mindez jót tett a *Narancs*-nak: „szellősebbé” vált, kilépett abból az egyre inkább fullasztóvá váló belterjességből, ami előző korszakát mindinkább jellemezte. Az új rovatok beindításával előtérbe került a társadalom és a közélet, így megszűnt a lap túlpolitizált jellege, ami időnként azt a kényszerképzetet keltette olvasójában, hogy egy szórványosan más témákkal is foglalkozó politikai lapot tart a kezében. A lap tudatosabb szerkesztési elvet érvényesít: a rovatoknak címük van (VILÁGFALU, MAGYAR GLÓBUSZ stb.) és állandó helyük, ami áttekinthetővé teszi az újságot. EGY HÉT a címe annak az új, kétoldalas képes hírrovatnak, amely a hét kül- és belpolitikai eseményeit tárgyilagosan, rövid hírekbe tömörítve tekinti át a lap elején, s a hozzá kapcsolódó, rövidebb kulturális hírekkel szolgáló oldal is kitűnő.

Elég jók az INTERJÚ rovat beszélgetései közéletünk széles palettájáról választott szereplőkkel. Igazán érdekessé és vonzóvá azonban azok az írások teszik a megújult újságot, amikhez hasonlókat más sajtótermékekben

nem vagy alig találunk meg. Ilyen az utóbbi időben öröndetesen feltámadó színvonalas tényfeltáró riport, ami a véleménycikkeket előnyben részesítő hazai újságírásunknak nem éppen erőssége. S ilyen a lap második felét elfoglaló avantgarde/underground, kultúrát népszerűsítő tizenhárom oldalas *kulturális rovat*, amelynek az a szembeötlő sajátossága, hogy a zenét (ROCKFRONT és MELÓDIA címmel) és a vizuális művészeteket (film, video, tv, színház, képzőművészet, képregény [!]) népszerűsítő oldalak lehengerlően bőségesebbek, mint az írott kultúráról, a könyvekről és újságokról szólók. A rovat legerősebb és legértékesebb oldalai azok, amelyek korunk zenei életének majd minden területéről hírt adnak. A ROCKFRONT rendszeres nemzetközi kitekintést nyújt a jazz, a popzene, a rock, a punk, az underground és a happeningszerű kreatív zene világából. Nyomon követi a zenekarok sorsát is (például Velvet Underground, Element of Crime... stb.), s még arra is vállalkozik, hogy különböző témákat zenei összefüggésében mutasson be, így például a rock és a szex egymásra hatását (Nina Hagen, Lydia Lunch, Patti Smith stb.), az anarchista mozgalom rockzenei vetületét vagy a zene és a képzőművészet kapcsolatát (Andy Warhol stb.). A lap MELÓDIA oldala pedig gyakran foglalkozik korunk komolyzenei áramlataival is (Maria Callas, Lutoslawsky stb.).

A képzőművészetről szólva a szerzők a kortárs avantgarde, transz-avantgarde, performance stb. művészetet népszerűsítik interjúikkal, hazai és külföldi kiállításokról írt elemzéseikkel, elméleti írásokkal. A rovat legfőbb érdeme a nyitottság, a különböző művészeti formák közötti átjárhatóságra való érzékenység. Jó példája ennek Peter Greenaway angol filmrendező Bécsben rendezett képzőművészeti kiállításának bemutatása vagy az az írás, amely a Szkéné Színház különleges, CONVERSATION címmel 1992-ben előadott videós-számítógépes performance produkciójáról szól. Értékes és figyelmet érdemlő a rovat NARANCSGALÉRIA sorozata, amely kortárs művészetünk jeles alkotóinak képeit vonultatja végig egy-egy lapszámon. A képek élvezhetőségét a gyenge papírmínőség nagyban rontja ugyan – de erről nem annyira a lap szerkesztői tehetnek, mint inkább

a szponzorok. Mindenképpen szót érdemel három fotósorozat is. Fontos kultúrmissziót tölt be a *MaNcs* önironikus nosztalgiával tálalt PESTI PRESSZÓK című sorozata, amely fényképpel és szöveggel a félmúlt intim nyilvánosságának még fellelhető színtereit vonultatja fel a bürgerkingek és pizzahátok lassan mindent elborító konzumidiotizmusával szemben. Az ELTÚNT IDŐ NYOMÁBAN címmel pedig – a hétköznapok banalitásait szakralizálva – letűnt életünk már-már feledésbe süllyedt rekvizitumait eleveníti fel, mint például a szódásüveget vagy a Leica fényképezőgépet. Mulatságos a *MaNcs* DIVATOK és HÍMtagok fotósorozata, amely szellemes és frappáns szövegek kíséretében a pikánstól már-már az ordinárig terjedő skálán vonultat fel jellegzetes női és férfi archetipusokat (Vonzó Férjesasszony, Bördzsekis Bombázó, illetve Don Juan stb.).

A filmről szólva inkább a rendezői portrék, a filmfesztiváli tudósítások vagy az amatőr filmezéssel (pl. BBS) kapcsolatos híradások érdemelnek figyelmet, semmint a filmkritikák, amelyek jobbára csak az „elemzett” film tartalmának jópofáskodó elmesélésében merülnek ki. Egyhetes késéssel megjelentett tévéfilmkritikáival a TÉVÉ oldal a legfeltehetőbb – mi több, azt a kérdést is felveti: szükség van-e rá egyáltalán ebben a formában? Értelmük itt csupán azoknak az írásoknak van, amelyek társadalomtörténeti keretbe ágyazva elemeznek egy-egy tv-filmsorozatot (például Eward Schorm), vagy elméleti kérdéssel foglalkoznak (például a szinkron). Nem állitható, hogy a SZÍNHÁZ oldal a *Narancs* erőssége volna, de a fesztiválokról, happeningeokról és performance-okról szóló cikkek érdekesek, mint ahogy az a kultúrtörténeti sorozata is, amely térben és időben vándorolva mutatja be hazai színházainkat.

A *MaNcs* neves művészekkel, filozófusokkal, lapszerkesztőkkel készített és helyenként művészeti életünk rejtett összefüggéseit is feltáró kulturális interjúi szinte mindig izgalmasak és olvasásra érdemesek.

Az eddigi lapszámokból az látszik, hogy a KÖNYV oldal a kulturális rovat egyik „leggyengébb láncszeme”: a szerkesztés gyakorlatában alig fedezhető fel némi koncepció, és ez az az oldal, amit – bár hely volna – gyakran nem tudnak mivel megtölteni. Ezt az űrt

a szerkesztő a NARANCSGALÉRIA – egyébként kitűnő – képeivel, illetve a könyvrendelések közzétételével próbálja „kozmetikázni”. Pedig a lehetőséget érdemes volna jobban kihasználni – akár még a nemrég beindított, de teljesen érdektelennek bizonyuló folytatásos képregény rovására is. Nagyon érdekes ellenben a sajnos rendszertelenül jelentkező LAPELLENZŐ, amely eddig négy folyóirat egy-egy különszámáról (*Világosság*, *Jelenkor*, *Arnyékkötők*, *Kalligram*) jelentetett meg kiváló kritikát. Végezetül szót ejtenék még a kulturális programokat ajánló sznobkalauzról, a SNOBLESSE OBLIGE-ről, amely most jobban informál, mint a hajdani *Narancs* idején – de szárazabb és hivatalosabb is a réginél. A pimasz báját elvesztett snoblesse ebben a formájában leginkább egy alternatív *Pesti Műsor*-anzáéhoz hasonlatos.

Átböngészve a lap apróhirdetéseit, egyelőre képtelen vagyok eldönteni: ezek komoly hirdetések, vagy ez a lap humoroldala. Amikor azt olvasom például a TÁRSKERESŐ-ben, hogy: „*Örökmozgó andalúzai kutyám kútúró memóriájú, meztelenül ebédelő Dolly Bell macska társaságát keresi a világ végéig*”, akkor elbizonytalanodom a teljesen hihetőnek tűnő hirdetések hitelét illetően is. Mindenesetre övön barátomat attól, hogy a *Narancs* apróhirdetés rovatából válasszanak kocsit, lakást, pláne házastársat.

A *Narancs*nak továbbra sincsenek igazán jó tollú saját szerzői, bár az írások kétségtelenül színvonalasabbak, mint az első korszakában. (A sajtóhiba is kevesebb.)

A magam részéről szívesebben venném, ha a lap címlapján POLITIKAI-KULTURÁLIS HETILAP helyett inkább ez állna: ALTERNATÍV-KULTURÁLIS, ha alternativitáson a decentralizált politikát, a civil társadalom működését, az erőszak-ellenességet, a kisebbségek védelmét és az ökológiát értjük. Hiszen politikai lapokkal Dunát lehet már rekeszteni, s a *Narancs* politikai cikkei korántsem olyan kiválóak még, hogy „első kézből” volna érdemes tájékozódni belőlük. Ám alternatív témákról még manapság is alig lehet valahol jó írást olvasni – ezért a *MaNcs* ezt az úrt még inkább betölthetné. A hetilappá avanszált újság már közelebb áll ehhez, mint a régi, de még van mit változtatnia. Ha pedig mégis politikai lap akar maradni, akkor szín-

vonalasabbnak kell lennie, hogy méltó konkurenciává válhasson a többi politikai lapnak. A *Magyar Narancs* 1992 szeptemberében olyan – a középkorosztályt is megcélzó, konzolidáltabb, tizezres példányszámú hetilappá lépett elő, amely sokkal inkább belesimul a magyar sajtóba, mint indulásakor. E „belesimulás”-nak bizonyos értelemben a nyelvi megszelídülés is ára volt. Annak, a magyar sajtóban akkoriban áttörésnek számító, konvenciókat felrúgó, provokatív parlagi szlengnek a tompításáról van szó, amely fiatalos szemtelenségével annyira egyedülállóvá tette a korai lapszámokat.

Ha az „új” *Narancs*ot a magyar sajtó „koordináta-rendszerében” próbálom elhelyezni, leginkább négy újság szellemi rokonsága jöhet szóba. Közéleti cikkeit és tényfeltáró riportjait tekintve az *ÉS*-hez áll legközelebb, bár fiatalabb értelmiségi korosztályhoz szól, pimaszabb stílusban. Politikai interjúkat a *168 órá*hoz állanak közel, de ironikus stílusuk időnként vetekszik a *HVG* utolsó oldalán olvasható PORTRÉ Lindner/Horváth párosának kérdezői stílusával, míg kulturális témájú interjúkat a *Gondolat-jellel (168 óra)* mutatnak rokonságot, de a *MaNcs*, témáival sokkal avantgardabbnak tekinthető. A lap belpolitikai és gazdasági cikkei a *HVG* szikár-tárgyilagos stílusú írásaival rokoníthatók leginkább, de azoknál jóval könnyedebbek és feszínesebbek. A *Magyar Narancs* igazi „kebelbarátja” mégiscsak a *Volt* („*Egy lap azoknak, akik még bírják a feszültséget!*”). Noha a *Narancs* egy kicsit feszítelebb, de témáiban, stílusában, képanyagában és tipográfiájával (ez mindkét lap esetében kitűnő) – ez a rokonság nem tagadható.

A *Magyar Narancs* életútja némiképp hasonlatos lehet nagy példaképéhez, az amerikai *Rolling Stone* magazinéhoz, amely kis példányszámmal, kevés szerkesztővel indult, de ma már több mint egymilliót nyomnak belőle, és 184 szerkesztőt dolgoztatnak. Ha nem ilyen elkápráztató számokkal is, de nagy kérdés: járható lesz-e a *Narancs* számára is ez az út? Megpróbáltam rámutatni a lap hibáira, gyengeségeire is, talán ezzel segíthetem leginkább, hogy nekünk is legyen egy, a *Rolling Stone*-hoz hasonlatos, remek alternatív újságunk. Ehhez persze még hosszú út vezet. S hogy miért olvassuk addig is? Talán, mert

már Karinthy is megmondta: „*a halak nem hazudnak*” (kivált a pimasz halak nem), ez – ahogy a *MaNcs*-szlogen hirdeti – „*A KORRAL JÁR. A nagy halak meg bekaphatják...*”

Argejő Éva Tévélygő

KRITIKAPÁLYÁZAT

CLAUDIO MONTEVERDI: MADRIGÁLOK

Capella Savaria. Vezényel: Nicholas McGegan
Zádori Mária, Fers Mária (szoprán),
Guy de Mey, Martin Klietmann (tenor),
Klaus Mertens (bariton)
Quintana QUI 103 014

Régi adósságát törlesztette a hazai hanglemezkiadás a Monteverdi kései madrigáljainak színe-javát tartalmazó válogatás megjelentetésével. A Magyarországon mindmáig méltatlanul kevésbé ismert Claudio Monteverdi életművét ugyanis nem csupán néhány opera (*L'ORFEO, IL RITORNO D'ULISSE IN PATRIA, L'INCORONAZIONE DI POPPEA*), drámai jelenet (*LAMENTO D'ARIANNA, IL COMBATTIMENTO DI TANCREDI E CLORINDA*) vagy liturgikus mű (*VESPRO DELLA BEATA VERGINE*) fémjelzi, hanem a mennyiségi és minőségi szempontokat figyelembe véve egyaránt páratlanul gazdag madrigáltermése is. A madrigál túlzás nélkül nevezhető a Monteverdi-oeuvre centrális jelentőségű műfajának, hiszen az életút egészét (az 1580-as évektől a késő öregségig) átszövi. Ugyanakkor Monteverdi madrigáljai a XIV. századi előzmények után 1520-tól egyre népszerűbbé váló műfaj történetében is összefoglalást, sőt betetőzést, kulminációs pontot jeleznek. A Monteverdi-madrigálokban már nyoma sincs a homofon, egyszerű textúrájú, nemritkán primitív felépítésű, 1550 körüli próbálkozások korlátainak. Monteverdi stílusa félreismerhetetlenül egyéni, de következetesen kerüli a nagy madrigalista kortársak (Marenzio, Gesualdo) he-

lyenként öncélú és exhibicionista expresszivitását. Konkrétabban fogalmazva: Monteverdi óvatosan bánik a disszonanciákkal és a kromatikával, de egyaránt érzékeny a horizontális folyamatok (a szólamok önállósága) és a vertikális struktúrák (a harmóniai történet) iránt. Monteverdi madrigáljai világos, letisztult formák, amelyekből nyitva áll ugyan az út a madrigál „elágazásai” (madrigale concertato, madrigálkomédia) felé, de amelyekben a tradícióhoz való szilárd kötődés, sőt – a kifejezés pozitív értelmében – konzervatívizmus is tükröződik.

A kissé hosszadalmas bevezetéssel igazolni szerettem volna a Capella Savaria és a Quint Kiadó választásának helyességét: valóban fontos és aktuális, hogy e remekműveket ne csak a legszűkebb szakmai közönség ismerje.

A Quintana-lemez Monteverdi három utolsó madrigálkötetéből és a SCHERZI MUSICALI gyűjteményből tallóz. Nyilvánvaló, hogy a zenei tényezők mellett a szövegek irodalmi értéke is releváns válogatási szempont volt, hiszen a felcsendülő madrigálok alapjául szolgáló költemények szerzői – Alessandro Striggio; Giovanni Battista Guarini; a barokk eposz műfajának legjelentősebb alakja, Torquato Tasso; valamint Giambattista Marini, aki Szerb Antal szavaival, „*az olasz fejedelmi udvaroknak, majd Valois Margit és Medici Mária Párizsának dédelgetett költő-primadonnája volt*” – valamennyien neves, a kor irodalmi gondolkodását évtizedekre döntően befolyásoló költők, akiknek műveit Monteverdi és kortársai egyaránt elsődleges megzenésítési forrásnak tekintették.

A kevésbé ismert kompozíciók felfedezése iránti vágy, a Capella Savaria és a közreműködő szólisták által képviselt – a korábbi lemezfelvételekről ismert – színvonal, az igényes tervezésű lemezborító a muzsikusként, a recenzens és a zenerajongó érdeklődését egyformán felkeltheti, s ez egyben fokozott elvárásokkal is párosul. Ezen elvárásoknak a felvétel csaknem maradéktalanul meg is felel, mindenekelőtt azért, mert szép. Szépsége nem korlátozódik valamely komponensre (pl. művészi teljesítmények, a hangkép belső arányai, felvételtechnika), mert még a legkevésbé sikerült pillanatokban is több szépségforrás egyidejű jelenléte érezhető. Ez az a pont (a szépségforrások egyidejűsége),

amellyel a Capella Savaria lemeze túllendül a hazai – sőt tágabb értelemben az európai és amerikai – hanglemezipiac átlagos színvonalán. Az átlagot ugyanis (még az élvonalbeli nyugati országokban is) az jellemzi, hogy egy-egy kiemelkedő alkotóelem – világhírű szólólista, elismert és körülrajongott zenekar vagy karmester, esetleg a felvételeit csúcstechnológiával készítő kiadó – megemeli ugyan a produkció értékét, de a többi összetevő terén bántó hiányosságok mutatkoznak.

A Capella Savaria lemezének szépségforrásait áttekintve külön tanulmányt érdemelnének az előadói teljesítmények, mindenekelőtt a szólólisták remeklése. Elsőként kell emlitenem Zádori Máriát, akinek stílusismerete, művészi elkötelezettsége, gazdag és egyéni hangszíne – hasonlóan az előző években a Capella Savaria társaságában készített felvételeihez – ezúttal is kitűnően érvényesül. Nagy vivőerejű hangja ellenére előadása mindvégig mértéktartó, s éppen ezáltal hiteles és meggyőző. E méltóságteljes visszatarthatóság az a tényező, ami miatt Zádori szólamára nem lehet nem odafigyelni.

A másik szoprán szólólista, Fers Márta teljesen eltérő egyéniség mind hangszínét, mind a művekhez való közelítés módját tekintve. Éppen ezért ígérkezett a felvétel kulcskérdésének, hogy a két énekesnő képes-e a közös nevező megtalálására, s így létrejön-e a magasrendű kamarazenéléshez elengedhetetlenül szükséges belső összetartó erő, harmónia. Nos, e harmónia a madrigálok döntő többségében megszületett, s nem olyan formában, hogy a két énekhang egyéniségét elvesztve a szürkeségben olvadt volna össze. Mindkettő autonóm maradt, de pillanatról pillanatra organikus egységet alkotva.

A férfi szólólisták közül egyértelműen kiemelkedik Guy de Mey produkciója. A világhírű régizene-specialista – aki évek óta visszatérő vendége a Capella Savaria felvételeinek – pontosan ismeri Monteverdi korának feltételezett előadói gyakorlatát, az improvizáció és a disztis lehetőségeit és korlátait (e korlátok a más felvételeken hallható, nemritkán izléstelen és stílusidegen disztisek ismeretében egyre lényegesebbnek tűnnek). A partnerek hangai adottságaihoz és az adott mű karakteréhez teljes mértékben alkalmazkodó előadásának egyetlen hangja

sem eltúlzott vagy modoros, szólama mégis mindvégig káprázatosan expresszív, lebilincselő. Martin Kletmann és Klaus Mertens kiegyenlített, szép, kulturált énekhangja csak Guy de Mey mellett tűnik helyenként kissé fénytelennek, egysíkúnak. Mertens előadásának kimagasló értéke viszont, hogy a madrigálok latens humorforrásait, a szövegekben rejlő és a megzenésítésben is tükröződő ironiát felszínre hozva Monteverdi madrigál-oeuvre-jének újabb rétegét tárja fel. Ez a játékoság, könnyedség, helyenként csillogó humor a többi szólólista produkciójából hiányzik, különösen az O COME SEI GENTILE, ANGELLIN és MENTRE VAGA ANGIOLETTA című darabokban.

Külön tanulmányt igényelne Nicholas McGegan egyéniségének és teljesítményének értékelése is. Az angol fiatalember – akivel sajnos a Capella Savaria évek óta tartó, gyümölcsöző munkakapcsolata nem sokkal e lemez felvétele után megszakadt – csembaló- és spinétjátékosként nem tartozik a világ élvonalába. Nemrégiben egy interjúban ő maga is elismerte, hogy billentéstechnikája közel sem tökéletes. Technikai hiányosságait azzal ellensúlyozza, hogy tévedhetetlen biztonsággal érzi és nagyvonalúan átlátja a zenei formákat, valamint képes a koncentráció, a figyelem megosztásával kettős funkciót betölteni: a zenekart csembaló mellől irányítja, a felvétel tanúsága szerint mesterien.

A Capella Savaria előadását tökéletes összehangoltság és érzékeny odafigyelés jellemzi. A tételkarakterek pontosan kimunkáltak, a tempóválasztás az esetek döntő többségében megkérdőjelezhetetlen, plasztikusak és szépek a vonóshangok. Kiemelkedő színtöltja az együttesnek Szabó István világszínvonalú teorba- és gitárjátéka.

A szombathelyi Bartók Terem megítélés szerint nem bizonyult ideális helyszínnek a felvétel elkészítéséhez. Nem mintha a kamarazene-jellegű Monteverdi-madrigálok reprezentatív, „szimfonikus” hangzást igényelnének, de a hangtér helyenként fojtottnak, beszorítottnak tűnik, s ez nyilvánvalóan negatívan befolyásolja az összehangolást. Ugyanakkor az sem vitatható, hogy a világos, áttetsző hangzás létrejöttét éppen ezen akusztikai körülmények segítették elő, a felvételen a legapróbb disztis, improvizációelem, rejtett

mozzanat is pontosan hallható. Érdekes külön szót ejteni a hangszin és a belső arányok kérdéséről. A zenei rendező érdeme a tökéletesen eltalált beállítás: a hangkép egészéből diszkrétén, de érezhetően kiemelkedő énekesek hangját a tér szinte körülfonja. A vonóshangok helyenként fényesek és kontúrosak, másutt a háttérben maradvá kiegészítő színeként szólalnak meg. A korrekt mikrofontechnika eredménye az énekek és a hangszeres zene érezhető közelsége, amely a hallgatót bevonja a kamarazenélés bensőséges folyamatába.

A Capella Savaria Monteverdi-lemeze a szólisták, a zenekar és a felvételtechnika szerencsés találkozására.

Retkes Attila

TÁVOLODUNK BARTÓKTÓL?

*Bartók Béla: Cantata profana Sz. 94,
A fából faragott királyfi Op. 13. Sz. 60
Chicago Symphony Orchestra, Chicago Symphony
Chorus. Vezényel Pierre Boulez
John Aler (tenor), John Tomlinson (bariton)
DG 435 863-2*

Pierre Boulez lemezeinek megjelenését majd' minden esetben – magától értetődően – felfokozott várakozás előzi meg. Nem pusztán azért, mert Boulez korszakformáló egyéniség, alkotói jelentősége vitathatatlan – hanem mert köztudott a *karmester* Boulez igényessége, hallásának érzékenysége, izlés és interpretáció egyáltalán nem szokványos összhangja az ő előadásaiban. Legalábbis, ami felvételeinek zömét illeti. Mert bizony előfordulnak kinos kivételek is. Sajnálatos módon ezek közé kell sorolni Boulez legutóbbi CD-jét, a leginkább várva vártat, Bartók két műve, a CANTATA PROFANA és A FÁBÓL FARAGOTT KIRÁLYFI című táncjáték felvételeit. Csalódást, nagy csalódást érezhet az a hallgató, aki évek, évtizedek óta készül arra, hogy – többé-kevésbé sikertelen próbálkozások után – valóban revelációként élje meg e remekműveket s hogy – nem utolsósorban –

etalonértékű felvételeikkel gyarapítsa gyűjteményét.

Pedig a szereposztás parádés. E sorok írójája sem tudna elképzelni adekvátabb együttest, szakavatottabb karmestert ezeknek a cseppet sem problémamentes – valószínűleg különleges interpretációs nehézségeik miatt is mostohagyermekként kezelt – műveknek előadására. A Reiner Frigyes halála után több mint harminc évvel is kitűnően játszó Chicago Symphony Orchestra mindent megtesz, hogy a karmester elképzelései maradéktalanul érvényesüljenek, a Margaret Hillis vezette Chicago Symphony Chorus tisztán, szinte hibátlanul énekel, magyar kiejtésük pedig egyenesen dicséretet érdemel, s ugyanez mondható el a két szólista, John Aler (tenor) és John Tomlinson (bariton) produkciójáról. A lemez hangzása technikailag is kifogástalan, ami legalább annyira betudható a chicagói Orchestra Hall legendás akusztikájának, mint a felvételvezetők mértéktartó, mindenekfelett az egyensúlyra irányuló mikrofonozásának. A produkciók hallatán érzett spontán reakció eredete másutt keresendő tehát, s ez a faktor nem lehet egyéb, mint a legfőbb irányító olvasatának, előadási koncepciójának, megoldásainak összessége.

A recenzius szeretné hinni, hogy e művek minél gyakoribb jó előadása legalább annyira szívügye Bouleznek, mint amennyire fontos volt neki például Liszt Ferenc úttörő, a huszadik század zenéjét megelőlegező szerepének hangsúlyozása a New York-i Filharmonikusoknál töltött első éveiben. Vagy – maradjunk Bartóknál – hogy A CSODÁLATOS MANDARIN felvétele Boulez és a zenekar első lemezeként minden mást háttérbe szorítva készüljön el annak idején, jelentős előrelépést téve a darab előadási tradícióját illetően. A CANTATA PROFANA hallgatása közben ez, úgy tűnik, sikerül is, hiszen ez a mű jobban elbirja a bartóki purista vagy, ha úgy tetszik, a Boulez kultiválta „tisztogató” megközelítést. Ám a figyelmesebb hallgató már itt felteheti a kérdést: miért is nem rendülök meg a zenétől, amelynek még a szövege is olyan torokszorító Bartók Béla kissé nazális hangján? A kérdés bosszúsággá fokozódhat A FÁBÓL FARAGOTT KIRÁLYFI bevezetésének, ennek a csodálatos természetfestő zenének hallgatása közben, amikor is mást sem észlelünk, mint

mindenfajta ihletettségnek híján lévő, az arányokra kinosan ügyelő zenekari játékot, enyhe maliciával szólva, a mű megfelelő sorrendben eljátszott hangjait – a mű *helyett*. A precizításra való törekvés hamis, az előadói improvizáció látszólagos, az unalom bőven buzog megannyi forrásból. S nincs ez másképpen az egész darab folyamán. Valahogy úgy érzi magát az ember, mikor feláll a karosszékéből, mint a királykisasszony: még az erdőn sem sikerült áthatolnia.

Természetesen az ihlet, az igazi találkozás frissességének hiánya önmagában is elegendő egy-egy felvétel megkérdőjelezésére. Csábító volna e helyütt prognosztizálni a konzervzene, egyáltalán az előadó-művészet jövőjét, a huszonegyedik század emberének a zenéhez való viszonyát, de legalább annyira értelmetlen is. Mert hiszen honnan is tudhatnánk, milyenek leszünk? Meddig igényeljük, hogy otthonainkban is szóljon az értékes zene, netán kizárólag ott? Milyen védekezési mechanizmusok tudnak majd gátat vetni a tömegtermelésnek, a közép-szer elburjánzásának, a zenei Benettonoknak, Coca-Coláknak, Playboyoknak? Lesznek-e egyáltalán olyan egészséges izlésű, józan emberek, akiknek nem okoz gondot elkülöníteni az igazán értékest a kevésbé becsestől? Nem tudhatjuk.

Egy azonban bizonyos. Jobb lenne, ha ez a lemez egyáltalán nem készült volna el. Feltehető ugyanis, hogy mindenki, aki felelős egy ilyen patinás hanglemezzgyártó vállalat kiadványának minőségéért, teljesítette feladatát. Ebben az esetben viszont érthetetlen, hogyan maradhattak a mesterszagal anyagában olyan – hogy alkalomhoz illőn, a CANTATA PROFANÁ-ból kölcsönözzünk kifejezést – szarvashibák, amelyek sem a DG kiadványaira, sem pedig Boulez korábbi hangfelvételeire nem jellemzők. Néhány kiragadott példa pusztán a kiadói hanyagság érzékeltetésére: a balett 22-es próbajele előtti lassításnál vagy Boulez, vagy a zenei rendező – esetleg mindkettő – figyelmét elkerülte, hogy az 1. és 2. harsona tenorkulcsban játszik a partitúra helytelen előírása szerint (helyesen basszukulcs); érthetetlen, hogyan maradhatott a

120-as próbajeltől számított második ütemben egy, az előző ütemből származó hamis akkord – ha máskor nem, az utólagos meghallgatás során észre kellett volna venniök. Értelmetlen megállások, cezúrák tarkítják az előadást, bizonyos dramaturgiailag fontos fermátákat viszont Boulez – vagy talán a montírozó – egyszerűen nem vesz figyelembe. S mind között a legmegmagyarázhatatlannabb, a legelszomorítóbb: a szerző által előírt tempók, tempóarányok – hogy most a karakterekről ne essék szó – csaknem teljes negligálása. A bartóki metronómjelzések maradéktalan megvalósítását persze senki nem várja, nem is várhatja el, kivált egy olyan zenekari mű esetében, amelynek hangszerelése korántsem széles körű tapasztalatokon nyugvó, kiérlelt munka, hanem pillanatnyi, visszahozhatatlan inspiráció eredménye. De a különbség, amely a partitúra utasításai és Boulez előadása között feszül, olyan jelentős, hogy nem lehet szó nélkül hagyni. Lassú, kiértékelte előadást hallunk, nem a zenéből fakadóan természetes, hanem mesterségesen létrehozott, papírízű csúcspontokkal, alapvetően didaktikus megközelítést, aminek zenét magyarázó szándékánál csak eredménytelensége nagyobb. Kétszeres csalódás ez a lemez azoknak, akik történetesen ismerik Boulez korábbi, még a New York-i Filharmonikusokkal készített felvételét. Bár a gyanúperrel már ott is élhattünk volna, tudniillik, hogy Bartók romantikus korszaka esetleg mégsem lehet igazán szívügye egy tipikusan expresszionista módon gondolkodó és cselekvő muzsikusnak. Bizony kénytelen elővenni a recenzens azt a réges-régen elavult, Walter Süskind vezényelte felvételt, amelyet 1954-ben a Bartók Records jelentetett meg hanglemezen. S pillanatok alatt kiderül, hogy a szeretet, az aprólékos műgond csodákra képes. Vagy egyszerűen csak időben áll közelebb Bartók Bélához? Szeretném hinni, hogy Bartók munkássága túlmutat az idő múlásán, s mindig is aktuális marad. És bárki közel kerülhet hozzá. Feltéve, ha akar.

Kocsis Zoltán

A HOLMI POSTÁJÁBÓL

KÍSÉRLET OLVASÓLEVÉLRE

Budapest, 1993. június 3.

Barátaim, a *Holmi* szerkesztői, az olvasólevél-író tünődéseinek közepébe találtak, amikor megüsteltető módon arra kértek, ír nek olvasólevelet abból az alkalomból, hogy nemcsak Thomas Mann 1950-es nyári naplójának részleteit, hanem mellettük Nemes Nagy Ágnes 1990 elején írt, THOMAS MANN MINT ÁLARC című írását is közlik (lásd előző szám), amelyben élesen vitatkozik Nadas Péter THOMAS MANN NAPLÓIRÓL (*Holmi*, 1989/1.) írt emlékezetes tanulmányával. Tréfa nélkül bocsátom előre: mi más dolgom is lehetne egyáltalán, mint hogy Thomas Mannról, mint élő problémáról gondolkodjam közvetlenül '89 előtt csakúgy, mint '89 után? Lehet-e ambivalencia nélkül, épp ezért belül, befelé, termékenyítő hatásának engedve gondolni életére, művére, hogy ezáltal saját életünket, munkálkodásunkat próbáljuk megérteni, újra s újra eltávolítva azt magunktól? Vajon nem éppen ugyanerről szól-e a Nadas-tanulmány és a Nemes Nagy-cikk egyaránt, s e két szöveg vitája, viszonya nem arról a szellemi-emberi drámáról, amely még mindig, habár kívülről egyre kevésbé hallható módon: belső beszéd és motyogás formájában „előadható”? Még két, előzetes megjegyzést teszek. Az egyik: a gyanakvó Thomas Mann-rajongókat sietve megnyugtatom, hogy az ambivalenciát (melyet több tanulmányban-elemzésben megfogalmaztam már), melynek tartalmait később igyekszem elmondani, az ő nagyságrendjén belül értem, rendkívüli, példás írói és emberi formátumát egyetlen percre meg nem kérdőjelezve inkább a hozzá fűződő hűség ambivalenciáját követem: vajon nem sugallja-e maga a személy és az életmű is ezt a magatartást valahol a komoly, időnként haragvó fejszóválás és a mosolygó igenek között? A másik: Nemes Nagy Ágnes cikkének történetéhez hozzátartozik, s e levélkísérlethez is (melynek címe utalás egy század eleji kísérletre, s hogy miért, talán a végén kiderül), hogy a költőnő '90 elején nekem is megmutatta friss kéziratát, melyet akkor

energikusan közlésre ajánlottam. Egyúttal megmondtam neki: nem vele, hanem Nadas-sal értek egyet, de nagyon fontos lenne, hogy napvilágot lásson ingerült és érdekes kifakadása, meghozza minél előbb (1990 legelege ez, az első szabad választás előtti sajátos, emlékezetes atmoszférában, ráadásul mindketten tudtuk már, hogy ő gyógyithatatlan betegségben szenved). Rábeszélésem hiábavalónak bizonyult. Fő érve a közlés ellen az volt, hogy tekintélyével és hangnemevel Nadas Pétert, az általa nagyon is sokra tartott „fiatal” írot (akinek nagy regényéről azonban, tudomásom szerint, csak hallomásból tudott, legföljebb bele-beleolvasott – ez fontos lehet a továbbiakban), nemkívánatos támadás látogatását keltve, „ugyanarról az oldalról”, mégiscsak rossz helyzetbe hozná. *Máig úgy gondolom, nem volt igaz*, sem saját magával, sem Nadas-sal, sem a problémával szemben. A mostani, *post mortem* közlés, melynek tényével természetesen egyetértek, ily módon azt a megoldhatatlan problémát viseli magán, hogy Nemes Nagy Ágnes már nem tud válaszolni, vitázni (védekezni?). Jelen kísérletem olvasólevélre – miközben feltételezem, hogy az olvasó ismeri a szóba jövő szövegeket, ezért keveset idézek belőlük – Nadas és Nemes Nagy Thomas Mann-képen keresztül magáról a Thomas Mann-ságról, mint jelen lévő vagy éppen – legalábbis nemzedékem számára – az utolsó pillanatban még jelenvalóvá tehető problémáról igyekszik beszélni, hiszen e vita mélyén nem akármilyen tét rejtőzik. Előre summázva: azé az európaiságé, amelynek egyik utolsó névadója a nagy lübecki volt, s ami azt a kérdést is tartalmazza, hogy lehetséges-e ma efféle vagy másféle névadás.

*

Hogy hogyan lehet egyáltalán beszélni Thomas Mannról, ezt az alábbi, egészen rövid, nem hagyományos áttekintés is igen változatosnak és problematikusnak mutatja:

Első változat: négy idézet Esterházy Pétertől: „*Valaki Thomas Mann-t szidta. »Nem, nem – kapott a szón Béla –, őt, fájdalom, nem lehet nívosan szidni, csakis dühvel, erőből, igazságtalanul: úgy jogos. Akár egy szuperszínészről, egy repedszarkú cemende, passz. De fanyalogni a mellén, hogy túl nagy: ez neveléses. Tehát: menjen abba a hanzastadti megleverkühhözött goetheszagú pöföteleg Holderlin-anyjába.*» Az apróka novellista rossz-

kedvűen lóbalta a fejét. »De mintha ez a szentsé-
gelés csak német szájból hangozhatnék el.« – »Be-
nyitok Lubeckbe, mi látok?!, ott áll Thomas Mann,
és mogorózza Katját.« (ÁGNES) – „Journal T.
Mann modorában. – Ma görög alsónadrágot
örököltem az öcsémtől. Örökre!!!” (FUGGELÉK A
KIS MAGYAR PORNOGRÁFIÁHOZ) – „A regény-
írás föltételei... Észrevélen elterpeszkedik az én,
úgy lesz fontos, hogy fontoskodó, nem komoly lesz,
hanem komolyan kezdi venni magát, hinni kezd
ebben a fontosságban, önmagában, mint utolsó
menedékben, így sebezhetellenné válik, és pompóz
esztétikai vagy morális prédikációkba kezd (Hand-
ke, illetve Grass). Lévéen arányérzéke, beindítja az
ironikus gondolatokkal... De hát a hiúság nem győzhető le
ironikus mondatokkal!... egy jó német író az nem
»német író.«” (Uo.) – „Egy foljegyzés foljegyzése:
Thomas Mannban van valami Thomas Mann-pa-
rafrázisszerű.” (TIZENHÉT KITOMOTT HATY-
TYÚK. – FONTOSKODÁS – Megjegyzés: ez utó-
bbi szöveg gúnyoros utalással kezdődik a DOK-
TOR FAUSTUS KELETKEZÉSÉ-re.)

Második változat: Musilnál, A TULAJDON-
SÁGOK NÉLKÜLI EMBER egyik főszereplőjének,
Arnheimnek, aki „a szellem és az üzlet” össze-
házasításán fáradozik, nemcsak közismerten
Walter Rathenau a mintája, hanem rejtetteb-
ben, kisebb mértékben Thomas Mann is, és
ezt a szakirodalmi felfedezést nagyon is alá-
támasztja az író egyik gyilkos naplóbejegyzé-
se: „Bizonyára van valami a jómódú emberekben,
amiért Thomas Mann annyira csodálja őket.” Kü-
lönösen figyelmébe ajánlom az olvasónak a
Musil-mű I. könyvének második részében a
43. és következő fejezeteket, amelyekben az
író kibontja Ulrich ellenszenvét az „író és ipar-
báró”-val szemben: „Rendben volt a világ, mi-
helyt Arnheim vetette rá a tekintetét”... „ez az íro-
gató vaskirály”... „volt valami szélhámosság szén-
árak és lélek ílyetén egyesítésében... szellem és gaz-
dagság együttese...” stb.

Harmadik változat: Hermann Hesse AZ
ÜVEGGYÖNGYJÁTÉK-ban, Thomas von der
Trave ironikusan megrajzolt, de szerethető
alakjában nagy kortársát bájosan játékos,
bölc, de kissé erőtlen rendi alapítóként ábrá-
zolja, aki Knechtet kijelöli a Magister Ludi
tiszteré, s mintegy korszakváltást jelképező
halálával átadja neki az üveggöngyjátékosok
vezetését. A figura tündéri, kellemesen bölc,
de nem erről van szó, mondja Hesse az egész
mű kontextusa felől nézve nyomatékosan.

Negyedik változat: Nádas Péter az EMLÉK-
IRATOK KÖNYVÉ-ben, a század eleji szövegré-
teg főszereplőjében, Thomas Thoenissenben
szintén Thomas Mannról mintáz: akkori élet-
történetének imaginált folytatását írja meg.
Így beszél erről HAZATÉRÉS című esszéjében
(mely a regény keletkezéstörténetének elbe-
szélése, de nem „fontoskodás”): „Azon a sétán
arról képzelegtem, hogy a nyugdíjas Thomas Mann
megy itt. Warnemündét a regényeiből, leveleiből,
emlékezéseiből ismert Travemündére kopírozta az
agyam. Thomas tehát szakszerkezeti beutalót kapott
egy warnemunderi üdulóbe. S éppen abba az épü-
letbe, ahol egykor szerelemmel szeretett egy fiút. Akül
végül is féltékenységeben meggyilkolt egy másik
fiú... Képzelegtem, de hogy a képzelet soha nem lép-
heti át a realitás által engedélyezett határokat, arról
csak akkor bizonyosodtam meg e tekintetben is, mi-
kor néhány év múltán olvasni keztem az általam
igencsak tisztelt, tehát nem kevés elnéző
gúnnyal szemlélt mester [kiemelés tőlem – B.
P.] elviselhetetlenül terjengős naplóját, s ott, a nap-
lót szerkesztő Peter de Mendelssohn egyik jegyzeté-
ből értesültem, hogy müncheni éveiben Thomas
Mann valóban szerelmi kapcsolatban élt együtt egy
Paul Ehrenberg nevű festőművésszel, s e tragiku-
san megszakított szerelemről írt is egy fél regényt,
amit Katja Pringsheimmel kötött házassága után
megsemmisített. Valami olyasmire vágytam akkor,
amit mások ilyen vagy olyan okokból nem írhattak
meg, vagy egyáltalán nem is akartak megírni. Va-
lami olyasmire, amit helyettük [kiemelés tőlem
– B. P.] kéne megírnom. Úgy gondolkodtam akkor,
hogy a század irodalma teli van ilyen jellegű hi-
ánnyal. A legnagyobbakéban is mindenütt látszik
a csonkolások helye. Úgy vélekedtem, hogy nem vé-
letlen, ösztönös, netán felelőtlenségéből származó
gesztusokról van szó, hanem kultúránk határozott
túltásairól. Aki tehát olvasni tud ebben a kultúrá-
ban, az nemcsak pontosan érti a csonkolást, hanem
azt is látja, hogy melyik végtagot kellett fűrészszel
eltávolítani.”

*

Nádas '89-es tanulmánya e kényes és véres
pontról indit, és ez mondanivalójának kul-
turális centruma is. Nem a homoerotika fe-
dettségére (ez mulékony korprobléma), ha-
nem az apák fiaik iránti szerelmére-gyűlöle-
tére, csábítására-agressziójára gondolok (és
viszont). Méltán nevezte ezt Pető Katalin
egy kitűnő tanulmányában (Holmi, 1991/7.)
Laios-komplexusnak. Amit Oidipus tragédiá-

ja évezredek óta elfed, éppen az, hogy Laios provokál... Csakugyan: a Thomas Mann körüli ambivalencia, mely művét, személyét övezi, s amit maga is sugall önmagával szemben is, egész kultúránk mélyrétegének drámai feldolgozatlanságához és – talán – feldolgozhatatlanságához visz közelebb, amit kölcsönös apa-fiú feszültségnek, elfojtás és/vagy szublimáció, retorzió és/vagy gátlástalanság rossz és működő dilemmájának, bizonyos mértékig örökös visszatérésének nevezhetnék. Ennek a mélyrétegnek a drámáját éppen Thomas Mann írja meg többször is; *megírja, de nem végig*, s magának a szublimációnak a tette és e szublimációban mégis megmaradó elfojtászárvány, mint például a HÓ című ragyogó VARÁZSHEGY-fejezetben, mutatja meg – mutatis mutandis – *Thomas Mann szenvedését és nagyságát*: az ambivalencia egyik gyökéré. Hans Castorpnak, az élet féltett gyermekének, a hiú, de kiválasztott Józsefnek, sőt „dialektikus” machinációk útján még Leverkühnnek is, a szintén kiválasztott Gregoriusnak is meg *kell* menekülnie, mert bennük az emberi lényt *kell* kegyelemben részéssíteni (hogy ennek a humanizmusnak milyen lappangó eszmei kapcsolatai vannak a keresztény kegyelemtanokkal, arra most nem térhetek ki). Mindenképpen, de nem mindenáron, hiszen Thomas Mann igazán, végletesen, „reménytelenül” nagy író, nagy ember: Leverkühn elkárhozik és üdvözü, *mert* kiválasztott. Ez a nagyság, maga a „nagy”, vagyis a kiválasztottságtudat, ami problematikus hangzik fel és jelenik meg, már életében – magának a humanista örökségnek, az emberi megmentésének ez a *nagy* és mélységesen németes formája (félreértéseket kerülendő: a németes *nem németezést* jelent...). – Az '50-es naplónál is világosan végigkövethető a szublimáció és a gög, az örömteli kiszolgáltatottság, az elhárított, de újra s újra bekövetkező lenyűgözöttség különös, olykor vonzó, olykor taszító elegye. A dialektika örvénye és *nem* az elfogadás csendje: „simul iustus et peccator”. Látható-olvasható, hogyan kezd el *dolgozni* magán a kis pincérfiú megpillantásának percében, mint akinek felsőbb megbízást kell teljesítenie, hogy aztán mindebből a MICHELANGELO EROTIKÁJA című késői esszé-remeklés megszülessen. Látható-olvasható még az is, miképpen vezetnek utak a legké-

sőbbi remekmű, A MEGTÉVESZTETT felé, mely részben megismétli a korai Aschenbach-történet bravúrját. S nem kell méltánytalannak lenni – egy-egy naplóbeli jelenet valóban megrendítő, komoly és csodálatos: „Végül is életművem csak némi kulturális izgalommal fűszerezett pótlék.” Vagy ez: „1950. július 10., hétfő. Éjjel, rövid alvást követően, hatalmas merevedés, majd magömlés. Hát ez is megvolt, becsületedre válik, te balga! Némileg büszke vagyok életkorom vitalitására meg erre az egész élményre... Visszariadok a beteljesülés lehetőségét tekintve igen kétséges valóságtól.” Az író hetvenöt éves... és egy életen át gyanakszik a természetre.

*

Kultúránk vagy inkább távozó kultúránk alapképletei és épp e távozás is interpretáló alapjai tárulnak fel Nádas naplóelemzésében, amit a mostani részlet is igazol. Magának Nádasnak a pozíciója Thomas Mann-nal szemközt, nagy (!) regénye megírásának többletével-terhével: későnél később ambivalencia, ugyanazon az alapképleten belül, amit Mann is prezentál önkéntelenül, tudatosan pedig – nagyszerű félutakig merészkedve – *reprezentál*. Az aláaknázottság és az ehhez való viszony ez. Továbbá: a német nagysággal szembeni kritika és önkritika, tisztánlátás és vakfolt, hazafiság és öngyűlölet, ami Mann életművének *Leitmotivja*, Richard Wagnerhez fűződő, példásan gyötrelmes, szellemi-szerelmi viszonyán éppúgy tanulmányozható, mint a – joggal – kivételként és egyfajta megoldásként értelmezett Goethehez való kapcsolatán (amely például a természet „ügyében” tökéletesen antagoethei). Az önstilizáció, mellyel saját magát Goethe parodista „unokájának” tekinti, némi hasonlóságot is mutat egy másik „mitológussal”, Carl Gustav Junggal, aki egy családi pletykát féltudatosan komolyan véve, *egyre inkább* Goethe (de a „gnosztikus”, az „okkult”, az éjszakai Goethe) dédunokájának képzei magát. A goethei kivételtől eltekintve azonban a német sors alászállása, a polgári világ barbárságba fordulása az, ami a kivételes, a kiválasztott jó német hazafit megoldhatatlan probléma elé állítja: a dualista morál és a dialektika nem jön össze, Németországot elítélni és megmenteni nem lehet. Így történhet, hogy a DOKTOR FAUSTUS-ban nemcsak hogy egyenesen Luthertől vezet le a német-

ség XX. századi bűncselekmény-sorozatát (ezzel nem áll egyedül honfi- és kortársai között), ily módon regényét *helyenként AZ ÉSZ TRÓNFOSTÁSA* mélypontjához közelítve, hanem mind filozófiailag, mind zeneileg ebben Adorno a „kísértője”: a baloldali teóriának ez a túl sokat romboló, kétségbeesett halottkéme elköveti azt az elementárisan nagy tévedést, hogy a filozófiai (s ott is minden ponton újratárgyalandó, eseti) bűnbeesést extrapolálja a művészi tapasztalatra, nevezetesen a zeneművészetre. Lehetséges-e a művészi tapasztalat fogalmi-„világnézeti” kritikája még? Beethoven mint a „zenei bűnbeesés kezdete”, illetve Leverkühn Reihe-technikája mint a német totalitarizmus eszmei pendantja (*valamennyire* érthető ezen a ponton az öreg Schoenberg dühöngése), amely *végül*, az utolsó pillanatban, a FAUST-KANTÁTÁ-ban mégis az elemi, emberi panaszt szólaltatja meg, szerzője pedig a Nietzsche-arcon átvilágító Krisztus-arcot mutatja (utolsó fejezetek), nos, mindez a *német* önkritika, önismeret és önértés dialektikus összeomlása mindenütt, ahol szó szerint a kárhozát kegyelembe fordulásáról ír. Magának a politikai: országos és kontinentális Zusammenbruchnak a bemutatása ez, egy képleté, melyet a megoldhatatlant magába rejtve irtak fel a táblára. Megoldhatatlanság és kimenekítés együttese az, ami a valódi összeomlással egyértelmű. Apa és fiú, Luther és a fasizmus, Beethoven és a zenetörténet filozófiai fogalommá dermedése, mindeközben egy majdnem páratlan szellemi vállalkozás (a szóban forgó regény, az életmű és a magatartás egyszerre), mindezzel szemben a késői utód, illetve tűnődő, Nádas Péter, illetve a levélíró, sőt a '45 utáni német irodalom és Európa fiú-i idegenkedése és/vagy csodálata több mint érthető. A kiválasztottság kötelességteljesítéséből zseniális késői ironia születhetett, de goethei *léhaság* nem. Ez *nem* ítélet. Nem volt már kozmosz, sőt „világ” sem, mely elbirhatta volna a Létezővel szembeni léhaságot. Amaz összeomlás után ugyanis, amit bizonyos értelemben maga a DOKTOR FAUSTUS is, Thomas Mann szenvedése és nagysága is kifejez, sőt demonstrál, polgári világ, művészet és filozófia Európában, még csak megközelítőleg sem jelenthi soha többé ugyanazt, mint addig. *Ez a közhely*, hogy tehát a humanista kísérlet, me-

lyet csak csodálat, méltányos tisztelet és *ironikus hűség* illethet, csődöt mondott, *nem ítélet, hanem tapasztalat*. Hogy így van, azt a '89 körüli „nagyinak” látszó redivivus, a világ vagy legalábbis Európa (politikailag, kulturálisan) neopolgári berendezhetőségének gyors szeretefoszlása, a mérsékelten és szerényen jómódú neopatina és folytonosság helyenként még ma is visszafogottan agresszív illúziójának bukása mutatja be, Boszniától Kelet-Németországon át a CNN közvetítette Öbölháború erkölcsi-politikai cinizmusáig. Egy olyan kultúra, mely dinamikájánál fogva végzetesen civilizációvá, helyenként, nemritkán kolonizáló civilizációvá vált (a német fejlődésben a Bildung és a hasonló, *felülmúlhatatlan* humanista vezérfogalmak Bildungsbürger-tummá hígulása) újra kérdéssé teszi a következőket, s jóleső, megtisztelő mindezt épp a *Holmi* hasábjain felsorolni: noha szerencsére megbukott a polgári világ összes totalitárius ellenjavallata, következik-e ebből az, hogy a polgárinak – akár késői formájában is – nincs, mert nem lehetséges alternatívája? Következik-e, hogy meghaladhatatlan, hacsak nem akarjuk lerombolni az emberi lényt, Frigyes herceg és Katte hadnagy konfliktusa az öreg porosz királlyal, a fiatal tiszt szörnyű halála és, Freuddal szólva, Frigyes későbbi „*azonosulása az agresszorral*”, már uralkodóként? Következik-e, hogy ez a szörnyűségekkel terhelt jólneveltség és önfegyelem „a világ rendje”, nevelődés egyfajta konszenzuális „izlésre”? Vajon nem *realis*-e úgy képzelegni, hogy Eissi (Klaus Mann) és Bibi (Michael Mann), öngyilkosságuk előtti perceikben talán egy levelet fogalmazgattak magukban apjukhoz, mely ezzel a megszólítással is kezdődhetett volna akár: *Mein hasslieber Vater!?* Vajon nem egyfelől Kronos és Laios, Frigyes Vilmos meg a többiek jó- és rémtettei, másfelől viszont a trisztáni-fiú-i romantika adornói értelemben zenei bódulat, ez a kamaszos-barbár munkakerülés konfliktusa az, ami nem játszható újra többé, ami – nincs, mert belepusztult saját magába? Vajon csakugyan nem a fausti ember és kultúrkör polgári változata ért véget visszavonhatatlanul (még ha sokáig eltart is), mely tud is a „növekedéscentrikus”, „haladó” civilizáció, ipar és szellem offenzív fallokráciájáról, „hímvessző és fejlődés” összefüggéséről, meg tabuvá is nyilvánítja ezt a tu-

dást („*azt is látja, hogy melyik végtagot kellett fűrésszel eltávolítani*”)? Vajon fenntartható-e még Hans Sachs reduktív hősiessége, miszerint ő csak egy rimfaragó (mindkét mestersége minden csinját-binját ismerő) cipész – mindennek ellenére? Vajon nincs-e *némi* igazság abban, amit az akkor még épelméjű Gogol mond, az evangéliumi Márta és Mária betániai történetére utalva, hogy „*a szorgoskodó Márta*” nyugati érájának vége? A következő latin szavak mögött és után – possessio, face-re, potere, potentatus, potentia, potestas – nem következik-e szükségképpen az, amit Thomas Mann oly sűrűn emleget: *siker*, ama sekély kéj? Thomas Mann és a legjobbak-legnagyobbak kényszerességén segíthet-e még a megrendítően becsületes, visszatekintő mazochizmus, amellyel újra csak a polgárnak és a művésznek a megvalósíthatónak vélt, valójában meg nem valósítható paradoxonát mutatták be?

Ebből a szempontból látom elkerülhetetlennek és visszavonhatatlannak azt a félreértést és indulatot, ami Nemes Nagy Ágnes írását jellemzi. Maga a textus demonstrálja, hogy a század első felének magyar és európai önvédelmi humanizmusa és Nádas humanizmuskérdése között megszakadt és meg kellett szakadnia a folytonosságnak. Ráadásul itt nem generációs különbségről van szó, hanem alkalmasint arról, ami egy minden tekintetben a németnél gyengébb kondíciókat kapó magyar polgárság kialakulására élete végéig izgalommal és hősiesen várakozó nagy irónó és esszéista, meg egy polgárság *utáni*, arra *már* emlékező nagy magyar prózairó köztött fennáll. Nádas tudástöbblete nem fölény, hanem sors: a magyar polgárság egészen sajátos, vékony, de markáns rétegének a keleti totalitarizmustól megszállottságáról egyszerűen genetikusan tud valamit, amitől Nemes Nagy Ágnes bátran és megalkuvás nélkül intakt maradt. Ebben az összefüggésben is különösen érdekes lehetne, mit szólna most a vitázó, amikor Thomas Mann Sztálinékkal szemben, a koreai háborúval kapcsolatos, nem tisztánlátó, zavarbaejtően elnéző sorait olvasná. Ezer okból, s mindez eléggé kézenfekvő, köztudott, volt Thomas Mann Amerika-ellenes 1950-ben, és volt permisszív Moszkvával – de nincs-e itt, ezen a ponton is valami kataklizma utáni polgári regresszió,

valami következetlenség, mely az antihumanizmusnak csak *egyellen* változatával szemben engesztelhetetlen? Vajon a polgári humanista ethosznak ez a féltő értelmezése Nemes Nagy Ágnesnél nem arról árulkodik-e, hogy a magyar polgárnak miért kellett – többek között – csupán csak várakoznia a klasszikus magyar polgárság megszületésére? Nádas *nem leleplezi* a nagy embert, hanem elemzi. Mint az Egészet.

Mindaz, amit olvasólevélre tett kísérletként irtam, hangsúlyozottan nem „rendcsinálás” e vitában, s főleg nem azt jelenti, hogy mindezek helyett vagy ellen volna (még) javaslatom, vagy hogy annak a „transzcendálását” szorgalmaznám, aminek egyik utolsó, igen nagy neve maga Thomas Mann volt. Nem kívülről, hanem inkább egy már nem létező belsőből, az úr belsejéből beszéltem, nem pedig *valami* (mi is lehetne az?) nevében. Duchamp-t parafrázálva: *nincs megoldás, de van probléma. Csak az van.* – Legföljebb még ezt a mentségül szolgáló mondatot idézhetem: „*Mindezt majd megírom még pontosabban is.*”

*

Tartozom – olvasó az olvasónak – még azzal, hogy a cimbe foglalt utalást megvilágítsam egy apró történettel, ami szándékom szerint jobban *elmondja* e kísérleti levél lényegét s az egész problémához fűződő nagyon is közeli, személyes viszonyomat, mint bármiféle magyarázkodás. – 1955. augusztus 14-e volt, vasárnap, Dobogókőn. Egy nyolcéves fiú a szüleivel sétálgatott azon az ösvényen, amely olcsó, de takaros penziójuktól vezetett a távolabb magasodó, szigorúan zárt Pártüdülő előtt elkanyarodó erdő felé, amikor szemből egy hajlott hátú, alacsony öregember közeledett a feleségével. A fiú apja, aki csak egy évvel volt fiatalabb a szembejövönél, mindketten XIX. századiak hát, sugárzóan középkorúnak látszott, kihúzta magát, és rámosolygott a jövevényekre: „Üdvözlöm, professzor úr” – mondta barátságosan. „Üdvözlöm, szerkesztő úr” – mondta barátságosan a másik, majd hozzátette: „Most mondta be a rádió, hogy Thomas Mann tegnap meghalt.” „Professzor úr, meg vagyok döbbenve” – mondta a fiatalabbik. Majd elköszöntek egymástól. „Tudod, ki volt ez? – kérdezte a férfi a feleségétől. – Lukács György, a nagy filozó-

fus. Pedig kommunista. Ezek persze őt is félreállították. '19-ben láttam utoljára, valahol a New York környékén. Éppen beszélt a tömeghez. Thomas Mann-nal meg '37-ben találkoztam, a felolvasása után, a Belvárosi Színház öltözőjében: tumultus volt, de azért váltottunk néhány szót kedvenc karmestereinkről, Bruno Walterről."

Balassa Péter

SOMLYÓ GYÖRGYNEK

Nancy, 1993. május 15

Kedves Barátom, ilyen nagy idő- és térbeli távolságból csak újszerűségtől lehet írni – olvasd hát, kérlek, a megjegyzéseimet mindegyiknek annak jeleként, hogy mennyire érdekesnek tartom kétrészes cikkedet, noha kétségkívül azért írom, hogy a TENGERT-vers új fordítására vagy legalábbis mostani fordításod átírására ihlesselek, mivel úgy vélem, hogy a vers kezdetét, amit Te is nagyon lényegesnek tartasz, Te érted félre, és Szabó Lőrinc fordítása áll közelebb Nietzsche elképzeléséhez.

Abban természetesen igazad van, hogy a „Griff” szónak van bizonyos általános-képletes értelme is; csak hogy minden átvitt értelmében, miként minden továbbképzett formájában (angreifen, ergreifen, umgreifen, zugreifen, sőt begreifen, Begriff) megőrzi a dolog kemény és fizikai megragadásának az alapjelentését, és semmiképp sem vihető el valamilyen „megérzés” és végképp nem a „szimatolás” jelentésmezője felé. Ha már a szó magyar, azaz hogy magyarosodott formájára hivatkozunk, úgy a griffmadarat idézném (Nietzschének, aki Zarathustrát a „ragadozó madarak” közé helyezte, talán nem is lenne ellenére ez az asszociáció), a griffet, mely tévedhetetlenül ragadja meg áldozatát, és nem utalnék a túl szferikus „szimat”-ra. (A fiatal Rilke, aki igazán finom lelkű költő volt, és aki a „szaglás” vagy, ha úgy tetszik, „szimatolás” – „Geruch” – szónak egyszer igen nagy szerepet adott, nevezetesen az ORPHEUS. EURIDYKÉ. HERMES-versben, a STUDENBUCH első könyvét a Griff és a Begriff egységére alapozta, ért-

ve ezen, hogy az építőmunkás, aki a köveket, és a szerzetes, aki a szavakat ragadja meg, „Werkleute sind wir [...] und zeigt uns zitternd einen neuen Griff” – ugyanarra az istenre tekintve ugyanazzal a gesztussal ugyanazt a templomot építi; de ez nem több, mint egyetlen ellenpélda, nem perdöntő, noha figyelmeztető, és mivel én Rilket aránylag jól ismerem, hamarjában ez jutott eszembe – vö. a latin *concupiō*, a nyelvújítási magyar *fogalmat*, de hát ez persze közismert.)

Hallani vélem kézenfekvő ellenvetésedet, mely szerint Te magától Nietzschétől kölcsönözted az ő szavát. Nietzsche azonban az idézett helyen mást ír, és Téged a fordító tévedése vezet félre; azt se nagyon hiszem, hogy bárhol másutt a „szimatára” hivatkozna, én mindenesetre azért kerestem vissza az eredetiben, mert furcsállottam, hogy Nietzsche ilyesmit irt volna. (Kicsit bosszúsán szenném a fordítónak, hogy nagyobb gonddal dolgozon, ilyen grammatikailag egyszerű mondatban nem illik többször is tévedni – lévén, hogy nemcsak a point-ban rontotta el a névszót, hanem egy határozószót is eltévesztett.) A német mondat a következőképpen hangzik: „Ich erst habe die Wahrheit entdeckt, dadurch daß ich zuerst die Lüge als Lüge empfand – roch... Mein Genie ist in meinen Nüstern...” Ez nyersfordításban a következőt jelenti: „Elsőként én fedeztem fel az igazságot, miután [ha nagyon pontosak akarunk lenni: annak révén, hogy] először érzékeltem – szagoltam – hazugságnak a hazugságot.” (Itt most megszakítanám a fordítást, jelezvén, hogy határozott szándékkal választottam a kevésbé poétikus, sőt kicsit sután odafüggesztett igét, nemcsak azért, mert Nietzsche szövege is törtebb, mint Horváth Géza túl sima verziója, hanem főként szemantikai megfontolásból: Nietzsche szövege egyáltalán nem finomkodó, végre is néhány sorral feljebb „Pöbel-Affären”-ről, aztán „Verlogenheit”-ről ír; az elválasztott és kiemelt igét én úgy olvasom, hogy a hazugság bűzlött, én szinte szivesebben írnám azt, hogy „kiszagoltam”, mintsem hogy „szimatoltam”. Mindezt legfőképp azért, mert a záró-boutade-ban, ami a többes dativus okán nyelvtanilag teljesen egyértelmű, Nietzsche nem posztszimbolista metaforával folytatja, hanem szarkasztikus metonimiával – nem Neked kell fejtegetnem, hogy mekkora különbség ez, akár ezen lehetne példázni a szimbo-

lista és a modern lírai képalkotás különbözőségét.) „Az én zsenim az orrlukáimban van.”

És most térjünk vissza a versre. Úgy vélem, hogy eltekintve a „Griff”-től, amelyről ez a pár sor szól, jogosak a Szabó Lőrinc fordítását illető fenntartásaid, még ha én erősebben vélem is hallani a kifogásolt fordulatokban Nietzsche szándékának megértését. Igaz, hogy nem szerepel a „will” ige, ami szörnyű hiány – lehet azonban, hogy az erőszakosan egymás mellé helyezett két deiktikus határozószó mégis kifejezi a végtelenen szubjektív világteremtő akarat erejét; és ha a „glóriásabb – óriás nagy” rim felette problematikus is, nem tartom lehetetlennek, hogy Szabó Lőrinc valamilyen módon provokatív és értelmileg valamelyest diszkordáns rimet akart írni, mivel a német rim: „*neuer – ungeheuer*” valóban égre kiált, az „*új és újabb*”, amit Columbus „*akar*”, egyszerűsre „*szörnyűség*”, Columbus-Nietzsche az új-szörnyűséget *akarja*. Az persze kérdéses, hogy csak a magyar szöveg ismeretében érzékelhető-e mindez, és Nietzsche verse tulajdonképpen nagyon direkten közöl – de hát ha már (igencsak ómódián) egy versről és fordításról levelezek, ezt is megírom, talán azért, hogy ha valóban rábirlak egy újabb verzióra, ezeket is vedd tekintetbe.

Abban viszont, amennyire ilyen kérdésekben bizonyosnak lehet lenni, egészen bizonyos vagyok, hogy a „Griff” értelmezésében Szabó Lőrincnek volt igaza, és a szó (teljesen függetlenül attól, hogy a Te javaslatod egy téves fordításra támaszkodik) igenis elsősorban a konkrét fizikai jelentésében szerepel a versben, és minden általánosításnak (mivel a „*mir fortan und meinem Griff*” valóban általánosabb) ez a jelentés az alapja. A mögötte levő elképzelés nem is nagyon rejtett: Columbus megragadja a hajó kormánykereket, és attól kezdve kezének biztos fogása szabja ki az útját (vagyis én úgy vélem, hogy Szabó Lőrinc metonimiája pontosan eltalálja Nietzsche szándékát) a tengereken keresztül arra, ahová el akar jutni, sorsának új-szörnyűséges, végtelen tere és ideje felé.

Még egyszer: tekintsd mindezt egy ómódi filosz meditációjának, aki szokatlan érdeklődéssel olvasta cikkedet

Szívélyes üdvözlettel:

Pór Péter

VÁLASZ PÓR PÉTERNEK

Kedves Barátom,

hogyan is kételkedhetnék benne, hogy cik kemre tett megjegyzéseid indítéka és forrása az „ügyzeretet” és csakis az volt; nem is lehetett más. Ha nem érezném benne, nem is tennék (nem is próbálnék tenni) eleget a szerkesztőség kérésének, hogy válaszoljak rá. Sőt: éppen azért válaszolok (más elfoglaltságomból visszatérve e kérdésekre), hogy magamban is felkeltsem az „ügynek” ezt a szerzetét, amely, valljuk be, egyre lecsavartabban pisllakol bennünk, más, látszólag „fontosabb” napi problémáink között. Az „élet” tulajdonképpen mindig kész legyőzni az irodalmat. Ha az irodalom, egyes zugokba visszahúzódva, egy-egy íróasztalhoz tapadva kényszeresen, nem győzné le mindig az „életet”. Az európai kultúra egésze kicsiben valahogy így írható le.

Előre kell bocsátanom, hogy bármily megtisztelőnek érzem buzdításodat a TENGERS újabb újrafordítására, mégsem tudok eleget tenni neki. Több okból. Az első köztük, hogy az összes megoldandó fordítói probléma között csak a „Griff” megoldására, illetve problematikus voltára figyelmeztetsz; s ebbe magam is beleütköztem, éppen ezért közelítettem meg – talán önkényesen – ilyen kerülő úton: holott számomra a versben három ennél fontosabb kérdés adta a kihívást; ezekről később. Másodsor, mert kétrészes tanulmányom egésze (legalábbis szándéka szerint), mint ahogy a költői fordításról szóló kötetnyi régebbi tanulmányom is, a költői fordítás mindig *megközelítő* természetét állítja középpontjába, az úgynevezett „standard” vagy „definitív” változatok lehetetlenségét (amelyek Szabó Lőrinc fordítói poétikájában még lehetséges eszményként szerepeltek); s ezt is elsősorban abban a perspektívában, hogy ezek az eredeti alkotásokban is csupán pragmatikusan, esetlegesen, kompromisszum, az „élet” kompromisszumai értelmében léteznek; s ezt nemcsak Valéry poétikája nyomán, hanem a magam (jelentős vagy nem jelentős? – mindenesetre hosszú és kitarító) gyakorlata alapján gondolom így.

Ha a politika „*az egzisztenciák tudománya*”, a művészet, és benne különösen a fordítás – hasonlatosan a politikához, de eltérő árnya-

latokkal – a *preferenciák* tudománya. Ez bizonyos szempontból ellentmond a műalkotás egy talán túlzóan abszolutizáló, a strukturalizmusban szélső határát elérő, mégis sok rétegében érvényes – szemléletének, amelyet József Attila meglepően korán meglepő tömörséggel így fejezett ki: „*A vers minden pontja archimedesi pont.*” Ez mélységesen igaz is, de egyben, mint annyi más mélységes igazság, további árnyalásra szorul. Mert a versnek – s ez kiváltképpen fordítója előtté válik elkerülhetetlen ténynek – összes archimedesi pontja között vannak „még archimedesibb” pontjai is. A primusok a pares között. Miután a fordító óhatatlanul áldozatokra kényszerül és pótlásokra szorul, ki kell választania a feláldozhatatlan pontokat (persze mindig az ő megítélése szerinteket, s ez mindig a maga és a kor egybefonódó szemléletétől, befogadói és olvasati minőségétől függ). Ilyen feláldozhatatlan szavaknak (motívumoknak stb. stb.) érzem én az ECCE HOMO-ban a vers utolsó szavát („*sicherlich*”), amit Szabó Lőrinc megfoszt megfoszthatatlan helyétől, valamint a „*fasse-lasse*” rimpár lehetőleg minden információját, amelyet ez a fordítás ugyancsak gyengén közelít meg; s talán még inkább elfogadhatatlannak az ő fordításában a „*will ich*” igét vagy bármilyen képzett alakját (amelynek „*hiányát*” magad is „*szörnyű*”-nek tituláld); valamint, ugyanilyen súllyal, a „*neu und neuer*” jelzőt; de ezen túl még azt az igét is, amely már a „*Griff*” értelmezéséhez tartozik, s amelyet nemcsak te nem hiányolsz Szabó Lőrinc fordításában, hanem az én cikkem sem említ (annál inkább szem előtt tart azonban fordításom): ez pedig a „*traue*”: „*Ich traue / Mir fortan und meinem Griff.*” Majdnem azt mondhatnám, nem is a *Griff* a kijelentés legfontosabb része, hanem a *traue* és a *mir*. Az „*ezentúl már csak magamban bízom*” (és a „*griffemben*”, amit most hagyjunk lefordítatlanul) az *önbizalom* egy már-már kóros (vagy ahhoz vészesen közelítő) végső pontjára jutott zseninek a saját és csakis a saját *zsenijére* való kiterjesztését (és egyben arra való korlátozását) jelenti. Bizonyára önkényes – de talán mégsem egészen önkényes – volt fordításom kitérője, a prózai ECCE HOMO ama helyéig (ez pedig a MIÉRT VAGYOK VÉGZET? című fejezetben található!), ahol ezt a „*zsenit*” a minden eddiginél nagyobbra duzzasztott

önbizalom egyenesen az „*orrlikaiban*” jelöli meg. Az ECCE HOMO új magyar fordítását nem tartod jónak (mint ahogy, amennyire megítélhetem, én magam sem), de miután magyar olvasók előtt magyarul vitatkozva mégiscsak fordításban kell idéznünk, egyrészt gondolhatod, eleve már az eredetivel is összevettem ezt a helyet, másrészt utána néztem az egyetlen másik, régebbi magyar fordításnak is (Világirodalmi Könyvkiadó-vállalat, é. n. – 20-as évek – Varró István fordítása). Ez sem kielégítő (ma már), de talán mégis közelebb áll az eredetihez; most tehát ezt idézem: „*Csak én fedeztem fel az igazságot azzal, hogy a hazugságot először éreztem...* szagoltam [kiemelés, mint már cikkemben is hangsúlyoztam: *Nietzschétől*] *hazugságnak... Zsenim cimpáimban vagyon.*” Jogosan kérdőjelezted meg ezt az életmű kontextusából a versbe emelt elemet – a „*Griff*” általam általánosabban értelmezett jelentését egészen a „*szimat*”-tal helyettesített „*orrcimpái*”-ig „*általánosítva*”. (Mellékesen: én nem érzem a „*szimat*” szót „*szferikus*”-nak, sem „*finomkodó*”-nak, mint te írod leveledben, sőt: a valóban durvább „*szaglás*”-nál elementárisabbnak, a legérzékenyebb állatok érzéklésének, valami olyan „*ósi*”-nek, „*elementáris*”-nak, ami nem áll távol Nietzsche saját zsenijének tulajdonított „*dionüszoszi*”, isteni eredetű, minden eddigi emberinél mélyebbre ható intuíciónál. „*Szimat*”-ja a magyar nyelvben általában a nagyon érzékeny állatoknak van, elsősorban a nemes vadaknak. És Nietzsche elsősorban nem valami nemes vadnak érzi-e magát? Szabó Lőrinc e helyre adott fordításváltozata („*És ezentúl / utam kezem szabja ki*”) ebből a túlfokozott zseniönbizalomból nagyon keveset ad vissza. Ezt a változatot „*értelmezve*” magad is, méghozzá kétszeresen, az én hibámba esel – csak más irányban: mikor e „*kezem szabja ki*” mögé ugyancsak az életműben keresel támaszt, egyrészt a „*Griff*” szóhoz – hozzám hasonló önkényességgel – „*a griffmadarat idéznéd*”, hiszen Nietzsche „*Zarathustrát a »ragadozó madarak közé helyezte*”, tehát „*talán nem is lenne ellenére ez az asszociáció*” (mondjam, hogy zsenije, mely mint szimat az orrcimpáiban van, szintén nem „*lenne ellenére*” mint „*asszociáció*”?); de, másrészt, a „*kezem szabja ki*” kifejezésbe belelátod azt az egész Columbus-metaphorát is, amit az általam idézett Colum-

bus-vers ismerete nélkül senki sem láthatna bele. Arról nem is beszélve, hogy még Rilket is belevonod a nagyon erőtlén-homályos Szabó Lőrinc-i megfogalmazás megvilágításába. Úgy gondolom, talán tévedsz, amikor azt írod: „*A mögöttele levő elképzelés nem is nagyon rejtett...*” A csak a magyar szöveget birtokló olvasó előtt nagyon is rejtett: nem is létezik. Sokkal inkább fedi a dolog helyzetképét a következő (kulcs)mondatod: „*Az persze kérdéses, hogy csak a magyar szöveg ismeretében érzékelhető-e mindez...*” Úgy gondolom, nem is kérdéses: kétségtelenül *nem* érzékelhető. (Mint ahogy természetesen az én szövegemben sem az, hogy Nietzsche – egy más helyen – orrcimpáiban jelöli meg zsenijének eredetét.)

Mindebből (s mindabból, amit gondolatébresztő leveled margóira még felírtam magamnak, de helyhiány miatt itt nem közölhetek) az derül ki, hogy „*mélyélesen mély*” a költészet „*kútja*”; és sose jutunk a fenekére.

Még csak annyit, hogy cikkemben a fordításaim távolról sem mint „végleges” vagy akár csak „kielégítő” példaként szerepeltek, hanem csupán mint a fenti elméleti megfontolások demonstrációi. Ezért hagyom másokra az esetleges jobb (és feltehetően ugyan csak nem „definitív”) megoldások keresését. Neked pedig még egyszer köszönöm baráti és az ügyre nyílt figyelmedet; s azt is, hogy ennek ihletésére ha nem is egy új – jobb – fordítással, de a fordításról való töprengéseim ez újabb kiegészítésével válaszolhattam. Jó lenne a beszélgetést egyszer személyesen is folytatni. Addig is őszinte barátsággal köszönt

Somlyó György

RÉZ PÁL FŐSZERKESZTŐ ÚRNAK

Berlin, 1990. május 21.

Kedves Pali! Egy (Kelet-)Berlinben töltött délután unalmát, hosszú laborlátogatások után, a *Holmi* V. 5. (p. 675 et seq.) olvasásával űztem el. Az olvasgatás pasziánsz kirakásává vált eredményét engedd meg mellékelnem.

[Új fordítások felé]

Akarom – s indulok arra,
kormányom jól markolom.
A kék ár tág útra hajtja
génuai jó hajóm.

Mindenen új s újabb fény kel,
Téren, Időn Dél pihen –:
Hatalmas szemmel Te nézel
énreám csak, Végtelen!

[Ecce versio]

Már tudom, miből születtem!
Mint a tüzláng, telhetetlen,
izzom, s magam habzsolom.
Fénnyé lesz, mit megragadtam,
szén, amit magára hagytam:
élő láng vagyok, bizony.

Sokszor üdvözöllek,

Schüller Róbert

VÁLASZ A HOLMI 1993. ÁPRILISI SZÁMÁBAN MEGJELENT METAPHYSICA-RECENZÍÓRA

A Recenzens már kritikája elején felfedi célját: a „*végző szót*” akarja kimondani, még akkor is, ha azt majd csak „*a második kötet ismeretében*” lehet megtenni. Egy kis pszichológiai előkészítés után, mely megrovó fejcsóválásra készítheti az Olvasót („*Az oxfordi Clarendon Press legalább egy meleg köszönetnyilvánítást megérdemelt volna...*”), elhangzik a sommás ítélet: „*használatlan*”; „*megbízhatatlan*”. A Recenzens, nem tudván a végére tartogatni a konklúziót, tüstént kimondja: „*filozófiai félreértések miatt*” (hat, a kontextusból tendenciózusan kiragadott példát hoz) „*az egész szöveget el kell utasítanunk, mint használhatatlant*” (mind a 227 oldalt). Kövessük a továbbiakban is ítélezésmenetét: mit tár az Olvasó elé

a recenzió szerkezete és a Recenzens tárgyilagos stílusa?

Az első példa (Z4.1029b14–15) lábjegyzete nem a fordító „filozófiai félreértéséről”, hanem a Recenzens szakirodalmi műveletlenségéről árulkodik. Mert a *musikos* helyes fordítása a *muzikális*, és a helytelen a Recenzens által ajánlott *művelt*. A fordítás-szakirodalom ugyanis arról tanúskodik, hogy a *musikos* szót *muzikálisnak* fordítják, így: G. Moerbecke (*musicus*); W. D. Ross, M. Furth, J. Warrington, R. Hope, H. G. Apostle, M. Burnyeat, J. Barnes (*musical*); F. Bassenge, F. Schwartz (*musisch*); G. Reale, C. A. Viano, A. Russo (*musico*); J. Tricot (*musicien*); W. G. Yebrá (*musicó*). Mennyi hitele van a Recenzens kifogásának? Vajon felütötte-e a Recenzens e műveket valaha is, vagy csupán a régi magyar fordításból vette a „*művelt*”-et, a műveltségét? Annak készítője, Halasi-Nagy József ugyanis tévedésből átvette az eredetileg A. Schweglernél, H. Bonitznál és E. Rolfesnél található, helytelen *gebildet* fordítást (amely hibába különben nemcsak ő, hanem M. Frede-G. Patzig német és H. Tredennick angol fordítása [*cultured*] is beleesik). Látható tehát, hogy a Recenzens nem mérlegelte a szakirodalomban elismert fordítást, nyilvánvalóan abban a hiszemben, hogy itt „csak” egy példáról van szó. Csakhogy Aristotelés példahasználati mindig terminus technicus értékűek, rövidítéseket takarnak, és mindig az előfordulásukat megelőző mondat értelmének megfelelően egészítendőek ki. Ez a példahasználati mód a Recenzens előtt nyilván ismeretlen, ezért követi el azt a banális hibát (ismét a régebbi magyar változat szellemében), amit a fordítóra fog. Ha a fordító az *ei*-en nem „*vagy*”-ot értett volna, hanem „*ha*”-t, akkor nem egyes szám második, hanem egyes szám harmadik személyt kellett volna feltételeznie (*estin*). Így a Recenzens kifogása a görög nyelven való gondolkodás hiányáról tanúskodik, hiszen világos, hogy a vessző a *ha* előtt, nem pedig utána áll.

A görög szöveg a következőképpen hangzik: „*u gar esti to soi einai to musiko einai; u gar kata sauton ei musikos*”. A fordításban: „Mert a te voltod nem a muzikális voltod, mert nem önmagad alapján vagy <u gar kata sauton ei>, ha muzikális vagy.” <Ha [amennyiben] muzikális voltod van.> A „*vagy*” és a „*ha*” tehát értelmileg

szükséges kiegészítők, amelyekkel a fordítás éppen a görög szerző szándékának megfelelő mondanivalót emeli ki, vagyis hogy a „*te voltod*” egyenlő azzal, hogy „*önmagad alapján vagy*”, ami megkülönböztetendő a másik fogalompártól: „*a muzikális voltod*” egyenlő azzal, hogy „*muzikális vagy*”. Ha nem élünk a kiegészítéssel (*ha* muzikális vagy), ahogyan a Recenzens megoldásában áll: „*A te esszenciád [!!!] nem művelt-voltodban áll. Nem önmagadnál fogva vagy művelt*” – éppen ekkor áll fenn az az értelmi lehetetlenség, melyet a Recenzens a fordítóra óhajt fogni, hogy „*például érvelni lehetne amellett, hogy egy szubsztanciának [sic], ha csak egyellen akcidence van is, megszűnik szubsztanciának lenni*”. A Recenzens fordítása tömény „esszenciájában” görög példahasználattal kapcsolatos tudatlanságról árulkodik, mert nem érzékeli a két szemben álló párhuzamos megfogalmazást, ami a platóni Akademián a mondat értelmét világossá, szemléletessé tette a tanítványok számára. A mondat kifejezetten egyes szám második (és nem harmadik) személyben fogalmaz, ez a nyelvhasználat közvetlen iskolapraxisban élő hallgatóságot feltételez, amiről a Recenzensnek szemlátomást szintén nincs fogalma.

A görögben:

„*to soi einai*” – „*to musiko einai*”

a fordításban:

„*a te voltod*” – „*a te muzikális voltod*”

a Recenzens megoldásában:

„*a te esszenciád*” – „*a művelt-voltod*”.

A Recenzens fordítása nyilvánvalóan nem ébreszt jogos asszociációt a görög szöveggel (*voltod* – *voltod*), sőt egyenesen megtévesztő (*esszenciád* – *voltod*). A görög mondatban egyébként is az *u esti* az állítmány, ami azt jelenti „*nem az*”, nem pedig azt, hogy „*nem* <*művelt-voltod*>*ban áll*”. Ezzel a Recenzens megoldása tehát épp az általa említett félreértésre ad alapot.

A második példában (Z11.1036b1–2) a fordítónak tulajdonított „*filozófiai félreértés*” ugyanabban a szellemben fogant, mint az előbbi.

A görög szöveg:

„*hosa de mé horatai khóridzomena, uden men kóluei homoiós ekhein tutois – hósper kan ei hoi kykloi pantes heórónto khalkoi; uden gar an héllon én ho khalkos uden <sc. meros> tu eidus – khalépon de aphelein tuton té dianoia*.”

A fordítás:

„Azoknál a dolgoknál azonban, amiket nem látunk külön létezni, ugyan nincs akadálya annak, hogy a viszony hasonlóképp legyen az előbbiekhöz – mintha minden kör, amelyet valaha láttak, csak bronz volna, mert a bronz akkor sem volna semmi-vel sem kevésbé része a formának –, mégis nehéz az elgondolásban azt elvonatkoztatni <ti. az anyagot>.”

A Recenzens megoldása:

„Azokban az esetekben, amikor nem látjuk, hogy elkülönülnek egymástól, semmi akadálya ugyan, hogy hasonló legyen a helyzet, mint az iménti esetekben – például ha valamennyi karika bronzból volna –, mert nem kevésbé áll az, hogy a bronz nem része a formának, ám az ilyen esetekben nehéz az elkülönítés.”

Itt a Recenzens egy közbevetést önálló mondatként feltüntetve mutat be bírálatában. Ha azonban a teljes mondatot vesszük, a mondanivaló nem „homlokegyenest az ellentéte Aristotelés tanításának”, hanem jó aristotelési értelmet ad, amire a Recenzens is rájöhett volna, ha hátralapoz a helyhez írott kommentárhoz. Ehhez azonban nem vette a fáradságot, mert figyelmét lekötötte annak kutatása, hogy hol különbözik az ő fordításától a kritizálandó. Csakhogy a két fordítás értelmi különbsége nem abban áll, amit a Recenzens kettős tagadásként félreért, hanem abban, hogy az utolsó tagmondat tárgyát, a *tuton* nem fordítja le, így homályban hagyja, mi is az, ami az elkülönítést nehezzé teszi a gondolkodás számára. Hiába volt Aristotelés közönsége számára még érthető a névmás, nekünk a kommentárban ki kell egészítenünk. A csúcsoz zárójelbe tett részlet a kommentárban olvasható, az *aphelein tunon* itt azt jelenti, *aphelein tén hylén*, amit a párhuzamos helyből kiolvashatunk, mint értelmezőt (vö. 1036b23). Vagyis Aristotelés azt akarja mondani, hogy a bronz vagy bármely anyag az elgondolás során akkor is a forma részének tűnik, ha kifejezetten el akarunk tekinteni, vonatkoztatni tőle. Vagyis képzeletünkben nehezen tudjuk elkülöníteni az anyagot a formától, ami nem jelenti azt, hogy ne léteznének külön a formák. A Recenzens fordításában hiányzik a tárgy megjelölése az utolsó tagmondatban, helyette a kettős tagadást hangsúlyozza túl – amivel *grammatikai hibát* követ el, hiszen az, egy közbevetést tartalmazó mondatban nem lehet hangsúlyos.

A harmadik példában (Z4.1030a8–10→1030a2–11) a fordítónak tulajdonított „filozófiai félreértés” még inkább rávilágít a Recenzens fordítási eljárására és fordításának valódi forrására, valamint arra, hogyan próbál úgy tenni, mintha görögöt fordítana, miközben Ross angol fordítását fordítja magyarra. A teljes kontextusok (1030a2–11) párhuzamos bemutatása révén ugyanis egyértelműen világossá válik, hogy a Recenzens éppen William David Ross-tól vesz át szó szerint szövegeket, mégpedig úgy, hogy azt saját fordítási megoldásaként tünteti fel. Fordítása angolból és nem görögökből készült.

A görög textus:

„*alla to himatió eimai
ara esti tí én eimai
ti holós; é u; hoper gar
<tode> ti esti to tí én
eimai; hotan d' allo
kat' allu legétai, uk
estin hoper tode ti,
hoion ho leukos anthrópos
uk estim hoper tode ti,
eiper to tode tais usiaís
hyparkhei monon; hósté to
tí én eimai estim hosón
ho logos estim horismos.
horismos d' estim uk an
onoma logó tauto sémainé
(pantes gar an eien hoi
logoi horoi, estai gar
onoma hotoun logó, hósté
kai hé Ilias horismos
estai), all' ean prótu
tinos é; toiauta d'
estin hosa legetar mé
tó alló kat' allu legeshai.”*

A fordítás:

„*De hát a köpeny volta
egyáltalán egyfajta
dolog mivelta-e vagy
nem? Mert a dolog
mivelta éppen az ami
<ez>; de amikor az
egyik dolgot a másiktól
jelentjük ki, akkor
éppen nem egy ez',
például a »fehér ember«
éppen nem egy ez', ha
az ez' tartozik csak*

a létezőségekhez;
 úgyhogy csak azoknak a
 dolgoknak van mielőtt,
 amiknek a kifejezése
 egy meghatározás.
 Az azonban még nem
 meghatározása, ha a
 név ugyanazt jelöli
 mint a kifejezés
 (mert akkor minden
 kifejezés meghatározás
 volna, mert bármely
 kifejezésre volna
 valamilyen név, úgyhogy
 még az Ilias <név>
 is meghatározás volna),
 hanem csak akkor, ha a
 meghatározás valami
 elsőnek a kifejezése;
 ilyenek pedig azok
 <a meghatározások>,
 amiket nem úgy jelentünk
 ki, hogy egy dolog van,
 egy másiktól kijelentve.”

William David Ross fordítása:

„But is being-a-cloak an
 essence at all? Probably not.
 For the essence is precisely
 what something is; but when
 an attribute is asserted of
 a subject other than itself,
 the complex is not precisely
 what some 'this' is, e. g.
 while man is not precisely
 what some 'this' is, since
 thisness belongs only to
 substances. Therefore there
 is an essence only of those
 things whose formula is a
 definition. But we have a
 definition not where we
 have a word and a formula
 identical in meaning (for
 in that case all formulae or sets
 of words would be definitions; for
 there will be some name
 for any set of words
 whatever, so that even the
 ILIAD will be a definition),
 but where there is a
 formula of something
 primary; and primary things

are those which do not
 imply the predication of
 one element in them of
 another element.”

A Recenzens megoldása.*

„De köpenynek lenni
 esszencia-e egyáltalán?
 Valószínűleg nem. Az
 esszencia ugyanis az,
 ami a dolog. Amit
 valami másról állítunk,
 az nem ez-a-valami.
 Például a fehér ember
 nem ez-a-valami; mivel
 az ez csupán a
 szubsztanciában van
 jelen. Ennél fogva
 esszenciája annak van,
 aminek a formulája
 definíció.

A definíció nem az
 amikor a név azonos
 azzal, amit a formula
 jelent. Ha így volna,
 minden formula
 definíció volna, hiszen
 minden formulához
 társítható név, úgyhogy
 ebben az esetben az
 ILIASZ szövege is
 definíció volna. De nem
 így van! Definícióról
 akkor beszélünk, amikor
 a formula valami
 elsődlegesnek a
 formulája.
 Elsődleges az, amit nem
 úgy fejezünk ki, hogy
 valamiről valami mást
 állítunk.”

Megállapítható, hogy ahol a Ross-féle ox-
 ford fordítás eltér a görögötől, ott a Recen-
 zens is eltér, és gépiesen követi; de nemcsak
 fordítási megoldásait veszi át, hanem az egész
 terminológiát is. Ahol eltér az angol szövegtől,
 ott azonnal grammatikai hibát ejt. A legjellem-

* Arisztotelész METAFIZIKA. Fordította és a kom-
 mentárokat készítette: Steiger Kornél (A fordítás
 26 oldal, a kommentár 7 oldal.) In: Gond, I/1
 (1992. április), 125–157. old. (Lektor nincs!)

zőbb a *tode ti*, amit tévesen *ez-a-valami*-nek fordít. Angolul az *a „this”* adja vissza helyesen a görög terminus *technicust*. A görögben a *ti* itt melléknév, és nem főnév. A Recenzens ezt nem tudja, sőt angolul is hézagosan tud, mert a *what some „this”*-ben a *some*-ot főnévnek hiszi, holott az angolul a *what a „this”*-szel azonos. (Magyarul: *ami valami „ez”* = *ami egy „ez”*; és nem *„ez-a-valami”*.) A Recenzens azt állítja, hogy a fordításban „a zárójelben szereplő második tagmondat állítmánya hibásan került feltételes módba... mert a <név>-vel tévesen egészíti ki a szöveget”. Nos, a Recenzens nem alkalmaz <csúcsos zárójelbe tett> kiegészítést, ámde fordításában ő maga is – helyesen – feltételes módot hoz. Nem arról van-e itt szó, hogy kérdése erőszakolt álkérdés, amelyet most – recenziójában – csak azért erőltet, hogy hibakereső szándékát – még saját korábbi fordítását meghazudtolva is – keresztülvigye. Valójában ő is kiegészíti a textust a „szövege” szóval, csak nem tünteti fel fordítói kiegészítését, szerinte nyilván így „tisztességesebb”. A fordítás szövegében mi csúcsos zárójelbe iktattuk a saját értelmezésünket, és a kommentárban fejtettük ki a részleteket. Hogy a Recenzens e kettő között „érdekes diszcrepanciát” lát, az miatt van, hogy képtelen szabadulni a görcsös bírálói akarás büvköréből, így inkább még saját korábbi felfogását is megtagadja.

Rögtön ezek után – negyedik példája előtt – olyan erisztikus fogalmazással él, amely a szakmában teljesen ismeretlen. Ennek fényében idézi a fordítást (A9.992b18). Csúcsos egyetlen példát hoz arra, hogy a fordítás mi-féle nem létező problémákon (többes szám!) készíti töprengeni az Olvasót. Ez a 8 sor minősítő, irracionális vagdalkozás, amelyből hiányzik minden józanság. Mint írja: „Az olvasó bizalmatlanul kérdezi: mit jelenthet az az agrammatikus kifejezés, hogy »megkülönböztetni, hogy a létezők többértelműen mondtak«.” Eltekintve attól, hogy az Olvasó nevében fogalmazni nem kis bátorságra vall, nyilván nem véletlen, hogy a Recenzens nem értette meg a létező többértelműségének tételét, hiszen a pluralizmus minden bizonnyal távol áll attól, aki mindenki nevében *akar* szólni.

Ezután már nem is érvel, **ötödik példájában** (M2.1076b4–5) csak vádol, minden bizonyítást mellőzve. Jelzős minősítései tudo-

mányos szempontból nem értékelhetők, így ezekre nem térünk ki.

A hatodik példájában (B1.995a28–30) aztán végképp elragadhatja magát; mint írja: „A mondat nemcsak »éktelen«, egyazon szó fölösleges négyzeri megisméllése miatt, amivel a görögben nem találkozunk”, hanem hozzáértés hiányában azt állítja róla, hogy „a pontosvessző utáni részmondat ráadásul értelmetlen is”. A Recenzens valójában ismét egy részmondatot ragad ki a fordításból, és azt egész mondatként találja. Ismét nem törődik azzal, hogy a fordításban, ahogy a görögben is, csupán vessző áll, vagyis a gondolatmenetnek nincs vége; ő pontot tesz, hogy „kritikai” célját keresztülvigye: „A harmadik könyv elejének egy híres mondatából, »...« ez lesz a magyar fordításban.” – mit mondhatnánk erre a szándékosságra? De lássuk csak először a görög szöveget teljes kontextusban, abból kiviláglik, miért szakítja meg a Recenzens erőszakosan a gondolatmenetet.

A görög szöveg:

„*esti de tois euporésai bulomenois prourgu to diaporésai kalós; hé gar hysteron euporia lysis tón proteron aporumenón esti, lyein d'uk estin agnountas ton desmon, all hé tés dianoiás aporia déloi touto peri tu pragmatos.*”

A fordítás:

„Mert akik az aporiákat meg akarják oldani, azok számára előnyös, ha előtte jól megvizsgálják az aporiákat; mert az ezt követő későbbi kutatásra alkalmas aporia a korábbi aporiafelvetések megoldása, és nem tudja megoldani a csomót az, aki nem ismeri; az elgondolás aporiája éppen ezt a dologban lévő csomót teszi nyilvánvalóvá.”

A Recenzens szerint ezt „magyarra” körülbelül így lehetne fordítani:

„Akkik kiutat akarnak találni, azok számára hasznos, ha helyes vizsgálatnak vetik alá a kiúttalanságot, vagyis az aporiát; hiszen a kiút, amelyet utóbb meglelnek, a korábban fennállott aporiáknak a megoldásában áll.”

Attól eltekintve, hogy itt nem fejeződik be a mondat, a Recenzens megoldása azzal, hogy az *aporiát* hol lefordítja, egyszer *kiútnak*, másszor *kiúttalanságnak*, hol pedig csupán átírja *aporiának*, akaratlanul is különbséget tesz köztük, ami megtéveszti az Olvasót. Igaz ugyan, hogy megoldásában utal azonosságokra a következő – csak tőle származó – kiegészítéssel: „a *kiúttalanságot*, vagyis az *aporiát*;” csak hogy *ez nincs a görögben*. Nyilvánvaló,

hogy megint nem a görög visszaadása a célja, itt egyszerűen saját felfogásában „átkommentálja” a szöveget, vagyis saját képzeiteit fölébe helyezi annak, ahogyan Aristotelés elméjében következtek a képzetek. *Nem a sensus litteralist akarja fordítani*, a görög szerző stílusának és terminológiájának visszaadásával pedig egyszerűen nem törődik. Pedig itt Aristotelés kifejezetten aporetikájának speciális terminológiájában fogalmaz, amelyet magyar fordításunk visszaad. Aristotelés a platóni aporia fogalmat tudatosan differenciálja. Mindezt éppen e szakasz kapcsán, teljes részletességgel megtalálja az Olvasó a Kommentárban (*Komm.* B1 n.2). Az aporia Aristotelés nyelvhasználatában az *aporia* – *diaporéma* – *euporia* fogalmi felosztásában van jelen, a nekik megfelelő igealakokkal együtt (aporiát felvetni – fejtegetni, megállapítani – jól megvizsgálni, kutatásra alkalmassá tenni, megoldani). Ezért ismétli meg – ahogy a görög is – a fordítás nem négyszer, hanem ötször az *aporia* szót. A Recenzens, mivel az aristotelési görög próza terminológiája és nyelvezete szemlátomást teljesen idegen számára, jobb híján saját terminológiájában „gondolkodik”. E gondolkodást – és kritikája hitelét – a Recenzens stílusa igazán következetesen tanúsítja. Az „értelen” jelző után még az „értelmetlen”-nel is kitüntet. Nem azért értelmetlen-e, mert a Recenzens szándékosan pontot tesz a vesszőnél, és mondatnak vesz egy részmondatot? Bekezdése elején még mondatról beszél, aztán 14 sorral lejjebb már részmondatról. Elhagyja azt a tagmondatot, amely következne, és amelyben Aristotelés éppen az *aporia* és az *euporia* viszonyát jellemzi: „nem tudja megoldani a csomót az, aki nem ismeri”. A Recenzens is így járt. Nyilvánvaló, hogy halvány fogalma sincs nemcsak Aristotelés nyelvéről, hanem a görög aporetika szakirodalmáról sem (P. Aubenque-ről például). Pedig „Az elgondolás aporiája éppen ez a dologban lévő csomót teszi nyilvánvalóvá.”

Az eddigi, a Recenzens által a fordítónak tulajdonított 6 „filozófiai félreértésről” kiderült, hogy azok a Recenzens grammatikai hibái.

A továbbiakban a Recenzens a **fordítás terminológiájából** kiragad egy terminust: az *usia* „létezés”-gel való fordítását, és azt úgy tünteti fel filozófiatörténeti madártávlatában, mint kereszténytelen, heideggeriánus fordítást;

helyette a *szubsztanciát* ajánlja. A felszínen a hagyományos latin terminológia *substantia* terminusára hivatkozik, hogy az Olvasó szemében a hagyomány védelmezőjének tűnjék. Csakhogy nem ismeri a keresztény teológiai-filozófiai hagyományt! Így a „védelmező” filozófiatörténetileg fog mellé, amikor azt írja, hogy „*valamikor az időszámításunk kezdete körül a görög filozófiában az usia kifejezés háttérbe szorult, és helyét átvette a hypostasis*”. Ez képtelenség, hiszen az egész Krisztus születése utáni kort, különösen a patrisztikát, meghatározták azok a szentháromságtani viták, amelyekben az *usia*nak döntő szerepe volt, és éppen e két terminus téves felcserélése okozott félreértéseket. „*Aristotelés első kategóriájára téves a félrevezető substantia használata. Ez a terminus, mint ránézésre látható, a görög hypostasis szó szerinti fordítása. Később azt a görög usia szó fordítására is használják. Hogy ez zavaró, mutatja az a tény, hogy eszerint a görög szentháromságtani meghatározást, a mia usia en trisin hypostasesint, »egy substantia három substantiában«-nak kellene fordítani*” (Kurt von Fritz). A Recenzens mégis kérdésesnek tartja, „*hogy későbbi, kétségtelenül fennálló keresztény filozófiai konnotáció miatt érdemes-e és szabad-e kiirtanunk egy fordításból*”. Nyilvánvalóan nem ismeri a vonatkozó teológiai szakirodalmat.

Ezt követően a *klasszika-filológiát* megcsúfoló párhuzamát adja a *létezés*égnak. Azzal érvel, hogy a *létezés*égnben *de facto* meglévő -ség, -ség képző – amely a képzésmódot illetően a görög *usia*val jogos asszociációt kelt – szerinte a magyarban az intézménynevekre utal, sőt a -ság, -ség képző „*minden elevenségét elvesztette*”. Nyelvérzékét a kötekedő (eriszitikus) párhuzam, a „hatóság” irányítja, és nem a valószínűs filozófiai párhuzam, az igazság:

görögül:			
<i>usia</i>	→ <i>usia</i>	– <i>aléthis</i>	→ <i>alétheia</i>
magyarul:			
létező	→ létezés	– igaz	→ igazság
latinul:			
<i>ens</i>	→ <i>entitas</i>	– <i>vera</i>	→ <i>veritas</i>
németül:			
<i>seiend</i>	→ <i>Seiendheit</i>	– <i>wahr</i>	→ <i>Wahrheit</i>
angolul:			
<i>being</i>	→ <i>beingness</i>	– <i>true</i>	→ <i>trueness</i>

Nyilvánvaló, hogy filológiailag melléfog. Filozófiailag azonban még inkább leleplező-

dik „kritikai” szándéka. Az Olvasó rokon-szenvét bizonyony felkeltő hagyománypártolás egyszerre jelenik meg mint Heidegger-ellenesség és annak leplezése, hogy nem görög-ből, hanem angoltól fordít.

Am az, hogy Heidegger jött rá az *usia Seiendheit*tal való fordítására, még nem jelenti, hogy a *létezőség* szó teljes mértékben heideggeri tartalmat hordozna. A szakirodalomban látható ugyanis, hogy nemcsak Heidegger olyan követőknek körében terjedt el e fordítás, akik Aristotelésszel foglalkoztak, illetve foglalkoznak (W. Bröcker, K. Ulmer, R. Boehm, K.-H. Volkman-Schluck, I. Schüssler, E. Rudolf, G. Picht stb.), hanem kifejezetten Aristotelés-kutatóknál is: Hans Joachim Krämer (*Seiendheit*), Joseph Owens (*beingness and entity*), Pierre Aubenque (*entité*), Hernán Zucchi (*entidad*), sőt olyan klasszika-filológusoknál is megtaláljuk, mint Kurt von Fritz vagy Charles H. Kahn.

A Recenzens láthatóan nem ismeri sem az Aristotelésre vonatkozó filológiai, sem pedig a filozófiai szakirodalmat. Ismeretek hiányában nem tudja megállni, hogy ki ne mondja: „pace Heidegger – nem biztos, hogy a *legarchaikusabb jelentés mindig a legjobb*”. (Csakhogy nem ismeri a heideggeri szakirodalmat sem, mert ha ismerné, akkor tudná, hogy Heidegger az *usiát Anwesenheit*tal, *jelenvalóság*gal adja vissza saját felfogását előtérbe állító, tematikus műveiben [ezt viszi tovább H.-G. Gadamer is], és leggyakrabban az aristotelési textusokkal kapcsolatosan vagy a skolasztikát kritizálva él csak a *Seiendheit*tal. Heidegger valószínűleg már disszertációja írásakor rátalált a Duns Scotusnál meglévő *entitas*ra.) *A Recenzens tehát a fordításunk alapkoncepcióját jelentő ARISTOTELES EX ARISTOTELE elvet tartja veszélyes heideggerianizmusnak.* Mert a fordításban akadályát látja „saját” nyelvhasználata érvényesülésének, annak, hogy „az arisztotelészi szubsztanciáról Szent Tamás jusson eszébe”. – Nem Aristotelés kellene hogy eszébe jusson? Fel sem fogja, hogy ezzel az anakronizmus hibájába esik, ugyanúgy, ahogy az 1948-tól szovjet mintára „bevezetett” görög átírás következetes használatával is. A következőkben is látni fogjuk, a Recenzens hagyománypártolása *de facto* csak álcázása annak, hogy angoltól fordít, csakhogy, fájdalom, úgy is rosszul, mint azt saját 3. példájában

láttuk. A felszínen a latin terminológiát kéri számon, miközben az angoltól közvetlenül átvett terminológiát leplezi. Ne tévesszen meg senkit a hagyomány fennkölt tisztelete, az angyali légiók és Aquinói Szent Tamás emlegetése (aki a Recenzens 1989 előtti munkájában* csak Aquinói Tamás volt), mindez csupán annak álcázása, hogy szó szerint átvette William David Ross terminológiáját, amit a Z. könyv terminológiája minden kétséget kizáróan bizonyít:

A görögben:

usia
to ti en einai
horismos
katholu
genos
eidos
hypokeimenon
symbebekos
logos

A fordítás:

létezőség
a dolog mivolta
meghatározás
egyetemes
nem
fajta
alapulatszolgáló
járulékos/ esetleges
kifejezés

A latinban:

(*Moerbeke*)

substantia
essentia
definitio
universale
genus
species
substratum
accidens
ratio,
oratio,
sermo

* Arisztotelész: LÉLEKFILOZÓFIAI ÍRÁSOK. Fordította, az utószót és a jegyzeteket írta Steiger Kornél. A szövegűsége ellenőrizte Bodnár M. István és Lautner Péter. Európa, 1988. 370. o.

Az angolban:
(W. D. Ross)

substance
essence
definition
universal
genus
species
substratum
accident
formula

A Recenzens megoldásában:
szubsztancia
esszencia
definíció
univerzálé
genus
species
szubsztrátum
akcidens
formula

Van egy terminus technicus, amely egyértelműen bizonyítja, hogy a Recenzens Willam David Ross terminológiáját vette át, és nem a skolasztikust. Ez a *formula*, amely bár latin eredetű, de a latin Aristotelés-fordításokban a *logos* fordításaként soha nem fordul elő. Kizárólag W. D. Ross az, aki a görög *logos* angol fordításaként használja az *Oxford translation*-ben. A latinok ugyanis a *logos*t korábban mindig a *ratio*, *oratio*, *sermo*, később a *notio*, *conceptio* terminusokkal adták vissza. A *formula* W. D. Ross gyenge megoldása, amelyet a Recenzens gépiesen másolva – minden magyartalansága ellenére – átvett. Különösen zavaró ez a gépies másolás más olyan fordulatainál, amikor létezik jó magyar megfelelő, ám ő mégis idegen szavakat használ, így a *páciens*, az *operáció*, a *regresszus*, és sorolhatnánk, míg nem a Recenzens fordításának fordulatával élve „a végtelenbe regredialunk”.

Ezt követően erisztikus kérdést tesz fel: „a görög eredetű, latinra le sem fordított, csak transzliterált kifejezések, mint a *philosophia*, *physica*, *ethica*, vagy a görögből tukőrfordítással megalkotott *ens* »létező«, illetve *esse* »lét« is skolasztikus közegen keresztül jutott el hozzánk. Ezeket is ki kéllene gyomlálnunk? Ez barbárság volna” – szögezi le úgy, mintha ennek a ténynek bármi köze is volna a fordítás terminológiájához; nyil-

vánvalóan ez a csúsztatás arra szolgál, hadd higgye az Olvasó, hogy a fordító ilyen nézeteket vall, és ezeket a szavakat „kiirtotta”. Ugyanigy jár el az *epistémével*, a *sophiával*, a *gnosisszal* és a *phronésisszal* is, csak még erisztikusabban csúsztat. A fordításban mindenütt tudásról és tudományról (és nem odaállásról), bölcsességről (és nem izlésről), ismeretről (és nem szimatolásról), belátásról és okosságról (és nem rekeszizmúságról) van szó, habár a fordító szinte sajnálja, hogy a Recenzens e tréfás ötleteivel nem ismertette meg a szakmát még idejekorán.

A fordítás kommentárját illetően a Recenzens vádja, hogy az Előszóban (XXI. o.) hiányzik a kommentátorok névsorából W. D. Ross neve. Pedig ha vette volna a fáradságot, és nem pusztán vagdalkozik, könnyen rájöhetett volna, hogy ott csak azért hiányzik, mert két lappal korábban szerepel (XIX. o.). Ezután azt állítja, hogy a Kommentár nagyrészt „nem egyéb, mint W. D. Ross egy-egy szöveg helyhez írott kommentárjának betűről betűre történő lefordítása”. Számításokat közöl, amelyek hitele annyit ér, mint előbbi vádja, hogy ti. nem is említene Rosst. A fordító nem kezd számháborúba, és nem él „*verbatim* idézéssel” saját számításaira hivatkozva, mint a Recenzens. Pusztán előveszi a Recenzens fordítását, és ekkor azonnal kiderül, hogy a Ross-féle fordítás nyelvezetének és fordulatainak 100%-os átvételén túl kommentárja sem egyéb, mint 100%-ban Ross kommentárjának kivonata.

Pusztán az *idézettségi fokból* is megállapítható, hogy a Recenzens Rosson kívül más kommentárt nem dolgozott fel, még ha hivatkozik is velük: kommentárja elején említ ugyan más kommentárokat, a továbbiakban viszont szó sincs róluk. Egyébként sem férnének el a Recenzens által „*fordítása és kommentárja*”-nak nevezett, valójában még jegyzetekkel is gyengén ellátott vázlatában. Ránézésre megállapítható, hogy arányaiban sokkal több anyagot vett át Rosstól, mint mi, hiszen a szakirodalmat egyáltalán nem dolgozta fel; *de facto* mindent Rosstól vett át, még a nyelvezetet is. Vajon kért-e Ross fordításának és kommentárjának átvételére a Clarendon Presstől engedélyt? Az oxfordi kiadó „*legalább egy meleg köszönetnyilvánítást megérdemelt volna*”.

A Recenzens kritikája végén a tudománytól olyan fokon idegen hangvételt enged meg magának, amely méltatlanná teszi arra, hogy megvitassuk vele H. J. Krämer „fogalmi” értelmű *Universaliendialektikj*-ét vagy W. Wieland nem matematikai, hanem „nyelvi” értelmű *Funktionalbegriffj*-ét vagy bármi mást. Szomorú, hogy a Recenzens dolgozatának stílusa felelőtlenségről és tudatlanságról árulkodik, valamint annak kérdésességéről, hogy Aristotelést illetően kompetens-e egyáltalán. Recenziója nem építő jellegű, még csak nem is tárgyilagos, minősítéseivel saját tudományos hitelét és tanítási felelősségérzetét teszi kérdésessé. Mindenesetre a recenzió adataiban nem találkoztunk munkánk lektorának, Prof. Dr. Szabó Árpád akadémikusnak, sem szerkesztőjének, Dr. Endreffy Zoltánnak nevével. Feltűnő ez az elhallgatás, különösen annak fényében, hogy a Recenzens fordításának *de facto* nem volt lektora. Pedig a fordítás műfajában *etikai* kötelesség ellenőriztetni a szöveget. Korábbi Aristotelés-fordítását a Recenzens legalább saját tanítványaival ellenőriztette. Ez utóbbi munkájáért már nem akadt, aki vállalta volna a felelősséget?

A recenzió hangvétele kifejezetten erisztikus, olykor elsietetten vagdalkozó, sőt előfordul, hogy nyíltan sértődött. Tán csak nem az táplálja még mindig a Recenzens indulatait, hogy 1984-ben az Európa Kiadó úgy döntött, nem őt, hanem e sorok íróját bizza meg az új magyar METAPHYSICA-fordítás elkészítésével?

E recenzióra válaszom mindezek ellenére csak azért született, hogy a görögben kevésbé jártas irodalmi nagyközönséget és egyetemi ifjúságunkat ez a szellem ne tévesztesse meg.

„Logos *lelektai pas*.” (Sophoklés.)

Ferge Gábor

VISZONVÁLASZ FERGE GÁBORNAK

Ferge Gábor válaszából látható, hogy nincs ellenérve a következő állításaimmal szemben:

a) A saját neve alatt megjelentetett kommentár szövegének mintegy háromnegyed része nem egyéb, mint W. D. Ross kommentárjának szó szerinti fordítása. Ez az eljárása a tudományos morál szempontjából súlyosan kifogásolható.

b) Mivel ez a kommentár a görög szöveghez készült olyan olvasók számára, akik igen jól tudtak görögül, ezért a magyar fordítás-hoz nagyon kevésbé volna használható még abban az esetben is, ha

c) az angolból fordított kommentár szövege nem volna dőcögös és kapkodó, s nem tállakoznánk benne értelmetlenné sikeredett frázisokkal és elemi félreértésekkel.

Mivel Ferge hallgatásából úgy látom, hogy ezekkel a megjegyzéseimmel egyetért, ezért a kommentárral a továbbiakban nem foglalkozom.

Ami a *muszikosz* kifejezés lehetséges értelmezéseit illeti, ezeknek nem tulajdonítok akkora jelentőséget, mint vitapartnerem. E kifejezésnek az i. e. 5–4. században volt egy szűkebb és egy tágabb értelmű jelentése: 1. zenében jártas, zeneértő, lírai költészetet művelő; 2. a Múzsák tisztelője, csiszolt elméjű, művelt. – Ennélfogva a szót, ha zenére utaló szövegkörnyezetben fordul elő, zeneértőnek, semleges szövegkörnyezetben pedig műveltnak szokás értelmezni. (Lásd például a Lidell-Scott-féle GREEK-ENGLISH LEXICON-t vagy Édouard des Places LEXIQUE DE PLATON-ját, amelyet Ferge Gábor is konzultált.) A latin fordítóknak azért nem kellett értelmezniük ezt a szót a fordítás során, mert a *musicus* kifejezésnek pontosan az a kettős jelentése van, mint görög megfelelőjének. Az angol fordítóknak sem kell okvetlenül értelmezniük, mert a *musical* terminusnak a választékos angol nyelvhasználatban van olyan konnotációja, hogy „*of or pertaining to the Muses*”. A német fordítóknak már állást kell foglalniuk ebben a kérdésben. Mint Ferge Gábor helyesen megállapítja, a kérdéses arisztotelészi szöveg német fordításaiban *gebildet*

vagy *musisch* olvasható. Ám mivel az utóbbi kifejezésről vitapartnerem láthatólag azt hiszi, hogy „muzikális”-t jelent, ezért ideírom a Wahrig-féle DEUTSCHES WORTERBUCH alapján a *musisch* szó jelentését: „*die Musen betreffend, von ihnen stammend; kunstempfindlich, künstlerisch*”. A francia, olasz és spanyol fordítások megítélésében nem tartom magam kompetensnek.

A válasz meggyőzött arról, hogy a magyar fordítás következő részmondatában: „*mert nem önmagad alapján vagy, ha muzikális vagy*” (1029 b 14–15) a kifejezésnek feltételes mellékmondattá való kiegészítése valóban nem banális hibán, hanem elméleti félreértésen alapul. A fordító ugyanis így indokolja megoldását: „*A fordítás éppen a görög szerző szándékának megfelelő mondanivalót emeli ki, vagyis hogy a »te voltod« egyenlő azzal, hogy »önmagad alapján vagy«, ami megkülönböztetendő a másik fogalomtól: »a muzikális voltod« egyenlő azzal, hogy »muzikális vagy«.*” Más szóval a fordító úgy gondolja, hogy egy akcidentsel ellátott szubjektumnak (muzikális ember) a mivolta, essenciája nem más, mint az „akcidentsel-ellátott-szubjektum-volta” (muzikális ember volta). Arisztotelész másutt (1031 a 15–1032 a 11) tárgyalja ezt a lehetőséget, majd elutasítja egy olyan gondolatmenet alapján, amelynek konklúzióját W. D. Ross a kommentárjában a következőképpen parafrázálja: „*Therefore a white man is not = the essence of white man.*” A magyar kommentár megfelelő helyén ellenben meglepő módon ezt olvassuk: „*Ezért a fehér ember = a fehér ember voltával.*” – Eddig azt hittem, hogy az egyenlőségjel előtti tagadószó hiánya a magyar szövegben sajtóhiba. Most már látom, hogy elméleti hiba, amely a fordításra is kihatott.

Változatlanul úgy gondolom, hogy ez a tagmondat: „*a bronz akkor sem volna kevésbé része a formának*” (1036 b 1–2) éppen az ellenkezője annak, amit Arisztotelész mond. Vitapartnerem megjegyzi: „*Ha azonban a teljes mondatot vesszük, a mondanivaló [...] jó arisztotelési értelmet ad, amire a Recenzens is rájöhetett volna, ha hátralapoz a helyhez írott kommentárhoz.*” Nos, Recenzens hátralapozott. Sem a teljes mondathoz, sem a kérdéses helyhez nincs kommentár.

Változatlanul úgy gondolom (ad 1030 a 8–10), hogy az ILIÁSZ címe és a 24 ének szövege

különbözik egymástól. Ezért ha a fordító fordításában „*az Ilias <név>*”-ről beszél, s ezt kommentárjában így magyarázza: „*[v]agyis a vers*”, akkor erre az eljárására elég különös magyarázat az, hogy „*[a] fordítás szövegében mi csúcsos zárójelbe iktattuk a saját értelmezésünket, és a kommentárban fejtettük ki a részleteket*”. – Hiszen a kommentárban nem „részleteket fejt ki”, hanem az ellenkezőjét mondja annak, amit lefordított.

Az aporiáról szóló mondat vonatkozó részének (995 a 28–30) fordítását a következők miatt tartom értelmetlennek. Arisztotelész az aporiát (azaz a gondolkodásnak azt a töprengő kiúttalanságát, amely két, egymással ellentétes eredményre vezető megfontolás egyenlő erején alapul) szembeállítja az *euporiával* (azaz a kiút meglelésével). A fordító ellenben az *euporiát* így adja vissza magyarul: „*kutatásra alkalmas aporia*”. Ez a megoldás azt sugallja, hogy az *euporia* is *aporia*, mégpedig az *aporiának* az a fajtája, amelynek specifikuma a kutatásra alkalmas volta. Ez pedig értelmetlenség.

Amit vitapartnerem válaszában a „*szubsztancia*” kifejezésről ír, az megerősített abban a véleményemben, hogy ez elsősorban nem az Arisztotelész-filológia, hanem a patológia sajátos problémája. Amikor ugyanis Nagy Szent Baszileiosz (330–379) megfogalmazza híres Szentháromság-formuláját („*egy uszia három huposztasziszban*”), akkor az antik filozófusok már több mint száz esztendeje a *huposztasziszt* az *uszia* helyett, illetve – például Alexandrosz Aphrodisziasz – az *usziát* és a *huposztasziszt* szinonimákként alkalmazták.

A *létezőség* terminusról mondott stílisis kritikái megjegyzésemet Ferge Gábor félreértette. A félreértés nyomban kitérnik, ha valaki az általam leírt mondatot és az ő parafrázisát összeveti.

Végül ami saját Arisztotelész-fordításaimat illeti, úgy gondolom, azokra itt nem kell kitérnem, hiszen most másról volt szó.

Steiger Kornél

(Mivel a Holmi történetében most először közlünk kritikára írott választ és viszonválaszt, indokolt, hogy leszogesszük elveinket. A Holmi-bírálatok természetesen szerzőik nézeteit és véleményeit tükrözik. A szerkesztők korlátozott felelősséget vállalnak értük, ami azt jelenti, hogy

akkor fogadják el, ha színvonalasnak és tartalmasnak vélik, s a folyóirat legáltalánosabb értelemben vett szellemével nem ellenkezőnek. A felelősség korlátozottsága abból adódik, hogy ez nem jelent szükségképpen egyetértést, s a szerkesztők azt a jogot sem arrogálják maguknak, hogy szakkérdésekben döntőbírákként lépjenek föl. Ebből következik, hogy kötelességünknek érezzük minden olyan választ akceptálni, amely – legalábbis részben – tartalmi vitába bocsátkozik. Ezek után a bíráló írójának lehetőséget adunk egy rövid válaszra. A viszón-viszón-válaszok parttalan átadásának elkerülése érdekében a szerkesztőség – a nemzetközi normáknak megfelelően – ezen a ponton jogosult a vita berekesztésére s esetleg kommentálására.

Steiger Kornél és Ferge Gábor vitáját nem kommentáljuk. Egyes kérdésekben minden olvasó maga dönthet arról, hogy melyik álláspontot tartja meggyőzőbbnek, más kérdésekben pedig a Holmi közöntségénél sokkal szűkebb körben, a pártatlan szakmai nyilvánosság előtt kell a vitának nyugvópontra jutnia. (R. S.)

RADNÓTI SÁNDORNAK

1993. május 14.

Tisztelt Szerkesztő Úr!

Megtiszteltetésnek vettem, hogy lapja ez év májusi számában a kritikapályázat egyik pályaműveként hosszú bírálatot közölt NEMZET ÁLTAL HOMÁLYOSAN című munkámról, mely a Századvég Kiadónál jelent meg 1992-ben.

Természetesen tudatában vagyok annak, hogy bírálatra nem érdemes és nem illő válaszolni. A művemet tárgyaló szövegben található néhány ténybeli tévedést azonban nem szeretném szó nélkül hagyni, már csak azért sem, mert tudom, hogy lapját nem csupán a megjelenést követően várható olvasóknak szánja, hanem sub specie aeternitatis szerkeszti.

1. A bíráló első fejezetének második bekezdésében a bíráló azt a benyomást kelti, mintha a nemzeti érzés és tudatvilág speciális jelentőségű hordozóiként az értelmiségiekre úgy találtam volna, mint vak tyúk a szemre. Bírálóm bőségesen hivatkozik korábbi műveimre, s így ismernie kellene, mégis elhallgatja azt a tényt, hogy a hetvenes években felnöttek országos reprezentatív mintáján is végeztem vizsgálatot, s éppen az ott kapott eredmények kapcsán fordultam az értelmiségiek

felé, akik körében a nemzeti érzés és tudat finomabb és bonyolultabb szerkezeteinek azonosítását remélhettem.

2. A harmadik bekezdésben a bíráló nem említi, hogy a „kettős kötéses nemzeti identitás” koncepciója melyik konferencián tartott előadásomra épül, ami éppen nem fontos, de akkor miért említi az 1985-ös konferenciát, mint előzményt. A nem említett konferenciára 1986-ban került sor a Magyar Pszichológiai Társaság Szociálpszichológiai Szekciója és az MTA Néprajzi Kutató Csoportja közös rendezésében. Csak így lesz értelme a bíráló negyedik bekezdése első mondatának („Ez a két tanácskozási...”).

3. A Majna menti Frankfurtban 1989-ben megjelent STRUCTURES AND CONTENTS című művemben nem az értelmiségvizsgálatok tanulságairól esik szó. Ez a könyv 1985-ben megjelent magyar nyelvű munkám (melyet a recenzens korábban említ) angol fordítása.

4. A bíráló második fejezetének első bekezdésében művem címe felett töprenkedve a recenzens a mai biblíás időkben különösen érthetetlenül nem veszi figyelembe a legkézenfekvőbb értelmezést, mely az ÚJSZÖVETSÉG egyik helyére támaszkodik. Pál apostol korinthusiakhoz írott első levele 13. fejezetének 11–12. bekezdésére utalok. Ugyane lapzámban jelent meg kritika Spiró György A JOVEVÉNY című regényéről. Némiképp irigykedve állapítottam meg, hogy Spiró jobban járt, mint én, még ha szemrehányást kap is recenzensétől, aki az említett bibliai helyre hivatkozva az én értelmezésemhez felettébb közel álló megállapítást tesz. („Az ellentmondásokat, »ha rész szerint való ismeret« a »tükör által homályosan látást« vállaló felnőtt hit A JÖVEVÉNY-ben szóhoz sem jut.” Holmi, 1993. 5. 744. o.)

5. A következő bekezdésben a bíráló félreérthetően idéz munkámból, miáltal az a látzat keletkezik, mintha számomra maga a téma (azaz az értelmiségiek nemzeti tudata) tűnt volna történet-szociológiai adaléknak a nyolcvanas évek elején-derekein. A szóban forgó szöveghelyen arról írok, hogy a nyolcvanas évtized végéig az értelmiségiek nemzeti tudatának az eltérő középosztályi indulóhelyzetekkel magyarázható összefüggései tűnhettek történet-szociológiai adaléknak.

6. Ugyane bekezdésben az eleve félreértelmezett mondatot tovább értelmezve a recen-

zens megveregeti a vállam, miszerint „a jó érzéssel kiválasztott témának... megvolt a maga időszerepe a szocialista reformgondolkodás számára is”. (Holmi, 1993. 5. 759. o.) Nyomatékul arra hivatkozik, hogy a magyarországi politikai pszichológiáról 1988-ban cikket jelentettem meg a *Perspektiven des Demokratisches Sozialismus* című lapban, melyről az avatlan olvasó még azt hihetné, hogy az időközben történelmi lábjegyzetté zsugorodott boldogtalan emlékü NDK-ban szokott volt megjeleni. Ezzel szemben a lap szerkesztősége Hamburgban található, s szociáldemokrata szellemiségű német főiskolai és egyetemi tanárok számára jelentetik meg azóta is, semmi köze sincs a reformszocializmushoz.

7. Ugyane fejezet ötödik bekezdésében az értelmiségiek által fontosnak tartott társadalompolitikai témák Boole-faktoranalízis révén nyert eredményeiről elmélkedik a recenziens, kifogásolván, hogy 1989-ben alaptalanul következtettem arra, hogy az államszocializmus újraelosztásos szerkezetének fenntartásában érdekelt értelmiségiek és hivatalnokok átváltottak a nemzeti ideológiára. Valójában az eredmények az 1983-as vizsgálatból valók, s ebből a perspektívából nézve megállapításom távolról sem minősíthető beteljesületlen politológiai jóslatnak, inkább egy tendencia előrejelzésének, mely az államszocializmus idején vette kezdetét.

8. A következő bekezdésben rosszallja a recenziens, hogy a kilencvenes évekre előrejelzéseket teszek, melyek sorában arra is kitérek, hogy a politikai-ideológiai viták elsődlegessé lesznek a lényegi gazdasági és társadalmi kérdések pragmatikus megvitatásához képest. Nos, úgy gondolom, hogy egy héttel a magyar–ukrán szerződés furcsa parlamenti vitája után, s előtünk a Horthy-temetéssel meg még megannyi mással, előrejelzésem nem volt teljesen alaptalan, még ha azt a recenziens publicisztikai jellegűnek minősíti is.

9. A negyedik rész első bekezdésében azt fejtegeti a recenziens, hogy 1989-ben a magartartási változók sorába bevezettem a vallási neveltetést. Szó sincs erről. A megkérdezett beszámolhatott apja felekezeti bejegyzésére vonatkozóan (ebből lett majdnem botrány), s emez adat alapján vezettem be a független változók sorába a vallási hátteret. Az is kide-

rül a könyvből, hogy az 1983-as vizsgálat eredményei alapján jutottam arra a következtetésre, hogy a vallási háttér és a társadalmi mobilitás mértéke játszhat döntő szerepet a nemzeti érzés és tudat alakulásában értelmiségiek körében, s ezt a feltevést ellenőrizendő végeztem el az 1989-es vizsgálatot.

10. Az ötödik rész első bekezdésében lefegyverző egyszerűséggel a recenziens maga határozza meg a nemzet fogalmát, s ezzel szembeállítja az általam adott s elriasztó céltattal szóról szóra idézett meghatározást, mint amely szükségtelenül túlbonyolítja ezt a pofonegyszerű témát. A baj csak az, hogy saját meghatározásában a „nagykategória” szót használja, melynek nincs jelentése a szociológiában és szociálpszichológiában (akárcsak a kiskategóriának meg a középkategóriának).

11. A mintavétellel kapcsolatosan meg kell jegyezni, hogy eszem ágában sem volt reprezentatív vizsgálatot végezni, hiába sopánkodik a recenziens azon, hogy vizsgálataimnak nincs reprezentatív érvénye. Nyilván ő is ugyanúgy tudja, mint én, hogy értelmiségiek körében reprezentatív vizsgálatot végezni az alapsokaság kijelölésének elméleti és technikai természetű nehézségei következtében a lehetőleg határos feladat. Ugyanakkor nem vesz arról tudomást, pedig elég alaposan elmagyarázom könyvemben, hogy mind 1983-ban, mind 1989-ben elméletileg előzetesen kialakított felvételek figyelembevételével alakítottam ki előre a mintát, s ezáltal kvázi kísérleti helyzetet teremtettem. Természetesen vitatható, hogy az általam előzetesen felvett változók (kommunikációs szerep 1983-ban, vallási háttér és társadalmi mobilitás foka 1989-ben) relevánsak-e vagy sem, és az is vitatható, hogy a kvázi kísérleti modell alkalmazása a szociológiában helyénvaló-e, vagy azt inkább a szociálpszichológiai típusú problémák kutatására szabad csak alkalmazni. A vita azonban csak akkor folytatható le, ha világos a vita tárgya.

12. A hatodik rész második bekezdésében bírálóból kibújik az ismeretterjesztő, s közli, hogy a Tönnies által 1887-ben leirt két alapvetően fontos társadalomszerveződési elv (GEMEINSCHAFT és GESELLSCHAFT) csak egymást váltó modellként írható le. Aki azonban legalább elemi fokon képzett a modern társadalomelméletben, az tudja, hogy

Parsons óta e két szakmai műszó a társadalmak szinkron leírásának nélkülözhetetlen kellékévé vált, függetlenül attól, hogy 1887-ben mit gondolt róluk Tönnies.

Baráti üdvözlettel

Csepeli György

olvasóknak, elő fogják segíteni azt, amit mindketten szeretnénk, nevezetesen, hogy könyve beépüljön a kilencvenes évek magyar értelmiségi közgondolkodásába.

Tisztelettel

Kronstein Gábor

A HOLMI SZERKESZTŐSÉGÉNEK

Köszönöm Csepeli professzornak, hogy rámutatott néhány filológiai pontatlanságomra, s emlékeztetett tárgyi ismereteim végességére. Meggyőződésem, hogy monográfiájának keletkezéstörténetét és fogalmi rendszerét pontosító észrevételei javukra válnak az

Erratum

Júliusi számunkban a kritika annotációjában helyesen, a tartalomban tévesen jelent meg a HARMONIA CAELESTIS szerzőjének neve. A HARMONIA CAELESTIS-t Esterházy Pál írta – ha ugyan őt tekinthetjük a mű tényleges szerzőjének, mint éppen Dolinszky Miklós ismertetése vizsgálja.

A folyóirat a Művelődési és Közoktatási Minisztérium,
a Soros-alapítvány, a Budapest Bank, a József Attila-alapítvány
és a Central & East European Publishing Project (Oxford)
támogatásával jelenik meg